13.109

10

Вячеслав Липинський

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА МОНОҐРАФІЇ

том третій.

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

1657—1659.

ЗАМІТКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В XVII-ІМ СТОЛІТТЮ.

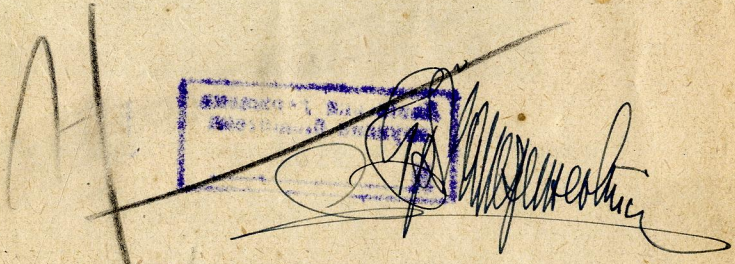

Відень 1920 р.

13.709.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Автор застерігає собі до сеї книги всї права.

Памяти дорогого Друга, Селянина з Русалівки на Уманьщині

Левка Зануди

убитого руїнниками України на весні 1918 року.

Передне слово.

Оця історична студія вперше була надрукована польською мовою під заголовком „Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy“ в збірнику „Z dziejów Ukrainy,“ присвяченім памяти Володимира Антоновича, Пауліна Свенціцкого і Тадея Рильського, й виданім під моєю редакцією в 1912 р. гуртком Українців, що по походженю своєму належали до правобічної української шляхецької верстви. Ту правобічну шляхецьку верству в часах нашої національної руїни прозвано „польською“, за її — тією руїною викликану — участь у польськім державнім життю і за придбані нею, підчас польського періоду її історичного істнування, ознаки польсько-державної цивілізації, в формі римсько-католицкої віри, польської літературної „панської“ мови (українською народньою розговірною мовою володіють „спольщені“ Українці не сугірше від Українців „свідомих“) і т. д. З тих самих причин і по таким же самим прикметам таку-ж українську козацько-дворянську верству лівобічну прозвано „російською“.

За весь час моєї громадської української праці я стояв на ґрунті своєї приналежности до тієї шляхецької верстви, хоч і спольщеної зверху, але по суті такої-ж української, як українською була в ті часи взагалі вся наша малосвідома, й тільки тепер витворююча в собі новочасні форми національного життя, сорокамільонна нація. Я думав і думаю, що тільки участь тієї рідної мені верстви в новочаснім українськім національнім життю, тільки відродження традицийного духового звязку зі своєю „землею“ — дасть її нову моральну силу та енерґію і спасе її від розкладу і загибелі. Думав я також і думаю, що без її активної й свідомої помочи, рівно-ж як без такої-ж помочи лівобічного козацького дворянства, збудувати Державу Українську, принаймні за життя найблизчих поколінь, не дасться. Без власної-ж держави я собі ніколи не уявляв і тепер не уявляю можности істнування Української — не етноґрафічної маси — а Нації.

І тому, придержуючись принципу Драгоманова, що мова слуга а не пан людини, я свідомо й нарочито вживав польської літературної мови для швидшого й ширшого поширеня української національної свідомости і свідомости своїх політично-державних завдань серед синів шляхецьких, спольщеної частини великого і єдине до державної творчости збідного хліборобського українського класу. Особливо бажав я зазнайомити своїх сусідів і найблизчих мені по крови й вихованю земляків з тими епохами нашої історії, коли предки наші над будуванням власної держави працювали. Найважніща з тих епох се Хмельниччина. Її науковому дослідженю, пізнанню історичної правди тих героїчних часів, з котрих виросло все наше сучасне життя і без зрозуміння котрих не можна розуміти сучасности — присвячена більшість моїх історичних студій, в тім числі і студія понизча.

Надрукувати ту студію в 1912 році польською а не українською літературною мовою я вважав тим більше доцільним, що тоді вся так звана „свідома“ частина української нації (за виїмком одиниць і „Галичан“), вживаючи української літературної мови, стояла на ґрунті автономізму в межах Російської Держави і до всяких заходів, звязаних з питанням власної української державности, ставилась або дуже вороже, або з великим підозрінням, або-ж, в найкращім разі, абсолютно байдуже. Доказом між инчим тієї повної байдужности може служити й той дрібний факт, що мої історичні праці, друковані по польськи — в котрих, на підставі звісних вже і в ріжних архивах мною знайдених нових документів, аналізувались наші державні (а не тільки культурно-національні) змагання — не діждались і по сей день перекладу на українську літературну мову. Роблю се сьогодня сам, думаючи, що може тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитись звязаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче воно пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки. В решті послідніми часами богато Українців, з посеред наших історичних державно-творчих верстов, стало брати участь в національнім і політичнім житю своєї нації, а їх власне проблеми нашої державности, думаю, повинні інтересувати в першій мірі.

Сей третій том моїх історичних студій есть продовженя тому І-го, в котрім заналізована участь української шляхецької верстви в Хмельниччині, і тому ІІ-го, де в моноґрафії про одного з найви-

датніщих Хмельничан — Полковника Станіслава Михайла Кричевського — представлені перші роки повстання. Всі ці студії були вступом і підготовкою до ширшої „Історії України“, котру я почав було писати перед війною, по схемі дещо відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та орґанізаційних проявів історичного життя нашої нації. Але-ж вся моя бібліотека й рукописи згоріли підчас погрому разом з хатою в моїм хуторі — Русалівських Чагарах на Уманьщині. Не знаючи, чи зможу вже задуману мною „Історію України“ написати, деякі її дані й висновки використовую тепер, поширивши значно оцю мою студію в порівнанню з її першим, польським виданням.

Дорогій памяти мого Вірного Друга й Доброго Сусіди, Співробітника в сільській праці хліборобській і громадській, — Селянина Левка Зануди, який за весь час війни беріг у мою відсутність мою хату та в ній оту мою бібліотеку і який за те, що хотів зберегти їх і підчас російської революції, був убитий злими і темними людьми — присвячую мою працю...

Автор.

Писано на еміґрації, в Райхенау
в Січні 1920 року.

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

1657—1659.

Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітю.

Розділ I

Два документи.

Історик, який студіює уважно часи найбільше в нашій історії героїчні, як по своїм потугам, так по своїм замислам і їндивідуальній вартости людей, котрі ті замисли в життя переводили — часи повстання України під проводом Богдана Хмельницького — мусить поставити собі питанння: хто були й звідки брались помічники Великого Гетьмана і в якій спосіб зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим розєднану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави? Історичні сліди, котрі нам у формі писаних документів ті часи зялишили, й навіть та їх частина, яка досі науці відома, дають на ці питання досить ясну й вичерпуючу відповідь. Два таких документи — з огляду на їх історичну вагу — в цілости, подаю низче, з польської мови, в якій вони були писані, на сучасну українську мову переклавши, але по змозі як найблизче придержуючись стилю, висловів і термінольоґії тогочасної.

I. Присяга їх милостивих панів шляхти пинської, дана Гетьману Богдану Хмельницькому 20 Червня 1657 р.

Во імя Пресвятої Тройці, Отця, Сина і Св. Духа. Амінь.

Великі війни з двояким бувають для кожної держави допущені наслідком. Або для повнішого і безпечнішого потім, на довгі людські літа, миру — або для остаточного в заїлости і непокірности занапащеня та ізкорінення. Дізнало такого допусту на собі й Велике Князівство Литовське, котре, руйноване ріжними військами, ледве одплакалось від остаточного знищеня, даючи тим міру своїм гріхам і покутуючи гірко за їх число велике. Особливо в тім загальнім пожарищі покараний був повіт Пинський. Порадившись між собою, щоби запобігти близькій і вже над людьми видимій Божій карі, через висла-

них з поміж себе чести достойних людей такий обговорили з Його Милостю Паном Гетьманом Запорожським і всім Військом союз, який, скріпивши присягою, тими словами заключать:

Ми, Лукаш Єльський, Маршалок, Адам Спитек Бжеський, Стольник, Урядники Повіту Пинського, яко прислані посли, своїм і всеї Братї (шляхти) Повіту нашого іменем присягаємо Богу, в Тройці Святій Єдиному, Найсвятішій Матері Божій і всім Святим, згідно з обрядом і наукою віри нашої, нам через Апостолів даної і нами визнаваної — що то все, що ми з ЙМП. Гетьманом Військ Запорожських від імени і по дорученю всеї Братї постановили, відносно вічного і нерозривного союзу — ми самі й ті, котрих іменем ті річи становимо, здержимо у всіх до нашого союзу належних умовах та пунктах і потомки наші — під обовязком присяги тепер нами даної — здержати будуть повинні.

Обіцюєм, що ніколи не будем думати ані про зраду, ані про розірване злуки нашої з Військом Запорожським. Не будем також таємно підкожувати проти нього ніяких сторонніх ворогів, ані входити з ними, на шкоду того Війська, в ніякі порозуміння. Натомість проти всяких його ворогів — хоч би й найближчих нам — ми разом з тим Військом стояти будемо, не вимовляючись близьким родством з ними. До того, всеї Братї іменем, зобовязуємось про всякі ворожі заходи проти Війска Запорожського які-б нам на нашім погряниччю стали відомі, завчасу повідомляти і про все, що на шкоду Україні й усьому Війську мало-б готовитись, маємо перестерігати, ні в чим вірности союзницької не нарушаючи.

Віри як Православної Грецької, так і Римської Католицької свобід і границь наших обопільних — коли-б хто з ворогів на них наступати мав — одностайно з Військом нашим Запорожським ми й нащадки наші боронити будемо.

Старшинства, уряди й зверхности, так земські як і військові, з рук Й.М. Пана Гетьмана Запорожського одержувати маємо. Одначе ті уряди, які здавна були виборні, так само будуть вільно всею шляхтою Повіту Пинського вибиратись, але затвердженя їх по виборі у Й. Милости просити будем обовязані. Так само уряди й власти військові — у Війську, коли тільки того треба, будучи — від його-ж самого одержувати маємо і повинні ми ждати приказу чи його самого, чи того, кого він над урядами нашими військовими захоче мати начальником. І нікому, без

його відома, самі не можем обявляти війни, ані нападів робити на чужі краї, без його на те дозволу, важитись ми не повинні.

Через Нього (Гетьмана) Царю И. Милости при Війську Запорожськім маємо вважати себе в вічнім підданстві, нічого неприятелям царським не дорадживючи, а ні їм явною чи тайною піддержкою не помагаючи.

Позаяк нас Й.М. Пан Гетьман заховав при давних, даних нам Королями Польськими, правах, прерогативах, вільностях, судах і зверхностях, так ленних як і доживотніх здавна наданих, ні в чим їх ваги не парушаючи — за винятком одібраня королевщин свіжо наданих і до Пинського староства належних, і умови, що надання доживотні по смерти особи, що на них має право, до Пинського староства мають бути прилучені — то і ми, яку мали для попередніх Панів наших (Королів Польських), таку-ж і для Й.М. Пана Гетьмана теперішнього і будучих, і для всього Війська Запорожського приязнь і зичливість ми і нащадки наші заховаємо, в часах щастя та нещастя взаїмно і непорушно на віки вічні заховати будем повинні, не йдучи за чужими лукавими листами та намовами.

Навпаки, коли-б ми знали о таких, сусідніх з нами, краях польських та литовських, котрі уперто не хочуть пристати до союзу й злуки з Й.М.П. Гетьманом і всім Військом Запорожським, то ми обіцюем їх нашою намовою від тієї упертости одводити, пильнуючи того, чого союз наш взаїмний з Військом Запорожським вимагає.

Надто у всім тільки від И.М. Пана Гетьмана Запорожського, тепер і на потім будучого, маємо заховати залежність, ніяких урядів собі, помимо Його волі, не присвоюючи. Тоб-то ані соймиків скликувати, ані стягання Хоругвей задумувати, без особливого від Й.М. Пана Гетьмана оповіщеня ми не повинні, хиба-б в наглій і горячій пригоді.

Унію і всякі инші чужі віри, нам і Війську Запорожському противні й неприязні, ізкоріняти одностайно ми зо всею Братією нашою повинні, не бажаючи для тих душам християнським зараз в повіті нашім місця і принади. Наколи-б одначе хто з осіб духовних (Уніятів), повернувши до належного Митрополиту Київському послушенства, дістав від Митрополита свідоцтво про спокутуваня за своє відступництво, і коли-б за його горяче духовенство просило, то для такого буде мати Й.М. Пан Гетьман свою Панську увагу.

Врешті всі обовязки, союзові присущі, хочби тут про них і не згадалося, виконати обопільно й заховати ми повинні вічно. Так нам поможи Господи Боже і невинна Мука Господа Христа.

А по виконаню присяги поіменовані Й.М.П. Посли — Й.М. Пан Лукаш Єльський Маршалок, Пан Адам Спитек Бжеський Стольник Повіту Пинського з Братією нашою на той час будучою, для більшого ґрунтовного забезпеченя Союзу при печатках своїх руками власними підписалися, обіцюючи, що те саме всі Й.М. Панове шляхта Пинська незволікаючи учинити мають.

Діялось в Чигрині д. 20 Червня 1657 року.[1])

II. Забезпеченя, дане Гетьманом Богданом Хмельницьким шляхті Повіту Пинського 28 Червня 1657 року.

Во імя Господне. Амінь. На вічну річи памятку.

Ми Богдан Хмельницький Гетьман Ґенеральний Військ Й. Царської Милости Запорожських. Ознаймуємо тим Листом, вірою Нашою і Всего Війська стверженім, кожному, кому би про се відати належало. Предвічна мудрість, сама вказуючи шляхи суспільного життя, заборонила роблячим добро відплачувати злом і приятелів серцем установила приймати приятельським, давши таке для цього порівнання, що не есть річ слушна за рибу гадюку, за хліб каміння й инше за добрі вчинки віддавати зло. Коли отже найвищий світа підсоняшного Творець і Правитель так учив обходитись з людьми, установляючи найпевніщу взаїмної щирости й приязні підставу: добром віддавати за добро — то не личить нікому, Його ласкою сотвореному, з ближнім своїм поводитись инакше, наколи хоче він, з дороги спасенної не сходячи, кари Божої і людського уникнути суду. Тому й Ми, від давних не одступаючи звичаїв, коли Господь прихильні до злуки з нами серця й волю Повіту Пинського склонив, Послів од них, для ствердженя вічного союзу присланих, Й.М.П. Лукаша Єльського Маршалка і Й.М.П. Адама Спитка Бжеського Стольника, Диґнитарів Пинських, по приятельськи і вдячно прийняли та установили обовязки і умови, до того союзу належні, невонтпливе і сумлінням своїм твердо їх забезпеляючи:

Що від нині ані самі поводитись з ними по неприятельськи, ані якогось на їх маєтности особливого війська насилати не будемо, крім окремих залог, для порядку призначених, і не будем ані самі, ані через намовлені до того особи проти них на їх згубу кого небудь чужого підюжувати. Навпаки, коли-б хто-небудь з ненависти до них за те, що вони союз і злуку з нами учинили, або для якоїсь иншої причини, хотів їм шкодити, наскочивши на їхний край з військом та огнем і мечем його руйнуючи, то ми їх боронити та запомогати і як би треба було то й усім Військом неприятеля на них наступаючого віддгоняти обіцюєм, навіть як-би се був і близький нам, але поради нашої — іх не зачипати — не слухаючий.

В обрядах Римської віри, в котрій до Нас пристають, ніякої перешкоди Ми й потомки Наші і все Військо Запорожське їм чинити не будемо, ані нікого з них примусом до віри Православної Грецької навертати, як і записей давних і свіжих на костели відбирати й нищити не повиннисьмо, крім тих, які видерті з маєтків православних і які з кривди убогих православних повстали. Чужі одначе секти й Унію, яко причини великого зла, постановляємо обопільно іскоріняти, не відмовляючи одначе доступу до ласки Нашої тим духовним (Уніятам), котрі, правду пізнавши і при відданю належного Митрополитови Київському послушенства добру покуту учинивши, будуть мати за собою горячу нашого духовенства просьбу і рекомендацію.

Прероґативи, вільности і суди шляхецькі, станові їхньому належні, так як за Королів Польських бувало, їм забезпечаємо. Одного тільки вимагаємо, щоб скорочена була процедура правна і тим шляхті убогій до зубожіння й лишньої тяганини по судах була загорожена дорога. Уряди, чини й почести, як земські так і військові, які мають тепер панове шляхта Повіту Пинського собі від Короля Польського надані, за кожнім до смерти його залишаються. Коли-б одначе присудом Божім хто з урядників з цього світу зійшов, мають иншого на його місце по свому звичаю вільно обрати на ті уряди, котрі звикли з давних давен по вибору настановляти. Але затвердженя вибору при собі заховуємо. Иншими урядами, котрі від нашої волі й розсуду залежать, самі диспонувати будємо, маючи респект і увагу для заслужених, за рекомендацією сторости Нашого Пинського. Крім того військові уряди всякі, котрі тепер і потім істнувати будуть, забезпечуємо повною владою, оставляючи Полковникови на той час будучому вільне та повне

Ротмистрів і Поручників представлюваня. Всі вони одначе без Нашого наказу нікому війни обявляти, ані нових союзів з ким небудь заключати без особливою нашою дозволу не повинні.

Маєтностями дідичними в повіті Пинськім, Мозирськім, Туровськім і инших, де-б вони не находились у тих, хто склав присягу вірности, дозволяємо їм володіти вільно зо всіма доходами. Також ленні права, кому вони здавна за Королів надані, мають в цілости за тими оставатися, в чім їх за Нас і Потомків Наших асекуруємо разом з Військом Запорожським. Одні тільки королівщини, до староства Пинського, також і инші, до доходів Наших належні, мають бути від користування їхнього виключені. Але доживотні надання кождому до смерти служити повинні, а по смерти держателя до нашої повертаються диспозиції.

Службу Божу, звичайні Процесії, дітей шляхецьких вільну науку, повне пошанування духовних віри Римської — за ними в цілости оставити і ніяких хочби найменчих перешкод в ціх річах не чинити Ми й Потомки Наші з Військом Запорожським під словом христянським прирікаємо.

Загалом у всіх инших належних їм вільностях кривди ніякої чинити не будемо, під умовою, щоб чогось нового в них для ошукання Нас видумано не було. Так само всі умови, до союзу належні, статечне додержати і це Наше Забезпеченя через надзвичайних послів присягою ствердити беремося, забовязуючи від нині Самих Себе і Потомків Наших і все Військо Запорожське, що одніх будемо мати друзів та ворогів і вічно та ненарушно в союзі жити будемо. Покладаємось на І.М. Панів шляхту Пинську, що й вони додержать в цілости ті умови, до котрих зобовязалися, склавши Нам на це свою, для затвердження союзу, присягу.

То все, щоб більшу вагу і ґрунтовность мало, рукою власною це Наше Забезпеченя при печати військовій підписуємо. Діялось в Чигрині д. 28 Червня по старому календарю Року Божого 1657. Богдан Хмельницький Гетьман Військ Його Царської Милости Запорожських. Прийнято до книг київських 7 Липня по старому календарю. [2])

* * *

Що означають ці документи? На якому ґрунті повстав вічний союз між католицькою вже тоді в своїй більшости шляхтою Пинського

Повіту і православним Гетьманом Війська Запорожського? Яке політичне і соціяльне тло того акту?

Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеольоґії державности россійської, ідеольоґії державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеольоґії української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи инакше ідеольоґічно обмеженого, досліду нашої минувшини.

Отже і цей факт союзу і злуки неправославної шляхецької верстви з Військом Запорожським не міститься в рамках ані суто-православного „возсоєдиненія Руси“, ані „некультурного антипольського, антишляхецького і антидержавного козацького бунтарства“, ані скромних „культурно-національних демократичних українських змагань“. І тільки основно визволившись з накинутого нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, орґанізаційні замисли предків наших, ми зможемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правдою — науково — оцінити поодинокі факти нашої минувшини. Історичним коментарем до двох вище наведених документів, аналізом зафіксованого в них історичного факту з точки погляду державно-орґанізаційних змагань української нації в XVII-ім столітті, мають бути дальші розділи цих заміток. [3])

13.709.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 3563

Розділ II.

Політика козацького автономізму від початку повстання 1648 р. до Переяславської Умови.

Велике українське повстання 1648 р. було викликане страшенним національним роздражненям, а з погляду тодішніх Українців — національним утиском, котрий проявлявся головним чином в тому, що Польська Річпосполита в інтересі керуючих нею шляхетсько-маґнатських кругів стала протеґувати українську реліґійну унію, обмежуючи зразу в правах, а потім безсистемно намагаючись винищити непевне з державно-національного (національне — в ті часи ставало синонімом католицького) польського погляду українське православя. Отака польська, дратуюча українську націю, державно-національна політика; економічно-соціяльні відносини в козацькій Україні, котрих головною ознакою ставала остра суперечність інтересів економічно інтенсивнішого дрібного та середнього, козацького й шляхецького землеволодіння, з інтересами економічно екстензивного великого землеволодіння маґнатського — врешті повна деґенерація на Україні польської державности, її безсилля в боротьбі зі степовими кочовниками (котре тоді проявило себе виразно в банкроцтві завойовницьких плянів короля Володислава IV), а значить і її непотрібність для виконаня ціх тодішних головних державних українських змаганнь — все це вмісті мусіло довести до великого перевороту 1648—9 років.

Поступово-опортуністичний український рух — котрий у формі реліґійної унії хотів політично помирити українські національні домагання з тодішніми все сильніщими, теж поступовими, шляхецько-оліґархічними, демократичними і антимонархічними, польсько-католицькими тенденціями — викликав серед української нації незвичайно остру, і заразом по своїй соціяльній структурі міцну й здорову, православно-монархічну реакцію. І тоді, коли поступова та демократична унія (підкреслюю, що говорю про унію в XVII-ім стол. і тільки з погляду політичного) була рухом виключно інтеліґентським — европейською вірою вищого, найбільше освіченого, найбільше культурного і ліберального духовенства та всякого дрібного здеклясованого міщанства — то

православна реакція зібрала коло себе всі привязані до старої національно-державної традиції військово-хліборобські та військово-промислові економічно продукуючі класи. Отже в першій мірі степове „українське“ козацтво, останки православної „руської“ хазяйовитої — в свої села від чужої і ворожої культури утікаючої — шляхти і заможне, промислове міщанство. Сполученя тих трьох економічно сильних класів з простолінійним і фанатичним в своїй „темноті“ православним духовенством і такою-ж православною інтеліґенціею на ґрунті спільної національно-конфесійної ідеології, — використаня тодішніми політиками переворотової енергії соціяльно невдоволених селянських мас, — прекрасна класово-військова орґанізація козаччини, — геній Гетьмана Хмельницького — і історичне щастя, в формі цілого ряду високо талановитих, безмежно своїй ідеї відданих і морально дісціплінованих його помічників — ось що дало тодішній революції, яка розпочата була сотнею фанатиків в момент здавалося повною занепаду нації — найбільше можливу в тодішніх умовах побіду. Дальший розвиток подій поставив перед провідниками нації завдання дати Україні, „з неволі ляцької“ увільненій, такі правно-політичні форми істнування, які-б окреслили її відносини до сусідів — зовні, і які-б унормували її міжкласові соціяльні відносини — внутри. Першою спробою кодифікації ціх правно-політичних форм, першим етапом тодішньої української державної політики була Зборівська Умова, заключена 10/20 Серпня 1649 р. між Українським Військом Запорожським і Польською Річипосполитою.

Поминаючи початкові заяви і „петиції“ Гетьмана — про котрі я ширше в попередніх томах сих студій говорив — Зборівська Умова есть в розумінню правно-державнім першою спробою забезпеченя українській нації в рамах польської державности: 1-о політичної автономії на території козацькій, і 2-о культурно національних прав в цілій Річипосполитій. Перше знайшло вираз в пунктах, які постановляли: що польське військо коронне на територію козацьку входити не буде (пункт 6-ий); що всі уряди на цій території, то-б-то в воєводствах Київськім, Брацлавськім, і Чернігівськім — які тоді носили спільну назву України — мають бути давані тільки православній шляхті (пункт 9-ий); що вся військова оборона цеї території, а значить і фактична власть над нею, віддаєтсья Війську Запорожському, котрого давні привилеї всі заховуються (пункт 1-ий), число котрого побільшується

до 40 тисяч (пункт 2-ий) і котре підлягати має виключно власти Гетьманській, скріпленій матеріяльно наданням „на булаву“ богатої і великої Чигиринщини (пункт 3-ій).

Друге проголошувала т. зв. „Соймова Апробація прав і вільностей віри грецької Народу Руського“ (12 I 1650 р.), по котрій весь „Народ Руський духовного, свіцького, шляхецького й посполитого стану, так в Короні як і в Вел. Кн. Литовськім, при давніх правах і вольностях був захований, особливо міщане київські, чернігівські, винницькі, мозирські, річицькі, стародубовські, пинські й инші“. Права шкіл і друкарень „руських“, де-б вони не находились, так само були цім актом признані й потверджені. Оця „Апробація соймова“ була обрізаною на соймі постановою 8-го пункту Зборівської Умови, який крім того вимагав, щоб Київський Митрополит дістав місце в Сенаті і пункту 10-го, по котрому ще й Єзуїти немали-би права селитись ані в Київі, ані в тих містах, де істнують „упривілейовані“, то-б-то урядом польським затверджені, „руські школи“.

Спроба погодити в Зборівський Умові визвольні змагання відродженої української нації з претензіями здеґенерованої польської держави очевидно мусіла скінчитися повним крахом. Державний орґанізм Річипосполитої був уже за слабий на те, щоб таку радикальну реформу і таку засадничу зміну свого устрою перевести, а сили України стали вже за великі, щоб її можна було до стану попереднього — з перед повстання — повернути. Сойм 1650 р.. що ратифікував Зборівську Умову, не давши київському Митрополитові Коссову місця в Сенаті, відкинувши загальне жадання всіх православних, щоб церковна унія була знесена — „щоб тільки Римський та Грецький закон оставалися так, як це за злуки Руси з Польщею було“ — обуриз усі верстви українські, від вищого духовенства й ультра-лояльної шляхти, типу воєводи Кисіля, почавши. Крім того сойм обмежив амністію для шляхти, що брала участь в повстанню, і замість „шляхти, котра яким-би то не було способом опинилась у Війську Запорожськім“ (як було сказано в прийнятім обома сторонами проекті „декларації королівської ласки“) підлягати амністії, згідно соймовій постанові, мала тільки „шляхта, котра підчас тієї заверухи не хотячи (nolentes) при Війську Запорожськім оставати мусіла“. Се знов до живого обурило всіх головних провідників повстання — шляхту однаково як православну так і католицьку. Врешті сподіваний по ратифікації умови поворот в Україну

зненавиджених властителів лятіфундій — маґнатів — електризував усю могутню масу козацьку і прилягаючі до неї — зверху шляхецькі, а знизу селянські верстви. Україна і Польща мусіли розпочати нову боротьбу, але вже в иньших, чим у перших роках повстання, зовнішніх і внутрішніх умовах.

Вся величезна енерґія нації, виладована в перших часах повстання, була змарнована тодішніми політиками й пішла на торги за обмежену автономію. Цей сумний факт дуже ясно й виразно зазначили наші історики для XVII-го століття і дуже гостро обвинувачували за це Хмельницького. Але-ж тоді в XVII-ім століттю справа національна спочивала в міцних і певних руках завзятого козацького класу і його великого провідника. Цей клас з цілою енерґією розвиває і веде її далі, неначе скріплений ще більше своїми помилками і невдачами. Натомість по 1649 році слабне участь у повстанню українського селянства, потерпівшого сильно на козацькій території — по скільки воно в ряди козацькі не вступило — від Татар, а в решті українських земель (на Волині, Поділю, Поліссю, Галичині ітд) знеохоченого до козацтва, котре сконцентрувавшись від того часу на своїй території, оці північно-західні землі мусіло на якийсь час в давній „неволі польській“ залишити. Знов Річпосполита в тім самім часі тратить поміч маґнатів — „королевят українних“ — тепер, з хвилею переходу „на Україні“ власти до Війська Запорожського, вже остаточно зруйнованих і, що найважніще, починає вона тратити численні шаблі української не скозаченої шляхти, котра, від 1650 р. стає чим раз більше невтральною і все уважніще ставиться до України й політики її „Ясновельможного Великого Гетьмана“...

Відповідно до тих змінених умов міняється й тактика воюючих сторін. При Хмелницькім не бачимо вже на першім місці голосних провідників „черні“ — Ґловацьких і Кривоносів — їх місце займають поважні козацькі полковники, політики й дипльомати. Річпосполита не думає вже Яремами Вишневецькими „усмиряти збунтованих хлопів“, а в союзах з сусідними державами шукає помочі і військової підмоги проти своєї „провінції.“ „Українське питання“, кажучи по сьогоднішньому, стає найбільше пекучою проблемою цілого Сходу Европи й притягає до себе увагу цілого її Заходу. „Відношення до Хмельницького — пише польський історик Кубаля — керувало політикою Річпосполитої й су-

сідніх держав до такої степені, що не знаючи його особи і його замірів, ходу подій зрозуміти неможливо.“ *)

Великих томів треба для докладного представленя дипльоматичної акції Українського Гетьмана. „Здається не було дня — знов слова того-ж польського історика дозволю собі навести — щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипльоматичних аґентів, курьерів і посланців, і не посилав своїх.“ Попробую тут зазначити тильки головні напрями його політики і то по стільки, по скільки се для зрозуміння двох вище наведених документів необхідне.

Наслідки Зборівської Умови показали ясно й виразно, що без радикальної зміни внутрішнього устрою Польської Річипосполитої, місця для козацької України в межах польської державности бути не може. Отже людина, що стояла на чолі нації, мала перед собою дві дороги: або скерувати всю національну енерґію на боротьбу за зміну того внутрішнього державного устрою і справу будучини Польської Річипосполитої зробити українською національною справою, — або-ж, пірвавши зовсім з Польщею, скерувати всю національну енерґію на орґанізацію власного державного життя поза межами Річипосполитої. Хмельницький довгий час не міг зробити рішучого вибору й хитання Гетьмана — фатальне роспорошування національної енерґії — це засаднича риса його політики в добі першій, до — Переяславській. Цю добу Хмельниччини — з огляду на все повторювані в тім часі угоди козаків з Польщею — я називаю добою козацького автономізму.

В своїх замірах перебудови Річипосполитої, з котрими довго не міг розстатися Запорожський Гетьман, він головним чином пробував перевести такий плян: скріпити монархічну власть польського Короля (що мало-б вгамувати самоволю маґнатсько-шляхецьку) і посадити на польський престол монарха не-католика (що мало-б бути запорукою „прав і вільностей“ національно-православних). „Про се Господа Бога просимо — писав не раз Гетьман Хмельницький до Короля Яна Казиміра — щобись рачив бути Самодержцем, як инші королі, а не так, як предки Вашої Королевської Милости власне в неволі у шляхти.“ Про його відносини до одного з найбільше ним протеґованих некатолицьких кандидатів на польський престол — Ракочого (другим був Царь московський) я говорив ширше в томі II-ім моїх Студій. Тут додам, що вже в місяць по заключеню Зборівської Умови з Яном Ка-

зиміром, посли Гетьмана пропонують князю семигородському детронізацію того-ж Яна Казиміра і що вони повторюють ті пропозіції ще більше рішучо в початку 1651 року. Важно, що ті пляни Хмельницького горячо підтримували опозиційні дісідентські (протестантські) сфери Річипосполитої на чолі з литовським князем Янушем Радзівіллом. Ці сфери надавали цим плянам настільки велику вагу, що вже по Умові Переяславській — значить по страті України — Радзівілл тільки в покликаню на польський престол Ракочого бачив єдину й послідню надію привернути назад Україну до Польщи.

Але власне тому, що ініціятива тих спасенних для Польскої Річипосполитої плянів ісходила від Хмельницького, їх абсолютно не можна було перевести в життя. Для цього бракувало перш зе все почуття рівности між реформатором і тими, кого він хотів своєю реформою ущасливити. В очах Поляків Хмельницький був все ще тільки „збунтованим рабом“ і чим більше він Польщу жалів, чим більше дбав він про її будуччину, тим голосніщою луною йшла по Польщі слава, що „раб“ дрожить перед „Маєстатом Річипосполитої.“ Сей факт настирливо кидається у вічі кожному, хто ті часі безпосередно з джерел — листів, хронік, мемуарів, документів і актів тогочасних — студіював...

І відповідає сей факт зрештою тому, що все й скрізь, в жигтю всіх націй і суспільств запримітити можна. Тільки повна побіда над гнобителем, або абсолютна супроти нього непримиримість, дають в його очах моральну вартість і рівновартість пригнобленому. Тут — в сім першім періоді — ані такої побіди, ані такої непримиримости у Хмельницького ще не було й тому його лоялні польсько-державні наміри, замість ослаблювати, тільки зміцняли польських ворогів реформ і України, тільки скріпляли антікозацькі, антімонархічні, фанатично-католицькі сили польської шляхецько-маґнатської оліґархії. В результаті замість реформ — прийшло Берестечко. За кривавий берестецький погром українського війська прийшла не меньше крівава відплата польському війську під Батогом. Замість співжиття двох, не вважаючих себе взаїмно рівними, народів в одній державі — все ширше розливалося між ними море крови. З неморальних — бо на взаїмних ошуканьствах і взаїмному культивованю своїх слабостей опертих — паперових угод, виростала між цими народами така-ж неморальна, дика — бо на почуттю слабости оперта — зненависть...

Але Гетьман Хмельницький не був рабом. Його велика душа мала всі дані зрозуміти, що треба розторощити державу, в котрій його народ і він сам не міг стати рівноправним і рівновартним паном...

Думи про се були у самого Гетьмана й найблизчого гуртка його помічників віддавна. Без сих, як казали сучасники — „шалених дум“ — ґрандіозне діло Хмельницького було-б психольоґично неможливе. Вже своїм союзом з Татарами в самім початку повстання Хмельницький надав йому виразні прикмети „державної зради“, котра раніще чи пізніще до повного сепаратизму мусіла-б довести. І коли замість того, в протязі пятьох літ, ми бачимо уперто повторювані угоди з Польщею, то факт сей мав глибші соціяльні й політичні причини, котрі поза самім Гетьманом Хмельницьким лежали. Зводяться-ж ці причини головним чином ось до чого: 1) степова неграмотна козаччина і таке-ж неграмотне селянство — які в перших часах повстання головну ролю грали — витворити самі з себе власної сепаратистичної державної ідеолоґії не могли; 2) пізніщі творці й виконавці цеї ідеолоґії — шляхта українська і городове міщанське козацтво — за малу ще в верстві козацькій в першій добі повстання вагу мали для того, щоб вже тоді свої сепаратистичні пляни перевести; 3) монархічна реакція проти демократично-шляхецьких оліґархів, яка творила головну політичну суть (побіч розуміється національно-реліґійних і соціяльних стремлінь) повстання, не могла прибрати українських державних форм доти, доки особа монарха, чи взагалі самодержця, в розумінню народніх мас, по за Україною стояла; 4) Хмельницький, котрий „з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським“, ще не встиг в очах свого народу здобути потрібної віри в ці свої великі, сказані ним в момент побіди (1648 р.) слова. Тому сепаратизм Гетьманський в добі автономізму має характер конспірації. Ці таємні зносини Хмельницького з Султаном турецким, Князем семигородським, Царем московським і т. д. — про котрі очевидно говорять нишком по цілій Україні — крок за кроком відвертають повільну, тяжку думу народню від особи далекого й милостивого, „панами“ тільки поневоленого, польського Короля. Вони так само крок за кроком все побільшують в народній уяві саму постать і її могутність — розмовляючого як рівний з ріжними монархами — Богом Україні даного Гетьмана Богдана. А в біжучій політичній практиці вони мають служити засобом зреформувати Польщу; вони мають примусити до

уступок, привести до розуміння дійсности, поставити на один з иншими державами супроти України рівень упертий „Маєстат Річипосполитої". У всіх ціх незлічимих козацьких конспіраціях головна роля припадала найтіснішими інтересами з Україною звязаному її сусіду — Туреччині.

Зразу на початку повстання, в Липні 1648 р., прибули до Стамбулу посли Хмельницького, прохаючи потвердити союз козаків з Татарами і предлагаючи за це в застав Камянець на Поділлю. Пізніще 14 Жовтня 1648 р. Гетьман пише листа до Султана, в котрім просить прийняти під свій протекторат Україну і котрий підписує, як „Гетьман Війська Запорожського і „всея Руси", звичайний при тім додаток — „його королевської милости" — очевидно, коли тут мова вже про „всю Русь" йде, опускаючи. Ці забіги увінчались успіхом: новий Сультан в кінці 1648 р. прийняв Військо Запорожське під свою опіку й пізніще навіть видав Гетьманови „дипльом на князівство Руське" — згодом Поляками під Берестечком разом з иншими документами здобутий.[5]) З того часу цей — тайний розуміється — союз відновлювався пару разів. Наприклад в Лютім 1650 р., коли Польща хотіла втягнути Хмельницького в війну з Туреччиною, а Хан татарський в війну з Московщиною, Гетьман, відновивши свій союз з Туреччиною, зашахував в той спосіб обох своїх неспокійних сусідів. Те саме повторилося знов у пару місяців пізніще. Склавши 2 Серпня 1650 р., на руки Османа Аґі, посла турецького, присягу вірности, Хмельницький спричинився в той спосіб до зірвання тоді польсько-московського союзу, котрий, офіціяльно звертаючись проти Туреччини, фактично всіма своїми наслідками заважив-би на Україні. Врешті дволітня боротьба Гетьмана за Волощину і його династичні пляни, котрих наслідком був шлюб його старшого сина Тимофія з донькою Господаря Люпулля (21 Серпня 1652 р.) — прямували до того, щоби через Волощину зайняти безпосередно (без тяжкої залежности від Криму) супроти Порти становище удільного князя й найти на заході осередок („Князівство Подільське", про яке говорено вже в 1648 р., пізніще „Князівство Сарматії" з Князем Юрієм Хмельницьким на чолі) коло котрого під протекторатом Туреччини державність українська могла-би сформуватись і укріпитись. Попри те не треба розуміється забувати, який бажаний для Гетьмана ефект викликували в Польщі і в Україні чутки, що в звязку з тими переговорами ширилися. „Бо се річ неможлива, щоб Господарівну взявши, задовольнятися козацтвом" — писав воєвода

Кисіль, а так думав з певністю не він тільки один. Адже инший воєвода — Лещинський — ще на соймі конвокаційнім у Варшаві голосно заявляв, що Хмельницький „Монархію Руську закладати хоче..“[6])

Не вважаючи на дипльоматичні успіхи цеї туркофільської політики, вона в державній емансипації України більшої ролі відограти не могла. Склалося на се дві причини: 1) одвічний реліґійний антаґонізм двох світів — християнського та мусульманського і 2) несталість та непевність турецьких вассалів — Татар, котрі — знаючи добре, що для них скріпленя України несе — все козаків у рішучу хвилю, як під Зборовим, під Берестечком, під Жванцем, в найгірший спосіб зраджували. „Тоді вся Европа скаже, що Ти від Бога Даний, коли, Тобі дякуючи, кров христянська з неволі бісурменської визволена буде“ — нашептував Хмельницькому ревнитель православія Кисіль, до спілки з Митрополитом Коссовим і цілим благочестивим Київом.[7]) А як додамо до цього плач, скарги і врешті прокляття українського селянства, котре Татари в ясир забирали, то зрозуміємо, чому не можна було відділитись від Польщи при помочі Туреччини; чому Хмельницький — коли зміг нарешті свою повну суверенність заманіфестувати — заключив перший офіціяльний, цілій Україні і всьому світу явний, союз з державою „одновірною“, до якої від давна потихенько зітхала письменна переважно шляхецька „Русь“ православна, і в якій українські маси народні не тільки „панів польських,“ але й „неволі турецької“ бачити не сподівались...

Розділ III.

Кінець автономізму. — Унезалежненя України. — Переяславська Умова і Переяславська Леґенда. — Перші реальні наслідки Умови.

Офіціяльний розрив з Польщею, а з ним кінець політики автономізму, припав на послідні місяці 1653 року. „Рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний“ — так схарактеризував сей памятний рік сам Хмельницький, „всіляке в ньому Полякам щастя предсказуючи“.[8]) Становище Гетьмана було дійсно трагічне. Хан кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через Короля польського, одержавши крім того від нього-ж дозвіл брати ясир коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичній хвилині — під Жванцем. З послом козацьким Виговським Поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польські знов козаків за своїх „підданих“ стали уважати. Татари — як писав до Царя Хмельницький — хотіли його й Виговською видати Королеви, а на початок 1654 року готовила Польща величезний похід для остаточного приборканя „збунтованої“ України.

Що найважніще, великі монархічно-династичні замисли Гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат султанський, захитались під впливом смерти улюбленого сина и наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою в Вересні 1653 року. Захитались і упали вони врешті зовсім під вражінням нової зради татарської і тих страшних сустошень, які Татари тодіж таки в Україні учинили. Все, здавалося, перло до того, щоб цей страшний рік став дійсно „роком королівським“ і щоб Хмельницький „Маестатови Річипосполитої“ скорившись, знов тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятись. Але такий поворот ані для Великого Гетьмана, ані для сформованої вже тоді і вже в достаточній мірі сильної української аристократії не був можливий. І замість повороту до Річипосполитої поставили перед собою Гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки рисковний плян, щоб він з того безвихідного становища, в якім вони опинились, міг їх своєю незвичайностю і своєю ґрандіозностю вирвати. Сей плян був: розвалити Польщу й Крим при помочі Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським про-

текторатом українську державу козацьку збудувати. „Нічого иншого ці неприятелі козаки не замишляють, як тільки спільними силами з Москвою в державу Вашої Королевської Милости вторгнутись, його знести, а по побіді в Київі столицю свою мати хотять“ — писав 14 Лютою 1654 р. до польською Короля добре в ділах українських поінформований Воєвода молдавський.[9]) „Більшими нас свободами державами й добрами наділить Царське Величество, ніж Королі Польські і старі Князі Руські“ — так розуміли значіння й вагу протекторату царського для України самі творці Переяславської умови, котрі — кажучи їх власними, Гетьмана Хмельницького, словами — „за ті свободи, держави й добра кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасти їм не даючи“.[10]) Державно-творчий розмах, простолінійність і — у відношеню до гололовного тодішнього ворога, Польщі — катастрофічність („або пан, або пропав“) того пляну забезпечили йому певну побіду над всіма иншими, може більше практичними, льоґічними, дипльоматичними і т. д. — тогочасними політичними комбінаціями.

На Переяславську Умову ми звикли дивитись крізь призму пізніще витвореної Переяславської Леґенди. А власне треба виразно одріжняти ці дві абсолютно ріжні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська Леґенда повстала підчас руїни козацької державности, сучасні-ж свої ідеольоґічні форми прибрала вона допіру по полтавськім погромі й остаточнім знищеню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що „народ малоросійський“ під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщи, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття „одновірної“ ще пізніще — бо тільки в кінці XIX-го століття — було замінено поняттям „однонаціональної“. В той спосіб Переяславська Леґенда лягла в основу теорії: „возсоединенія Руси“ . . .

Подібно як Леґенда Люблинська, про добровільну злуку Руси з Польщею, відограла величезну ролю в життю української аристократії в Річипосполитій — так само її рідна по духу сестра, Леґенда Переяславська, відограла таку саму ролю в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії російській. Як Люблинська Леґенда в Польщі, так само Переяславська Леґенда в Россії ідеольоґічно і юридично спасла українську аристократію — по банкроцтві

її власної держави — від положеня верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці леґенди і тут і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що мовляв вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала. Але-ж треба твердо памятати, що це тільки, для отієї спеціяльно цілі пізніще видумані, леґенди. І тому, між инчим, всі щирі бажання істориків найти в Переяславській Умові основну підставу Переяславської Леґенди: умови, на яких Україна добровільно пристала до держави московської — не дали очевидячки ніяких позитивних результатів. Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу ріжномапітних поглядів. [11]) Всі-ж вони сходяться тільки в однім, а саме, що ці умови прилученя сформуловані дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих оте „прилученя“ мало-б відбутися.

На мою думку шукання в Переяславській Умові основ Переяславської Леґенди це безцільна схоластика, захопленя котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніще Москва в нашій історії відограла. Будь на місті Москви — Туреччина — історіоґрафи нашого леґітимізму з певностю в умовах Хмельницького з Султаном юридичних підстав нашого „возсоединенія“ з Турками шукали. І мабуть ся праця була-б продуктивніща тому, що Туреччина значно більшу ролю чим Москва в ґенезі й зародженю повстання Хмельницького відограла. Бо хто хоче утожсамити Переяславську Леґенду з Переяславською Умовою й бачити в Умові леґенду про добровільне „возсоединеніе Руси“ — мусить перш за все доказати, що Гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщи во ім'я прилученя України до Москви і що Переславська Умова являється тільки формальним закінченям, послідним скріпленім на папері актом отого ним задуманого діла. Але-ж розуміється ніхто не може доказати того, чого *не було*. А раз Богдан Хмельницький не піліймав повстання проти Польщи во ім'я і в намірі прилученя України до Москви, то ясно що його умова з Москвою в р. 1654-ім була таким самим *випадковим союзом зверненим проти Польщи й заключеним для визволеня України з під Польщи*, якими були всі його попередні такіж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною.

Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею Царь заступив місце Султана, й тільки. Ставши протектором України, він мав її дати мілітарну поміч

проти Польщи і за цю поміч мав діставати від України певну що річну грошеву данину таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з Царем робиться по тім готовим взірцям, по якім і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном. Основні підставові пункти Переяславської Умови сформуловані дуже ясно і ні одна ні друга сторона нічого в них сказати не забула. Війська царські мають іти на Польщу під Смоленськ і крім того має бути дана Україні проти Польщи постнійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то й поміч проти Татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських „статей“. За це Царь має право побирати в свою казну дань (пункт 1-ий), при чім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військову поміч були одчислені в формі „жалування“ всі росходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ий, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а Царь в своїй, довшій від усіх инших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні „рускіе, нѣмецкіе и татарскіе рати многіе“, котрі він зібрав „для вашіе обороны“, коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорожського „убытка не будетъ“. На це Гетьман знов в листі своїм звертає царську увагу, що Султан турецький, хоч і бісурменин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помочи і дані, забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорожського зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про се, що „имѣло быть противко Царского Величества“ і одним пунктом підтверджуються маєткові права (що було необхідне з огляду на ту саму дань) київського Митрополита і духовенства, а осібною грамотою такіж маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська Умова.

Як мілітарний союз проти Польщи й Татар, забезпечений формою протекторату, вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, були абсолютно ріжні й тому зразу для кожної сторони взаїмно неясні. Ця ріжниця політичних цілей, з котрими Україна і Москва до Умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі, зараз-же на другий день по заключеню Умови. Вона була причиною того, що обидві сторони стали ріжно, кожна по своєму, Переяславську Умову інтерпретувати.

„Не можна нам більше жити без Царя!“ — ці клясичні слова Гетьмана Хмельницького, сказані на Переяславській Раді, абсолютно точно відповідають тогочасній українській дійсности, всім тогочасним політичним і соціяльним умовам. Тільки-ж Гетьман, котрий ті слова сказав, і царські посли, котрі ті слова чули й Цареви передали — надавали їм, кожний по своєму, абсолютно ріжне значіння. Гетьман, пропонуючи в слід затим чотирьох кандидатів: Царя турецького, Царя кримського, Царя московського і Короля польського — вибрав Царя московського, бо думав — що з поміж ціх чотирьох він, як „Царь одновірний“ буде тим, котрий всі „свободи наші“ забезпечить і хотів, щоб цей новий протектор „державою“ наділив його — Гетьмана, фактичного „Самодержця руського“ — більшою, чим була вона на Україні не тільки за Королів польських, але й за своїх Князів руських. Знов же Царь московський думав і хотів, щоб Гетьман Запорожський своє фактичне самодержавство на Україні йому — Цареви московському — передав.

Тому Гетьман, вважаючи себе Головою держави, хоче присягати на додержаня союзу Цареви протекторови тільки сам один, без старшини й без Війська, і чутки про се, що так іменно сталося, роспускаються по Україні урядовими гетьманськими колами;[12]) і тому Царь хоче, щоб йому безпосередно присягали всі нові піддані й відібраня присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередно „на Царя“ це перша дипльматична побіда Москви, котрою голосно хваляться московські посли (на скільки зрештою справедливо, це справа досі неясна) і про котру завзято мовчать на Україні. Тому Гетьман хоче, щоб йому — як Цареви рівному — посли московські на додержаня союзу „за Государя присягу учинили“ і аж до смерти Гетьмана всі на Україні певні, що така присяга була принесена Царем — тому Царь Хмельницькому присягати не хоче, бо, як заявляють посли московські, „тільки піддані присягають свому Государеви“ — і в результаті справа ся так в завішеню й остається.

Тому Гетьман хоче платити Цареви дань безпосередно сам, сам її через своїх урядовців збіраючи та круглою сумою одни раз на рік її виплачуючи — тому знов Царь хоче мати своїх воєвод по всіх важніщих українських городах і безпосередно на себе положену з України дань побирати. Тому врешті формальна сторона того кон-

флікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених дипльоматичних обіцянок, а на реальне фактичне зменшеня своєї „держави“, своєї власти, Гетьман не пристав ніколи. За його життя не було на Україні ані одного воєводи московського там, де-б сам Хмельницький того не забажав; за його життя Царь не дістав ні одного гроша дані з України; а в що потім обернулась на ділі царська протекція — про це йде мова далі. Одним словом — творець Переяславської Умови не був творцем Переяславської Леґенди . . .

Коли одначе, не вважаючи на всі ці зразу-ж розеднуючі непорозуміння, Хмельницький Переяславську Умову заключив і царську протекцію прийняв, то — крім конечного в його безвихіднім становищі мілітарного союзу — були для цього инші, далеко глибші й важніщі соціяльні та політичні причини. Не можна ніколи забувати факту, що все тодішне українське суспільство було вже дуже сильно Польщею засимільоване і з Польщею міцно всім укладом свого життя звязане. Крім того, ця його найбільше монархічна частина, що повстання підняла й вела, для „маєстату королівського“ мала глибокий законний піетизм, котрий кидався у вічи всім сучасникам і котрий вона на ділі не раз підчас першої доби автономізму, з великою шкодою для України, доказала. І тому творець незалежної від Польщи держави мусів знайти таку — сучасним правнодержавним поняттям відповідаючу форму розриву з Польщею, котра-б своєю леґальностю могла отой глибокий український леґітимізм супроти Польської Річипосполитої знищити. Союз з нехристіянським монархом — турецьким Султаном — того очевидно зробити не міг. Звільненя України від присяги польському Королеви на тій підставі, що Король порушив заприсяжнені ним права православного „Руського“ народу в Річипосполитій — звільненя, яке в Переяславі проголошував Україні „одновірний“, а Королеви польському, яко помазанник Божий, рівний Царь московський — це була та леґальна форма відділеня України від Польщи, котра робила для Гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української Держави Переяславську Умову необхідною.

Другою такою-ж многоважною стороною Переяславської Умови була її явність і офіціяльність. Гетьман сам домагається від Царя негайної присилки до Київа царського воєводи тому, „щоб усі сусідні володарі знали про їх підданство під високу руку Царського Величества“. Перекладаючи цю дипльоматичну фразу на мову сучасної полі-

тичної практики, вона значила: щоб усі сусідні володарі — з котрими Україна, як держава, все частіще зноситься і з котрими, згідно з Переяславською Умовою, зноситися має право — знали про її непідданство польському Королеві, тоб-то про здобуту нею у відношеню до Польщи суверенність.

Ця абсолютна й леґальна емансипація від Польської Річипосполитої, — емансипація, як в поняттю саміх Українців, так і в поняттю сусідніх володарів — творила всю ідеольоґічну правно-державну суть Переяславської Умови. Тим тільки вона відріжнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її — для самих її творців ще тоді необчислене — значіння для цілої будуччини України. Щоб „груба й дика", в розумінню тогочасних Українців, Москва могла коли небудь зайняти на Україні місце єзуїтської, европейської, блискучої своєю культурою і привабливої своїм „раєм шляхецьким" Польщи — така смішна на ті часи думка ні одному політикови українському — ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому — не могла прийти навіть в голову...

Але розуміння того глибокого політичного перевороту, який приносила-б з собою протекція царська, було причиною того, що Гетьман рішився на цей крок тільки тоді, коли всі инші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище Гетьмана на Україні було вже на стільки сильне, що він міг зважитись такий переворот в поняттях перевести. До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну „вічний мир", заключений давніще між Москвою й Польщею розірвати та обох монархів — Царя й Короля — розєднити. І як не було, здається, засобу, якого-б — почавши від дарування Цареві Сіверщини, литовських городів по Дніпро й польського престолу, а на погрозах „розорати Татарами" царство московське скінчивши — не вживав в тій своїй політиці Гетьман, так знов ніщо не доводило його до більшої лютости, як всяка звістка про польсько-московську згоду. Коли в половині 1651 р. прибув до Хмельницького царський гонець „з посольством, що Царь Гетьмана усовіщає, аби він з паном своїм (тоб-то Королем польським) не воював, бо в такім разі Царь своєму брату Королю мусів би дати поміч і військо своє послати" — то Хмельницький, як оповідає наочний свідок тієї сцени, посол князя Януша Радзівілла, Мисловський, — „розівся і зірвався, хотячи дати послові царському по пиці, ледве Шумейко, полковник чернігівський, встиг

вхопити Гетьмана в обійми.“ [13]) Попереднього року він за те саме послів мовсковських до гармат приковував, а в Чигрині, в своїм дворі, переховував самозванного „царя“ Тимошку Акундінова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву...

По довгих тяганинах, гетьманських просьбах та погрозах, згодився нарешті московський собор в р. 1653 на те, щоб Царь прийняв Хмельницького й Військо Запорожське „в підданство“. В початку 1654 р. приїхали на Україну московські бояри для відібрання присяги. Мілітарний союз з Москвою і протекторат царський над Україною — стали доконаним фактом. І „Річпосполита — як слушно, зачувши про це, сказав в своїй соймовій до Короля промові маршалок сойму Францішек Дубравський — на саму тільки дискрецію (благоусмотріння) Хмельницького віддана зістала.“ [14]) З того часу й Поляки стали поважати Гетьмана. Він, здобувши силу, перестав бути в їх очах і в очах сусідніх володарів „збунтованим рабом“, а став головою нової великої держави. Ціль Переяславської Умови була осягнута вповні.

Але засіб, при помочи котрого була осягнута та ціль, скоро виказав усі свої небезпечні дефекти. Ідея царського протекторату, скріпленого взаємною присягою Царя й Гетьмана, не могла мати в тодішніх обставинах ворогів на Україні. Але присяга безпосередно Цареві зустрічала скрізь завзятий опір. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, котра майже вся поголовно була, при своїй ненависти до Польщи і антипатії до Москви, настроєна прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянськім та Полтавськім козаки урядників московських „киями побили.“ Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщи виставлені, Цареві присяги не зложили. Міщане чорнобильські „Москву неохоче прийняли“, а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ „силою, під мечовим каранням“ до присяги був приведений. Що найзнаменніще відмовилось присягати українське православне духовенство. „Митрополит і архимандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві.“ [15]) Вони вислали через окремого посланця протест до Луцького ґроду проти насилування їх до присяги і заготовленої вже для них царської жалованної грамоти, супроти такого їх поведення, не дістали.

На підставі звістних нам досі джерел трудно сказати, чи ця опозиція була ведена по наказу і в відома самого Гетьмана — якого плянам і намірам вона зовсім відповідала — чи зверталась вона і проти особи та політики гетьманської. Але вже сама можливість такого питання вказує, які в даний момент були слабі місця тієї політики. Хмельницький при всій своїй ґеніяльности був і мусів бути залежним від своєї, в дусі державної неповноправности вихованої козацької верстви. Скинувши з великим зусиллям гіпноз іновірного „маєстату королівського", він зважитись зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним „маєстатом царським" ще не рішався. „Самодержець руський" в Гетьмані козацькім в очах українського народу ріс і розвивався поволі. Але у всякому разі він у ті часи вже був настільки великим, що всяка внутрішня опозиція — як що вона в дійсности й була — захитати його становища не змогла. І всякі непорозуміння з царським урядом всякими дипльоматичними двозначниками залатавши і опозицію так чи инакше припинивши, Хмельницький Переяславску Умову в життя фактично перевів.

Дальші події одначе виказали незабаром всю хисткість політичної умови, котру обидві сторони инакше — кожна по своему — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і почався він зразу-ж по затвердженю Переяславскої Умови, з початку на території білоруській.

В иньшім місці (в томі І-ім моїх „Студій") я говорив про окупацію Білоруси українськими військами і про заведеня там козацької влади, в формі „козацького присуду", за згодою, а навіть на жадання білоруського селянства, міщанства, духовенства й частини білоруської шляхти. Ця окупація йшла по лінії політики Богдана Хмельницького, якої метою було „визволеня з ляцької неволі" не тільки козацької території (тодішньої „України"), але й усіх так званих „руських земель" Річипосполитої, залежних віддавна від духовної влади Київського Митрополита. Поруч цієї традиційної, споконвічної влади духовної, ідейної — тепер мала відродитись стара державна, реальна влада політична під проводом Гетьмана Війська Запорожського. Історичним, з ідеольоґії православної „руської" шляхти і духовенства зачерпнутим, завданням тієї влади було так чи инакше обеднати (чи то в рамах Річипосполитої в першій добі повстання, чи то від Річипосполитої ві-

дірвавши, як було в добі другій) — оці всі православні „руські“ землі, які в Польській державі по руїні держави київської опинилися.

Оттака українська традиційно-державна „руська“ київська політика зразу-ж стала в повну суперечність з державною політикою московською. Представники цієї останньої хотіли бачити в Переяславській Умові акт добровільного піддання частини польської держави з „одновірним“ козацьким православним населенням під державну зверхність московську і мілітарний союз з українськими козаками уявляли собі в формі їхньої добровільної військової помочи Москві при завойованню нею инших польських земель. Нічого дивного, що між Україною і її союзницею Москвою — як тільки в наслідок Переяславської Умови вибухла війна польсько-московська і на Білорусь під проводом самого Царя увійшло військо московське — розпочалася зараз же вперта боротьба за городи білоруські, котрі Москва стала вважати очевидно своїми і в котрих про ніяку владу Гетьманську, ніякий присуд козацький, ніяку залежність від руського київского Митрополита — ні знати, ні чути не хотіла.

Один епізод тієї боротьби двох „Русей“ за „Русь“ третю я представив в иншім місці, в біографії одного з видатніщих Хмельничан, Гетьманового зятя Івана Нечая (брата прославленого відомою піснею Данила) „Полковника Білоруського, Могилівського, Гомельського і Чаусського“, як титулувався він в р. 1656. [16]) Ця боротьба незвичайно цікава, особливо для зрозуміння дійсного характеру т. зв. „возсоединенія.“ Як багато иньших, найбільше важних, сторін нашої історії, вона мусить бути досліджена повніще, чим це було зроблено досі. Тут для зрозуміння подій, що до присяги шляхти повіту Пинського будуть відноситись, наведу тільки один її початковий, але характерний і типовий для цеї стадії московсько-українського конфлікту момент: справу Костя Поклонського.

Кость Вячеслав Поклонський, шляхтич білоруський родом з Могилівщини, „жовнір відважний, промовець красномовний, людина зручна і з великими звязками між могилівською шляхтою“, був давнім знайомим і приятелем Богдана Хмельницького. Його політичної діяльности в перших часах повстання не знаємо, але можемо здогадуватись, що він належав до того типу білоруської православної шляхти, котра в Вел. Кн. Литовськім здавна була елементом крайне супроти Польщи ворожим і котра від самого початку українського повстання шукала в ньому

помочи козацької для своїх противопольських плянів. У всякому разі був він напевно не тільки в приятельських, але і в політичних зносинах з Гетьманом і не без його впливу в часі вступних переговорів перед Переяславського Умовою Хмельницький і Виговський запевняли московських бояр, що й Могилів царську протекцію разом з Гетьманом Війська Запорожського прийме.

І справді в таборі ніжинського полковника Івана Золотаренка, котрого по заключеню Переяславської Умови Гетьман послав на Білорусь для спільної акції з московськими військами проти Польщи, появився Поклонський і заявив, що він хоче їхати до Чигрина, щоб зложити на руки Гетьмана Запорожського присягу московському Цареві. Їхав Поклонський не сам, а з численним почотом 400 могилівських міщан та шляхтичів; між послідніми визначніщі були: Лесько Унчинський, Станіслав Монвід, Богдан Івановський, Павло Окуревич, Михайло Рудницький, Олександер Кучинський, двох Хоментовських і инші. Золотаренко розуміється зараз відіслав Поклонського до Гетьмана, давши йому для охорони відділ козацький. З того приводу між козацьким полковником і московськими боярами виникло остре непорозуміння, яке зараз же прибрало широкі розміри й стало причиною першого московсько-українського, покищо дипльоматичного, конфлікту.

Московські бояри, ведучи твердо свою державно-політичну лінію, вимагали, щоб Поклонський присягав Цареві безпосередно, а не через Гетьмана, і щоб Золотаренко відослав його зараз же не до Чигрина, а до царського табору. Намістник гетьманський одначе не дав себе переконати: боярам „одписався“, Поклонського відослав до Гетьмана, а сам розпочав енерґійну окупацію Білоруси, зорґанізувавши весь край між Гомелем і Могилевом по козацьки та прийнявши по наказу Хмельницького титул Гетьмана Сіверського.

Тоді Москва, залишивши дипльоматичну переписку, хопилась иншого, певніщого способу. Всякими обітницями й титулом полковника білоруського вона перетянула на свій бік Поклонського; наданням маєтків здеморалізувала його прихильників серед білоруської шляхти (так Петро Маньковський дістав від Царя село Самулки, Марцінкевичи — Добуж і т. д.), а та шляхта Вел. Князівства Литовського, котра здавна ставилась дуже вороже до козаків і до України, а котра тепер, при вступленю московських військ, присягала безпосередно Цареві, — придбала собі надзвичайну царську ласку і протекцію (напр. Криштоф

Завіша, маршалок В. Кн. Литовського дістав від Царя величезні маєтки княгині Янушевої Радзівіллової). В той спосіб українські політичні пляни були „союзниками“ зашаховані. Могилів, який перед тим сам домагався злуки з Україною, тепер піддався Москві, не вважаючи на лист протопопа ніжинського, написаний до могилівців від імени Гетьмана і Митрополита з порадою, щоб вони — „до Війська Запорожського прихилились і під оборону Гетьманів Запорожських і цілого Війська оддались, аби, борони Боже, Москва, своїм звичаєм, не схотіла в городі вашім права свої установляти, *але щоб ви такі вольности мали, які Царь дав нашій Україні і Пану Гетьману*“.

Оці постійні змагання українських дипльоматів і політиків одділити поняття про ідеальну особу протектора Царя від поняття реальної „грубої та дикої“ Москви, не дали тоді ніяких позитивних наслідків. „Одновірний Царь“ у ті часи не був ще пізніщим петербургським Імператором всеросійським, а був лише Царем московським. І тодішня царська політика була тільки національно-державною політикою московською . . .

Прохання Золотаренка, щоб вільно було принаймні в могилівському повіті приймати за дозволом царським до Війська Запорожського тих, хто хоче бути козаками — були царськими дипльомагами відкинуті. Мало того, Поклонський і його товариші, налякані жорстокостями, які Москва, укріпившись на Білоруси, стала проявляти (частина шляхти смоленської була вивезена в Московщину, те саме згодом сталось зі шляхтою вітебською й т. ин.) та стративши зовсім надію при її допомозі визволити Білорусь з під Польщи — а зірвавши перед тим з Україною — тепер повернули назад у підданство Річипосполитої, зустрівши там очевидно радісний прийом і дставши повну амністію. [17])

З того всього Гетьман міг зробити тільки такі висновки, що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західно-европейської цивілізації старшини козацької польонофільську реакцію. Все виразніщі заборчі апетити царських воевод у Київі, [18]) яких завдання мало бути — по плянам Гетьмана — тільки репрезентативне, і обчислені на незадоволеня Москвою демаґоґічні універсали королівські до українського народу, що не тільки „всякі вольности козакам“, але навіть

„вічне увільненя від робіт і військових повинностей для людей мійських та сільських, господарства пильнуючих“ обіцювали — ці висновки гетьманські мусіли скріпити.

В результаті відношеня Гетьмана до Москви починає радикально мінятись. Її вмішуваню у внутрішні українські діла він кладе кінець тим, що за зносини по за його плечима й без його згоди та відома з царським урядом карає прототипів пізніщих „самоотверженныхъ малороссіянъ“ без милосерддя. А щоб унезалежнити себе й у політиці закордонній, він уважає потрібним відновити перш за все свій старий союз із Туреччиною.

І вже в спільній з Москвою кампанії 1655 р. проти Польщи незгода і роздвій поміж союзниками показали себе в повній силі. Цю кампанію Гетьман веде в тіснім порозумінню з новою заприязненою собі державою — Швеціею, наміри Москви скрізь де тільки можна паралізуючи. При тім засобів уживає він досить рішучих. Так під Гусятином наприклад Гетьман наказав своїм козакам шаблями штурмуючі царські війська розігнати, мотивуючи перед представниками царськими цей надзвичайний учинок тим, що в Гусятині есть „багато православних“. Потім, під час облоги Львова, Виговський в порозумінню з Гетьманом потаємно перестерігає львовян, щоб вони в ніякі переговори з Москвою не входили. Під Люблином знов вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь відбірати присягу „на царське ймя“, і полковником Данилом Виговським, який до того допустити не схотів. Врешті кампанія ця скінчилась тим, що Гетьман по за плечима своїх непевних московських союзників заключив умову з Татарами, де зобовязався московські війська на їх власну долю на Україні покинути. В наслідок цієї умови воєвода Бутурлін був оточений Татарами, мусів їм величезний викуп заплатити й усю свою, в війні з Поляками на українських землях добуту, здобич воєнну відступити . . .

Взаємне роздражненя росло з обох боків і розрив з Москвою ставав в таких умовах неминучим. Послідним і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Москвою й Польщею у Вільні, в Вересні (Септембрі) 1656 року.

Розділ IV.

Віленський мир між Москвою й Польщею. — Великий Сойм у Чигрині в Жовтні (Октобрі) 1656 року. — Зворот із під царської протекції. — Унезалежненя козацької держави та її участь в міжнародній европейській політиці.

Московсько-польський мир порушував усі найважиїщі політичні інтереси України; він за одним заходом валив великі державні пляни Гетьмана. Москва ставала союзницею Польщи. Значить для України мілітарний союз із Москвою, звернений проти Польщи, тратив усяку вагу й значіння; значить для обєднання в козацькій державі всіх руських земель Річипосполитої протекція царська ставала не тільки зайвою, але навіть небезпечною і шкідливою. Алеж одночасно поза цим мілітарним союзом проти Польщи нічого иншого з Переяславської Умови не осталося. Бо протекція царська, як символ унезалежненя від Польщи, вже давно відограла для України свою ролю. Україна „сусідніми володарями" вже була признана незалежною державою і постійні зносини Гетьмана з ціми володарями стали офіціяльним, всім відомим і нікого вже не дивуючим фактом...

Крім того московсько-польський союз звертався проти нового союзника України — Короля шведського Карла-Ґустава. Він, скріпляючи Польщу супроти Швеції, тим самим ослаблював Україну. Вкінці, що найважніще, обезсилена в той спосіб Україна мала стати офірним козлом нової польско-московської згоди. Всі українські державні змагання мали бути спільними силами нових союзників здавлені і сфера польських та московських впливів на наших землях за обопільною їх згодою поділена.

„Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане в них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію..... Ці люде (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкавити, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони зі Шведом і Ракочим порозуміваються; певне до них, або до бісурменів підуть" — так формулували у Вільні царські бояри перед польськими мировими уповноваженими конечність відступленя Москві частини козацької України. [19])

На домагання польських маґнатів, викинутих козацьким повстанням з України й Білоруси, вставлено в польсько-московський договір пункт про покликаня найближчим соймом Річипосполитої московського Царя на польський престол. Ці маґнати мали надію повернути собі в той спосіб утрачені маєтки при допомозі влади царської, значно могутнішої від знесиленої влади королівської. [20]) Послів козацьких, котрих Гетьман і Військо Запорожське до Вільна делеґували, комісари польські та московські до нарад не допустили, кажучи, що де монархи ведуть переговори, там їхні піддані голосу мати не можуть . . .

Архіви переховали до наших часів характеристичне оповідання старого Остапа Виговського (батька тодішнього писаря, а пізнішого Гетьмана) про те, що діялось у Чигрині, коли туди наспіли звістки про Віленський мир.

Посли козацькі, що з Вільна повернули, явилися скласти перед Гетьманом, Писарем Генеральним і Полковниками реляцію. „Вони — навожу дословно оповідання присутного при цій реляції Виговського — кинувшись Гетьману Богдану Хмельницькому в ноги та слізьми обливаючись, казали: „нині Військо Запорожське в Україні пропало. Помочі немає нізвідки і голови нема де притулити. Нічого не знаємо, яку угоду заключили з комісарами лядськими повновластні Царського Величества посли. Бо не тільки не радились вони з нами, але навіть із далека до наметів посольських не допустили, наче собак до Церкви Божої. А Ляхи нам розсказували, що вони угоду з царськими послами заключили по Поляновському трактату і що нам, Війску Запорожському, бути зо всею Україною в державі королівській, у них, у ворогів хреста святого, у Ляхів, по старому в підданстві. Колиж не схотіло би бути Військо Запорожське й уся Україна у Ляхів у послушенстві, то Царське Величество військами своїми Ляхам помагати і, з ними зеднавшись, Військо Запорожське громити буде.“ — І Полковники стали дуже дивуватись, в який спосіб таке з ними могло статися. А Гетьман Богдан Хмельницький схопився як скажений, що рузуму збувся, та крикнув: „Не журіться діти! Я знаю, що робити! Треба одступити нам од руки царської, і підемо туди, де нам Всевишній Владика бути скаже — не тільки під володаря християнського, а хочби й під самого бісурмана!“ Бо запалився був Гетьман так — пояснював скромно Виговський слухаючим його оповідання боярам московським — як не

личить християнинові православному. І наказав він у цю-ж мить Полковникам скликати всю старшину на сойм.“ [21])

Цей незабутній сойм зібрався в Чигрині $^{2}/_{12}$ Жовтня (Октобра) 1656 року. На соймі цім — як доносили свому урядові московські воєводи — „всі полковники, осавули й сотники складали собі взаємно, проміж себе, присягу, що коли хто небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, вмісті стояти будуть“. [22])

Ідея державної незалежности України, народжена в 1648 році підчас першого побідного, тріумфального вїзду Гетьмана Богдана Хмельницького до Київа, тільки тепер, по восьми роках політичних вагань і тяжкої кривавої оружної боротьби могла бути здійснена. Навчені кривавим досвідом — Гетьман, Полковники, Осавули й Сотники не зрадливим і на землю українську ласим „стороннім монархам“, а собі самім і всім умісті своїми грудьми одстояти Україну присягали. І з того часу все, що тій засаді незалежности, солідарности і вірности самім собі противилось, несло Україні занепад та руїну. З того часу всяка політика українська, що нехтувала присягу в Чигрині, зложену представниками одного з найкращих поколінь української нації, кінчилась незмінно політичною деморалізацією і національним розкладом...

Перед отим вічнопамятним соймом, що зібрався під вражінням банкроцтва Переяславської Угоди і грядущої грізної катастрофи, але що зумів викресати із себе одиноко рятуючий нації вогонь запалу й посвяти, станули знов усі найважніщі питання тодішньої української як міжнародньої так і внутрішньої політики.

На півночі виріс раптом могутній і грізний противник — Москва, сильний та небезпечний своїм дисциплінованим азіятським державним апаратом і виплеканою — всякими південними „грецькими“ біженцями та ученими при дворі царськім — ідеєю первородства і главенства московського над усею Русю православною. На півдні, як і раніш, чатувала кочова Татарська Орда, готова служити кожному руйникові України, кожному ворогові осілої хліборобської української праці, що крок за кроком відвойовувала від кочовників дикі степи. Із заходу врешті рятувала себе союзом з Москвою ослаблена, але все на Україну зажерлива і всю свою експанзивну енергію на схід направляюча Річпосполита. Всі союзи з Кримом, Туреччиною й Москвою, звернені проти Польщи, себе не оправдали. Тепер, коли Польща була вже ослаблена і, порівнюючи з Москвою,

менше небезпечна, насувалась опортуністична комбінація союзу з Польщею й Кримом проти Москви; комбінація тим більше привабліва, що Поляки в ті часи — Хмельницькому „воєводство Запорожське“ і місце в сенаті, а козацькій Україні нобілітацію шости тисяч козаків та инші золоті гори обіцювали. Але Гетьман Хмельницький був за мудрим політиком, щоб дати зловити себе на гачок, на який пізніще польські мужі державні нового Гетьмана Виговського і всю культурніщу частину старшини козацької піймали.

„Був час — казав Хмельницький свому старому приятелеві й кумові, присланому до нього з пропозиціями угоди польському послові Любовідзькому, перед тим йому відому байку про селянина, його сина й хатнього вужа розказавши — коли ми, в цій великій хаті Річипосполитої в згоді живучи, якнайбільшого заживали добра. Козаки захищали вас своїми грудьми перед наїздом варварів, а обиватели королівства не жалували їм тої дрібки молока в куті, до якого не ходили ті, що себе за одиноких синів тієї стародавньої батьківщини вважали. Тоді цвіло королівство польське, викликуючи заздрість у сусілів, і Поляки в злуці з Козаками все тільки одержували перемоги. Та відколи ті, що себе за синів королівства польського вважають, почали наші вольности нарушати й нам рани завдавати, козаки почали кусати і хоч за це їх у великій кількости посічено, але й не мало синів королівства загинуло. І як тільки одна або друга сторона пригадає ту руїну, собі взаємно зроблену, відживає помста, і хочби навіть наступило поєднання, його зірве найдрібніща причина. Тож наймудріща голова не видумає иншого способу для заведеня трівкого миру, як тільки той один, що лишився: хай Королівство Польське зрічеться всіх прав своїх, що воно заявляє на ціле Князівство Руське і хай віддасть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль з умовою, щоб вони від ворогів Річпосполиту захищали. Алеж — кінчив свою мову Гетьман — шляхта польська на це не дозволить, хочби їх сто в цілім Королівстві лишилося, а козаки, поки сил стане, від цеї умови не відступлять.“ [23])

Таку саму відповідь дістав і другий польський посол Лянцкоронський, якого Гетьман приняв уже дуже неохоче, заявивши йому при відправі: „хай Поляки всіх Русинів вільними проголосять, хай із ними як із приятелями й сусідами, а не як із підданими посту-

пають; хай зрічуться всіх своїх претенсій до Руси, бо Поляк і спокій у купі на Руси перебувати не можуть.“ [24])

Історична фатальна необхідність для козацької України завершити розпочате діло визволеня цілого „руського народу“ з під польської державности і такаж фатальна історична ворожнеча Польщи до ідеї державної незалежности України, що мусіла потягнути за собою признання з польського боку рівновартости „руської нації“ і значить відреченя від т. зв. „цивілізацийної місії“ на сході, тоб-то від експансії Польщи на схід, це були непоборимі перешкоди для будь-якої польсько-української угоди. Неминучим наслідком такої угоди для України мусілоб бути признання польської державности хоч у частині українських земель, а через те спараліжування всеї майбутньої боротьби з Москвою. Бо союз із Москвою був наслідком боротьби з Польщею і поки ця боротьба не була завершена, поки не знищено було на просторі всіх українських земель почуття рабської залежности, як політичної так і національної, від Польщи, найстрашніщі тепер для Гетьмана москвофільські настрої серед українських народніх мас робилиб усяку війну з „одновірною“ Москвою неможливою. А ці москвофільські настрої, не вважаючи на всю небезпеку, що наближалась для України з Москви, під впливом польської політики зростали. Кріваве спустошеня цілої Брацлавщини польськими військами в 1654 році, чванлива задиркуватість у відношеню до України всіх Поляків, від керовників держави почавши і на послідній польськім жовнірі скінчивши, а одночасно улесливе запобігання польських політиків царської та султанської ласки, аби тільки пошкодити Україні [25]) — все це дратувало українську людність, виводило її з рівноваги, і зненависть до слабого але докучливого ворога закривала від її очей небезпеку від ворога значно дужчого і багато більше небезпечного . . .

Не закінчивши отже боротьби з Річпосполитою і не вибивши остаточно „всю Русь з неволі лядської“, не забезпечивши крім того хліборобську українську людність від набігів татарських, — про ліквідацію наслідків Переяславської Угоди і здержаня грізного московського напору на Україну не могло бути й мови. Гетьман Хмельницький розумів це дуже добре і на ціх основах побудовані були найбільше ґеніяльні політичні пляни послідного року його, на нещастя для України, закороткого панування.

Головною метою ціх плянів Гетьманських було: унезалежнити себе від аґресивної політики Москви; відобрати від Річпосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад державної козацької України, визнаної і Переяславським трактатом, ще не війшли; зробити нешкідливим для України татарський Крим. і, врешті, здобути міжнародне признання для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити наслідственність Верховної Влади в новій Українській Державі. Все це разом означало забезпеченя й уґрунтованя державної незалежности України, і це було те завданя, якому Великий Гетьман віддав усю свою кипучу енерґію, всю свою фанатичну впертість і весь свій богатий досвід послідніх літ свого життя.

Новоповставша тоді на Сході Европи коаліція держав, в якій по великих трудах удалось гетьманській дипльоматії забезпечити собі один із перших рішаючих голосів, поставила зразу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й ведучої свою окрему виразну політику. Европа побачила, що державний орґанізм, збудований залізною волею одної людини на далеких окраїнах Польщи й Московії, не тільки здатний до життя та розвитку, але вже виріс у силу, що на Сході має не менше від Москви й Польщи значіння і що супроти Москви та Польщи може відограти велику ролю в питаннях політичної рівноваги й паралізування заборчих тенденцій ціх двох експансивних держав. Таким чином Україна за Гетьмана Богдана здобула собі наново в міжнародніх відносинах утрачене було нею право рівности супроти Москви та Польщи, — право, що від початку й до кінця істнування української нації було, есть і буде першою й необхідною предпосилкою її вільного, незалежного життя.

У цю новоповставшу коаліцію держав уходила Швеція, Прусія, Україна, Семигород, Молдавія, Волощина й Литва. Звернена була ця коаліція безпосередно проти Москви з одного боку і проти Польщи та Криму з другого (посередно, через Крим, зачіпала вона також інтереси Туреччини). Виступити оружно супроти Польщи, а коли треба буде, то й супроти Криму; відтягнути момент рішучої оружної розправи з Москвою можливо до часу закінченя боротьби з Польщею, і добитись невтралітету Туреччини, — таке було завдання української політики й дипльоматії в цій коаліції.

Коаліція вищеназваних держав фактично спиралась на міцних основах тогочасної спільности їхніх політичних інтересів, а формально була звязана рядом трактатів та умов. І одно й друге постараюсь вкоротці — по скільки того тема цієї студії вимагає — представити.[26])

Швеція в своїх давніх намірах заволодіти польським побережжям Балтийського моря і у своїй старій династичній війні з Польщею, опинилась раптом — по Віленськім мирі — перед можливостю скріпленя Польщи союзом з Москвою і перед перспективою вибору московського Царя на польський престол. Запобігти цій небезпеці і, випередивши Москву та в супереч її тенденціям, зайняти можливо найбільше польських земель — таке було завдання нового, енергійного й войовничого Короля шведського Карла Ґустава. І тут Україна — ворог Польщи та незадоволений царською протекцією вассал Москви — була для нього природнім і надзвичайно важним та потрібним союзником.

Фрідріх Вільгельм — прозваний пізніще Великим — Князь Пруський і Курфірст Бранденбурґський, основатель сили та могутности Пруської Держави, завдяки козацькому повстанню під проводом Богдана Хмельницького, зміг визволитись з під впливу і влади Річипосполитої. Він — в пару місяців по вибуху польсько-української війни — одержав у Жовтні 1648 р. від Короля Яна Казіміра в Непоренті „ассекурацію", яка його — першого з Курфірстів — звільняла від обовязку складати особистий „голд" польському Королеві і платити в знак залежности щорічну грошову данину. З дальшою емансипацією України й ослабленям Польщи — яке ця емансипація за собою вела — був очевидно звязаний дальший зріст і дальше унезалежненя Пруської Держави.

Документальних слідів безпосередніх зносин Курфірста Фрідріха Вільгельма з Гетьманом Хмельницьким для тих часів досі не знайдено. Але що вони мусіли бути, свідчать пізніщі (в 1668 році) переговори українських політиків з послом Курфірста Говербеком у Варшаві в справі протекторату Прусії над Україною. Свідчить також про попередні політичні й дипльоматичні зносини лист Гетьмана Дорошенка до того-ж Курфірста Фрідріха Вільгельма, висланий у 1671 р. з пропозицією дати Курфірсту козацьку військову допомогу для зайняття польського престолу.[27]) Знаючи, що посли Гетьмана Хмельницького до Швеції — як наприклад монах отець Данило — часто через Прусію переїздили, можемо здогадуватись, що вони по дорозі з пруськими дипльоматами переговори вели. У всякому разі Прусія, звязана договором зі Швецією, разом із

нею на підставі того договору приступила до анті-польської й анті-московської коаліції.

Територіяльним лучником між цею північною шведсько-пруською ґрупою коаліції та її ґрупою південною мала стати Литва.

По смерти найвидатнішого представника й голови литовського сепаратизму, князя Януша Радзівілла, провід сепаратистичного литовського руху опинився в руках його брата — князя Богуслава. Він у часі шведсько-польської війни перейшов зі своїми сторонниками на бік шведського Короля і прийняв шведську протекцію. Тепер приймав під свою протекцію князя Радзівілла і Гетьман Хмельницький, який зараз же звернувся до Царя з проханням повернути сконфісковані Радзівіллівські маєтности, а князю Богуславові обіцяв боронити його в разі потреби навіть збройною силою від Москви. Як Король шведський так і Гетьман український забезпечували кн. Богуславові суверенне володіння Князівством Слуцьким і Воєводством Новоґродським із сумежними литовськими землями.

Південну ґрупу коаліції творили Україна, Семигород, Молдавія й Волощина. Ці три послідні держави, звязані тісними спільними інтересами і спільною вассальною залежностю від Порти, були так само тісно звязані і з Україною. Молдавію й Волощину лучили з Україною давні культурні, реліґійні й династичні взаємини (між инчим, після смерти свого сина Тимофія, Гетьман хотів видати свою дочку за небожа молдавського Воєводи Михайла [28]). Єднало їх теж спільне сусідство та спільна боротьба з татарськими кочовниками.

Такі-ж давні політичні й військові зносини (багато Угрів було між козаками і цілі відділи козацькі ходили на угорську службу) істнували між Україною й Семигородом. Окріпли вони особливо тепер, коли князь семигородський Юрій II Ракочи завдався ціллю поширити свою державу коштом Польщи і коли для цього йому необхідною стала допомога українська, а так само молдавська й волоська. Цю послідню він міг дістати теж тільки тоді, коли-б Україна взяла на себе оборону цих земель від нежданих нападів татарських. Одночасно Ракочи стояв у найтісніщих зносинах з Королем шведським Карлом Ґуставом, а енерґійно посередничив у цих зносинах Кромвель, бо в інтересах Анґлії було тоді якнайшвидше союз некатолицьких держав Европи скласти.

Ця балтийсько-чорноморська — коли можна її так назвати — коаліція, що клином врізувалась між Москву та Польщу і паралізу-

вала велико-державні тенденції ціх двох експанзивних націй, була звязана цілим рядом писаних умов і трактатів.

Після довгих переговорів між Семигородом і Україною, ведених при посередництві Швеції від початку 1656 року — з одного боку семигородськими послами в Чигрині: Стефаном Лютшем і Францом Себешим — а з другого українськими послами в Семигороді: Іваном Креховецьким, Іваном Брюховецьким і иншими — був обома сторонами заприсягнутий 7 Вересня 1656 р. „трактат вічної приязні“ між Гетьманом Хмельницьким і Князем Ракочим. Підписали цей трактат від імени Гетьмана уповноважені посли — осавула ґенеральний Іван Ковалевський і писарь Іван Груша, прийняті Князем з надзвичайними почестями. Згідно з тим трактатом, як Хмельницький і його наслідники, так Ракочи і його наслідники, взаємно зобовязувались боронити себе спільно від ворогів. Коли Ракочи розпічне війну з Польщею, Гетьман пришле йому військову допомогу, не оглядаючись на Царя. За те дістане Хмельницький всю Червону Русь; крім того Ракочи допоможе Гетьманові одержати частину Білої Руси з титулом Князя і піддержить намір гетьманський передати цей титул, як і всю власть верховну на Україні по наслідству синові Юріеві.

На підставі тієї-ж умови Господарі молдавський і волошський мали дати допомогу Ракочому — перший три тисячи люда, другий дві тисячи — і за те Гетьман обіцював їм оборону від Татар і приязнь так довго, як довго вони будуть у союзі з Князем семигородським.

Король шведський, довідавшись, що договір між Князем семигородським і Гетьманом українським вже підписаний, поспішив сам підписати в Раднот 6 Грудня 1656 р. трактат „вічного союзу“ з Ракочим. На підставі того трактату, а також трактату між Королем шведським Карлом Ґуставом і Курфірстом бранденбурґським Фрідріхом Вільгельмом, підписаного в Мальборку 26 червня 1656 р. — Король шведський мав одержати Поморря, Прусію королівську, Курляндію, Ліфляндію, Семиґалію, воєводства Плоцьке й Мазовецьке, частину Литви й частину Білоруси до воєводств Полоцького та Вітебського. Решту Литви, як окреме князівство, мав дістати князь Богуслав Радзівілл. Курфірст брандебурґський одержував цілу Великопольщу (воєводство Познанське Калішське, Ленчицьке і т. д.) а Ракочи — Краків і Малопольщу. Справа „руських земель“ Річп. сполитої й південної Білоруси мала бути вирішена на підставі безпосередної умови між Швецією й Україною.

Таким чином ця майбутня шведсько-українська умова мала всі попередні поодинокі трактати звязати та оформленя союзу всіх держав коаліції завершити.

Зносини Гетьмана Хмельницького зі Швецією почались ще за панування Королеви шведської Христини в 1652 р., при посередництві давнього козацького приятеля, підканцлера коронного Гієроніма Радзієвського, що тоді, як еміґрант з Польщи, на дворі шведськім перебував. Пізнищий союз України з Москвою став трохи цім зносинам на перешкоді. Вже на початку 1653 р. Москва не хотіла пропустити в Швецію послів Гетьмана: Силуяна Мужиловського і Бурлая. Не вважаючи однак на перешкоди з боку Москви, зносини ті всеж продовжуються. По підписаню Переяславської Умови Гетьман посилав у Липні 1654 р. нове посольство до Королеви шведської, тим разом надзвичайно зручного й спритного українського дипльомата — афонського монаха отця Данила.

По вступленю на шведський престол войовничого Короля Карла Ґустава, в міру того, як відносини Гетьмана до Москви стають усе більше натягнуті, його взаємини з новим шведським Королем стають усе ближчі й живіщі. Вже у Вересні 1655 р., як тільки розпочалась шведсько-польська війна, Хмельницький пропонує Карлу Ґуставу союз і допомогу проти Польщи з тим, щоб усі „руські землі“ Річпосполитої були віддані козацькій Україні і щоб Король шведський зі своїми військами „за Вислу“ не переходив. Через кілька місяців, у Падолисті того самого року, побачивши що в Порті сильно ростуть польські анті-українські впливи, Гетьман знов через отця Данила представляє амбітному шведському володареві широкий військовий плян коаліції Швеції, України, Москви, Анґлії, Венеції, Австрії і Персії — коаліції, що мала-б на меті завоювання та ліквідацію Туреччини й увільненя з мусульманської неволі всіх християн, а в першій мірі Ґреків.

Король шведський, що саме тоді був серед свого війська в поході проти Польщи, прийняв гетьманського посла незвичайно бучно, за обідом пив за здоровля Богдана Хмельницького, а до шведської Ради Державної, де було багато сторонників Польщи, написав, що для нього „сила козацька більше варта від приязни польської“. Незабаром на весні 1656 р. він вислав на Україну свого посла Ґрондського, і з того часу дипльоматичні зносини між Королем та Гетьманом мають характер сталий та реґулярний. Україна в політиці шведській займає на стільки

важне місце, що в конґресі, який по ініціятиві Франції мав одбутися в кінці 1656 р. з метою помирити Швецію з Польщею, повинні були — на жадання Короля Карла Ґустава — взяти участь і представники Гетьмана Хмельницького.

Одинокою точкою незгоди в шведсько українських переговорах, що велися на протязі 1656 року, була справа „руських земель“ Річипосполитої. До цієї етноґрафічно української, але ще не козацької території, мав претенсії Король шведський і по части — за його-ж намовою — Князь семигородський, а одночасно Гетьман цих земель нікому й у ніякім разі уступити не хотів. Справа ця розбила була вже зовсім налагоджене заключеня шведсько-українського договору в Січні 1657 року, коли посли шведські Веллінґ і Тернешельд привезли до Чигрина готовий проєкт союзу (projectum foederis). Хмельницький, довідавшись, що Король шведський забезпечує йому незалежну державу тільки на козацькій території, з послами сам не схотів навіть говорити. Переказавши через писаря ґенерального Виговського, що він мусить мати „всю Русь, де віра православна грецька була і де мова ще задержалась. тоб-то по Вислу“ — зарядив Гетьман одночасно послам сказати, що коні для них в дорогу вже готові . . .

Але незабаром наспіла до Чигрина звістка, що Карл Ґустав дає згоду на всі територіяльні жадання Гетьмана і шле на Україну нового „великого“ посла, уповноваженого заключити і за обопільною присягою підписати умову. Дійсно 10 Квітня виїхав від Короля в Україну відомий шведський дипльомат Ґустав Ліліенкрона й у Червні він прибув до Чигрина. Карл Ґустав жадав від Хмельницького заприсяженої „ассекурації“ на ті польські краї, які він відповідно до умови з Курфірстом брандебурґським хотів забезпечити для себе, і військової допомоги проти Москви та Польщи в числі 20—30 тисяч козаків, не рахуючи тих, що вже послані були на поміч Ракочому. Взамін за це Гетьман мав дістати всі „руські землі“ Річипосполитої і південну Білорусь по Смоленськ. Ця послідня умова, разом з попередніми, заключеними між поодинокими державами коаліції, означала повний розділ Польщи, „будто Коруна Польская и не бывала“, як доносив спішно Цареві московський посол на Україні—Бутурлін.

Щоб підкреслити офіціяльний характер нового союзу, Гетьман умисне задержав у Чигрині московське посольство, що збіралось уже відїздити, і в присутности царських представників — хоч сам хворий

і в ліжку, але з надзвичайними почестями — прийняв Ліліенкрону на урочистій авдієнції 22 Червня 1657 року. В той же самий день Гетьман сказав себе завезти до помешканя шведського посла й там ще раз, в присутности численно зібраної старшини, заявив, що хоч Царь і хоче відтягнути козаків від союзу зі Шведами й обіцює їм за це військову допомогу й значну суму грошей, але він — Гетьман — хоче бути приятелем приятелів і ворогом ворогів шведського Короля. Ці останні слова повторив Гетьман з притиском кілька разів, зазначивши, що те саме він вже написав — у відповідь на зроблені йому пропозіції — Цареві. В кінці сказав, що військо має на поготові і може зараз рушити походом, як на Польщу й Татар, так і на Москву.

Розуміється обидві загрожені тим новим сильним союзом сторони — Польща й Москва — готувались до енерґійної оборони. Зайняті війною зі Швецією і її союзницею Прусією — а Польща ще й війною з Ракочим — оружно напасти на Україну вони зразу не могли. Отже поки-що на дипльоматичні заходи була звернена вся їхня увага й енерґія.

Вже в кінці 1655 року Король польський намагався прихилити на свій бік Туреччину. В Марті слідуючого року польський посол перестерігав Султана, що два еретицькі володарі — Кромвель і Король шведський — хочуть завоювати для себе весь Східі Захід. Тому між инчим Король шведський хоче союзу з Хмельницьким і тому в інтересі Султана — для якого той союз може стати небезпечним — лежить Гетьмана козацького від приязні зі Шведами відтягнути й до давнього послуху та підданства Королеві польському привести. В той самий час посол польський у Криму дістав інструкцію переконати Хана, що „осібна держава, яку собі робить з України Хмельницький“, стане могутньою та небезпечною сусідкою Татар; отже для власного свого добра повинен Хан старатись, щоб козаки були в підданстві польського Короля, а вся Україна „під владою панів“ (маґнатів), як і давніще бувало . . .

В осени того-ж 1656 року польські дипльомати лякали Ракочого, на скільки небезпечним в будуччині для Семигороду може стати його союзник Хмельницький, який маючи власть над усіми руськими краями, стане монархом, що стотисячною армією розпоряжати буде.“ І навіть самого Гетьмана повинен був переконати хитрий королевський посол Беневський, що „той його процедер

ходження від одної до другої протекції не забезпечить йому незалежности".

Коли-ж показалось, що Богдан Хмельницький має в цій справі зовсім инші — відмінні від польских — погляди, і коли місія Беневського (що пізніще, за Виговського, дала такі блискучі для Польщи результати) тепер закінчилась повним фіаском, то до Австрії звернулась польська дипльоматія з пропозицією взяти на себе посередництво в справі привернення назад України до Польщи. Але головного союзника в поборюваню України бачили все-ж таки польські державні мужі в Москві. Стихійна їхня ворожнеча до „Руси" і страх перед державним унезалежненям України лягли в основу польсько-московської угоди у Вільні. І пізніще, в початку 1657 р., запевняли польські дипльомати дипльоматів московських, що „Гетьман Хмельницький нас між собою хоче навмисне посварити тому, щоб стати собі самому паном." Навіть на повну державну злуку з Москвою годились польські політики, аби тільки не допустити до повстання незалежної української держави. „По чім знати, чи це не така вже доля, щоб ці два народи (польський та московський) одним народом стали" — так висловився з приводу польсько-московського союзу один з найвищих достойників Річипосполитої, канцлер коронний Коріцінський . . . [29])

Але самою дипльоматією трудно вже було перемогти Гетьмана Хмельницького. В Стамбулі його посол, а разом із тим близький приятель і господар гетьманського двора — Лаврин Капуста — спаралїжував польські впливи здемаскованям пропозиції Річпосполитої підняти козаків на війну з Туреччиною. В Криму справи українські вів у тім часі уміло і зручно тамошній гетьманський посол і резидент, дуже освічений шляхтич український Михайло Махаринський. До Цісаря австрийського Гетьман 18 Квітня 1657 р. написав, що на посередництво Австрії між Україною й Польщею він годиться, але під умовою, щоб цілість його держави не була порушена („si tamen securitati integritatique status nostri nulla inferatur injuria"). А погрози царські, що стали тоді все частіще приходити з Москви, Гетьман міг уже тепер легковажити.

Царському послові Бутурлінові Гетьман на авдієнції 19 Червня заявив, що союз України зі Швецією давніщий, чим союз із Царем і що Гетьман Шведам вірить, бо „слово шведське певне". Натомість Царь — казав далі Гетьман — хоче віддати Україну назад Полякам,

і як би він не заключив був союзу зі Шведами, Ракочим і Господарями, то Україна, не діждавшись царської допомоги, мусіла-б із польських рук загинути. При тій нагоді зазначив Гетьман, що царського воєводу, згідно умові в Переяславі, він хотів мати тільки одного, у Київі. а дані платити Цареві не міг і не може, бо всі гроші йдуть на козацькі військові потреби і на оборону православної віри . . .

За життя Богдана Хмельницького не дали ніяких позитивних результатів і спроби здеморалізувати Україну підкупами та провокаціями, що як Польща так і Москва вважали найкращим і найпевніщим засобом для знищеня української нації й держави. Вже тоді московські бояре почали були роздавати Українцям „за вірну службу“ царські „соболі“ й инші матеріяльні ознаки царської ласки. Ще за життя Гетьмана, бо в Маї 1656 р., був царськими воєводами зроблений „обыскъ въ Полку Нечаевомъ“, при чому під час цього „обиску“ найбільше голосно — так щоб це вся чернь козацька чула — розбіралось ціми воєводами питання: яку віру „католицьку чи християнську“ визнає полковник Іван Нечай.[30]) Це була перша спроба вмовити в народні маси українські, що їхня старшина, їхні „люде начальні“, що проти політики московської повстають і за свої права й вольности козацькі стоять, це-ж „ляхи“, „католики“, вороги „черні й святої віри православної“; — перша спроба тієї провокації, яка пізніще, за Виговського й Мазепи, московську державу на Україні скрішила і яка згодом, міняючи відповідно до історичної доби свою форму, стала підставою взагалі всякої „народньої“ демаґоґічної політики на Україні . . .

Вже тоді Польща, обіцюючи своїм сторонникам поміж козаками „нобілітації і маєтки“, вишукувала серед них амбітних або продажних авантурників, яких можна булоб висунути проти Хмельницького і почати внутрішню колотнечу на Україні. Українські повстання проти гетьманської влади Польща намагалась орґанізовувати не раз, або за посередництвом кримського Хана, або просто через своїх на Україні аґентів.[31])

Але все це, поки жив старий Гетьман, показалось нідочого. Соболі за московську службу хоч і брались, але з великим страхом і під секретом. Надання маєтків од чужих урядів закопувались у землю, щоб бува Гетьман про них не дізнався. В полку Івана Нечая все козацтво — від черні до старшини — одностайно присягнуло, що

полковник їхній „віри християнської православної“, а піддержувані Ханом і Польщею кандидати в голови народньої опозиції гинули швидше, чим імя їхнє ставало ширшим масам відоме. Великий Гетьман знав краще психольоґію свого народу, чим його вороги. І влада його була така, що жартувати з нею було небезпечно. Це не був дрібний кровожерний тиран типу тих „покутніх гетьманчиків“, яких стільки породила пізніща „Руїна“, — а творець з розмахом дійсного основателя держави. „Встрѣчно Гетману говорить мы не смѣли, а кто де и молвилъ тотъ и живъ не былъ“ — так характеризували зі слів Українців у своїх „отпискахъ“ московські воєводи спосіб правління Богдана Хмельницького, одинокого в нашій історії всіми любленого й усіми поважаного Українського Гетьмана . . .

І його мрії, його „думи шалені“ про заснування своєї власної козацької держави прибрали вже зовсім реальні форми в послідній — десятім — році його панування. „Україна, або земля козацька“ — як читаємо на картах Сходу, роблених тодішніми европейськими ученими, стала на тім Сході новою европейською землею, привабливою своїми економічними богацтвами, сильною своєю великою, добре зорґанізованою армією, славною талантом свого могутнього Вождя. Чигрин, столиця цієї землі і резиденція „Гетьмана Великого Військ Запорожських“ — як почав тоді підписуватись Хмельницький в листах до шведського Короля — став осередком, де справи Сходу вирішалися, де стикалися дві цивілізації і де творча орґанізуюча цивілізація европейська брала все більшу перевагу над примітивним хаосом і стихійностю азіятською. Здавалося, що під сильною рукою козацького Гетьмана воскресають повні слави часи „Князів руських“ і що відродилась в Україні козацькій стара могутня Русь Київська — варяжська . . .

Посол австрійського Цісаря барон Парчевич, епископ мартіяно-польський, що першого Марта того памятного 1657 року прибув до Чигрина, щоб в імени Австрії посередничити в справі миру між Україною й Польщею і щоб, відповідно до умови з венецьким послом Нані у Відні, склонити Україну до війни з Туреччиною — доносив своєму урядові, що на прийомі у нього в Чигрині було двох послів шведських, двох послів Ракочого, посол турецький, посол татарський, трьох послів з Молдавії, трьох з Волощини, посол польського Короля й посол польської Королеви, що приїхав з дарунками для Гетьманової. Крім тих був ще тоді при дворі гетьманськім представник кн. Богуслава

Радзівілла, а незабаром прибули посли московські, не згадуючи вже полуофіціяльних і дрібніщих чужоземних аґентів, чи просто еміґрантів, яких багато під видом купців, монахів, або пошукуючих щастя жовнірів, крутилось по всій Україні, дуже часто тут лишаючись і побільшуючи собою число нової козацької державної аристократії.

Справа, до якої старий Гетьман привязував тоді найбільшу вагу — справа признання і затвердженя наслідником його сина Юрія — мала нарешті дійти до бажаного кінця. Уґрунтування — в формі наслідственної князівсько-гетьманської верховної влади — суверенітету й незалежности Української Держави мало стати доконаним фактом. Коли „той, що царствує в Москві“ був сином боярина, настановленого на царство служилим воїнством московським, то чому Самодержцем українським не міг стати син такогож представника такогож самого лицарського військового стану, наставленого на гетьманство таким же самим служилим воїнством: козацтвом українським. Тодішні Українці ані рабами московськими ані низчими чи менше вартними від Москалів себе не почували. Гетьман і його найблизче оточеня не могли помиритись з думкою, що діло державне, яке було можливе для „варварів московських“, не зможе бути виконане ними, нащадками славної, первородержавної київської Руси. І вони це велике діло державне виконали.

В квітні 1657 року відбувся бучний зїзд усеї старшини козацької в Чигрині, на який — як оповідає свідок того зїзду посол австрійський Парчевич — самих тільки полковників прибуло 26. Зїзд цей одноголосно затвердив наслідником шістнадцятилітнього сина Гетьманського Юрія. Три дні з приводу цього великого свята був бенкет великий, музики й гарматня стрілянина. Для старого Гетьмана це були мабуть одинокі щасливі дні за ціх десять літ страшної надлюдської боротьби. Його діло наближалось до кінця. І залізний орґанізм старої людини наче тільки цим ділом і держався. Гетьман з того часу став чим раз дужче занедужувати. Але йому ще вистало сил добитись, щоб усі сусідні держави цей його державно-династичний акт офіціяльно визнали. Москва, Польща, Швеція, Туреччина, Крим, Семигород, Молдавія й Волощина признали молодого Юрія законним Наслідником Гетьманським. Одна тільки Москва поставила жадання присяги від Наслідника, але Гетьман тому жаданню рішуче спротивився. Той, кому він передавав сильну й міцну державу, не мав потреби повторювати актів, до яких подіями

був примушений він — цієї держави в крові, в поті, серед небезпек катастрофічних — будівничий . . .

Одночасно велось далі основне військове діло. На поміч Ракочому проти Польщи і для окупації західних „руських земель“ послав був Гетьман ще в кінці 1656 року полковника Антона Ждановича, придавши йому в допомогу одного з найбільш поважаних на Україні людей, суддю ґенерального Івана Креховецького, значного шляхтича землі Галицької, якого завданням було приєднати тамошню шляхту для державних плянів гетьманських і заразом далі заступати українські інтереси при дворі Ракочого. Жданович дістав наказ поводитись зі Львовом і з иншими тамошніми городами так, „щоб жаден з піших ані їздних не важився на них набігати, але щоб з людьми тими поступали, як з власними нашими“. До маґістрату города Львова вислав Гетьман листа, де запевняв львівських міщан про свою доброзичливість і прихильність . . .

Тепер в Червні місяці на підмогу Ждановичу і щоб добути собі славу воєнну, пішов по батьковому наказу молодий Наслідник Гетьманич. В разі, колиб Москва оружно проти такої політики гетьманської запротестувала і колиб Царь вмішався в війну, ставши по стороні Польщи проти Швеції, Семигороду й України — мусіло між Україною й Москвою прийти до оружної розправи. Гетьман, зміцняючи козацькі залоги на Білоруси, був до цієї війни готовий — хоч дипльоматія українська далі твердо вела супроти Москви свою невтрально-пацифістичну лінію. Але полковнику Ждановичу був посланий наказ уважати за ворогів ті відділи московські, які-би він зустрів поміж польськими військами . . .

І власне в тій хвилині, коли важилась доля України, коли її державне унезалежненя ступило — здавалося — на певний шлях, прибула до Гетьмана депутація від шляхти Пинського повіту зложити від імени цієї шляхти присягу вірности й вічний союз з Гетьманом і Військом Запорожським заключити. Присяга ця була прийнята Гетьманом 20 Червня, на другий день по. прощальній авдієнції, даній московському послу Бутурліну, і на два дні перед урочистим прийомом шведського посла Лілієнкрони.

З радістю великою вітав Гетьман цю шляхецьку депутацію. Вона-ж бо приходила з тих „руських земель“, що мали бути тепер до пня матернього, до осередка держави української — до козацької

України — прилучені. При тім як раз із того їх північного клина, що, відповідно до намірів гетьманських, продовжений незалежною Литвою, мав врізатись між Москву та Польщу, ціх двох смертельних ворогів України розлучаючи. Приходила вона з тих земель, де цементу козацької держави української — Війська Запорожського — не було і де верства шляхецька, тепер „вічним союзом“ з Військом Запорожським звязана, мала бути покликана ролю того українського державного цементу відограти . . .

І щоб цей акт великої історичної ваги зрозуміти, мусимо зясувати собі не тільки процес державного унезалежненя України, нашу тодішню військову й дипльоматичну боротьбу з сусідами, але і нашу політику й боротьбу внутрішню — процес тодішнього формування, консолідації й дозрівання Української Нації.

Розділ V.

Внутрішня політика Богдана Хмельницького в добі автономізму. — „Військо Запорожське“. — Міщанство. — Духовенство. — Селянство. — Непокозачена шляхта.

Богдан Хмельницький у всіх своїх змаганнях — чи то зреформувати Польську Річпосполиту і забезпечити в ній „права і вольности народу руського“ (як це було в періоді першім, до переяславськім), чи то відділитись від Польщи й сотворити власну державу (як це було в періоді другім) — мусів спертись на тих верствах українских, що по силі своїй у ті часи до національно-політичної творчости були здатні. Такою верствою в тодішніх обставинах була перш за все верства козацька і на ній головним чином базувалась уся тогочасна, як зовнішня так і внутрішня політика України.

Козаччина повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все дальше життя України, що на здобутках того повстання виросло, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудовала.

Перед повстанням 1648 р., на протязі мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами, козаччина встигла була сконсолідуватись, як окремий виразний стан. Це був клас економічно продукуючий — з експльоатації природніх богацтв степової південної України живучий — а заразом стан лицарський військовий, що весь час із шаблею в руках мусів здобутки своєї праці захищати. Два головні вороги на нього безупинно наступали. Один з південного сходу — руїнник-кочовник, що цю працю до тла нищив, палив, грабував, а людей мордував і в ясир займав — другий з північного заходу — маґнат Річпосполитої, що з допомогою польського державного апарату на цю працю руки накладав і вимагав од них, козаків, людей вільних, лицарських — та ще часто в такій образливій формі, як через Жидів-орендарів — ріжних данин (очкового, рогового, ставщини, спасного, поволовщини, сухомельщини і т. и.) які, відповідно до понять тогочасних, тільки з людей невільних, що шабель при боці не носили, можна було й личило брати. І в цій боротьбі на два фронти витворив вже тоді був стан козацький свою власну традицію, а з нею свою власну хоч і примітивну культуру, свою законність, свій власний метод суспільної орґанізації. Витворив він урешті, в дорозі постійної селекції на війні

і в праці, свою аристократію — оціх „козаків старинних“, які повагою авторітету серед цілої маси козацької користувались і цим авторітетом її в одно зорґанізоване обєднане тіло вязали. Таким чином козаччина стала здатним до життя та розвитку суспільним класом, вона ставала поволі в національно їй чужій Річипосполитій державою в державі.

Оця, ясно вже перед повстанням скристалізована, становість і окремішність козаччини дали їй ту надзвичайну внутрішню силу, якою в першій мірі всі її військові успіхи пояснюються. Перші два роки повстання, як я вже вище казав, сильно верству козацьку побільшили і перетворили. Будучи перед повстанням незначною меншостю в нації, вона, завдяки своїй внутрішній становій силі, спайці й дисципліні, швидко розрослась і зайняла начільне місце в Україні. До неї під час повстання пристали всі ті українські елементи, що, як і вона, проти неволі національної і за „оборону віри православної“, проти економічного визиску маґнацького і проти республіканської самоволі шляхецької — „за Короля проти королевят“ — повстали. Отже з долини, крім розуміється офіціяльно Річюпосполитою непризнаних козаків „виписчиків,“ пристали до козаччини широкі маси того сміливого і войовничого селянства, що податком крови зуміло почесне імя і звання лицарське козацьке собі придбати. Злилися з нею широкі круги такого-ж войовничного міщанства. З гори-ж увійшла в козаччину ціла маса української шляхти, а саме її найбільше супроти тодішного польського поступу вороже настроєна частина: старовіри й фанатики традиційного православя, вороги маґнацької оліґархії і „золотої шляхецької свободи“ та прихильники сильної влади і поваги королівської. Оця, покозачена шляхта — в порівнані зі степовим, переважно неграмотним, козацтвом значно більше освічена — дала „Війську Запорожському“, в другій добі повстання „мізок“, ціле фактичне керовництво.

Верства козацька стала таким чином найдужчою верствою в нації. Морем своєї крови, своєю безмежною жертовностю вона придбала в понятю цілої нації з а к о н н е п р а в о на провід і звідти її натуральне стремління цей провід за собою закріпити, підпорядкувавши своїм інтересам інтереси инших станів та класів тогочасного українського суспільства. Подібно як шляхта польска сотворила поняття державности польської і нації польської, козаччина українська сотворила поняття державности й нації української. І навіть ґеоґрафічно-про-

вінціональна назва козацької території — воєводств Київського, Чернигівського і Брацлавського — стає назвою національної території і назвою нації. З того часу терміни „Україна“ і „український“, що власне тільки цю землю козацьку зразу означали, починають витісняти старі терміни „Русь“ і „руський“, їх національне значіння собою заміпяючи. . . .

І як поняття шляхецької Річипосполитої стало синонімом польської держави, так поняття козацького Війска Запорожського стало за Хмельницького синонімом новоповсталої держави української.

„Що це есть Річпосполита? І ми теж Річпосполита!“ — Так казали польським комісарам ще в початку повстання представники козацькі, цим державну рівновартість козацтва супроти шляхти підкреслюючи [32]). Що-ж доліру, коли взяти пізніщі часи. Вся внутрішня політика Гетьмана мала на меті оце становище козаччини, як державно-творчої верстви закріпити і, звязавши міцно з Військом Запорожським инші верстви українські, на шаблі та силі козацькій націю та державу українську збудувати.

Зборівська Умова 1649 року, як перша спроба політичного оформленя нового стану України, дає нам змогу пізнати ті суспільні верстви, що стали викристалізовуватись з первістного хаосу великої революції 1648 р.

Отже перш за все замість шоститисячної „реєстрової“ козацької міліції — в яку перед повстанням була урядом Річпосполитої обернена українська козаччина, позбавлена до того власної старшини і всіх своїх прав самоурядування — бачимо велике сорокатисячне Військо Запорожське з власним Гетьманом, власною старшиною й усею своєю старою військовою орґанізацією. Замість маленької території — староства Черкаського, Корсунського й Чигринського — де перед повстанням тільки й вільно було жити тій шоститисячній реєстровій міліції — тепер зайняло Військо Запорожське всю тодішню Україну: воєводства Київське, Чернигівське і Брацлавське. Упали маґнати, давніщі володарі України, повстало Військо Запорожське й Україною заволоділо. Ось найважніщий факт, який знайшов вираз в пунктах Зборівскої Умови.

Відокремленя того Війська від селянських мас і амністія для шляхти православної й католицкої, що з тим Військом „вязалася“, показує які це верстви спричинилися до такого надзвичайного зросту верстви

й сили козацької. Поза козаччиною бачимо в пунктах умови духовенство православне і сильну верству православного міщанства, особливо в городах: Київі, Чернигові, Винниці, Стародубі, Мозирі, Річиці, Пинську; бачимо непокозачену шляхту „грецької віри", що згадується окремо від підлягаючої амністії шляхти покозаченої і яка має обняти „уряди" Річипосполитої на території козацькій; бачимо врешті селянство, до реєстрів козацьких не вписане, що до підданчих відносин має повернутись. І від Зборівської Умови маємо змогу слідкувати за політикою Гетьмана відносно инших, не козацьких верстов української нації — відносно міщанства, духовенства, селянства й української непокозаченої шляхти.

Тяжке в тій політиці ждало Великого Гетьмана завдання. Бо треба памятати, що крім старшини повстанчої (переважно покозаченої шляхти й почасти покозачених міщан та поповичів), *яка одна тільки вмісті з Гетьманом свідомо й виразно прямувала до повного національного й державного унезалежненя України*, всі инші українські верстви, сильно польською державностю засимільовані, з великим і тяжким трудом давали себе склонити до сепаратистичних плянів та намірів гетьманських.

Перш за все серед самої козаччини вплив цієї старшини ріс дуже поволі й у перших часах повстання він був за слабий, щоб політиці козацькій виразний національно-державний характер надати. Сама-ж по собі степова козаччина, при всій своїй становій зорґанізованости, до державної творчости й *обєднання коло себе в державу цілої нації* ще не була здатна, завдяки хочби своїй низькій національній культурі і — в порівнанні до високої цивілізації північно-західних українських земель — своїй степовій примітивности. Перші роки повстання ще замало инших культурних елементів у козаччину ввели, замало її перетворили і знаціоналізували. Але при тім усім вона була одинокою верствою, на якій Гетьман і його поміщники спертися могли. І тому політика гетьманська в першій добі повстання *мусіла* обмежуватись до того, щоб примітивні, цілій козацькій масі зрозумілі її станові інтереси в польській Річипосполитій забезпечити, тим козаччину скріпити і, виставляючи одночасно загальнонаціональні гасла, під вплив і провід козаччини — *а через неї під свою владу* — всі инші верстви української нації піддати.

Може ще найбільш податливим для такої політики було міщанство, спільними економічними інтересами і тісним співжиттям з козаччиною звязане — оці всі, як каже в своїй Літописі Самовидець, „і бурмістри присяглі, і райцове, що уряди свої кидали, бороди голили і до того війська йшли“ — міщанство, серед якого Гетьман і старшина, як і серед мас козацьких, користувалися великим і з кожним роком зростаючим авторітетом. По боці Гетьмана й Війска Запорожського стояло розуміється і духовенство православне, але вже більш освічена й культурна його частина — духовенство вище — виявляло із себе елемент до козацьких методів боротьби не дуже прихильний і для всяких чужих впливів, особливо монархічних, дуже доступний. Сам Митрополит Коссів, що в 1648 р своєю участю в тріумфальній зустрічі Хмельницького в Київі, усанкціонував було ідею повстання й освятив особу „Богом даного“ його провідника, пізніще по двох роках піднятої козаччиною соціяльної революції — підчас окупації Київа військами Радзівілла в 1651 р. — не завагався публічно відріктись усякої спільноти з Війском Запорожським і його Гетьманом. Але Богдан Хмельницький своєю залізною рукою зумів указати найвищому достойникови Церкви, де повинно бути його місце в нації, і — пригадавши йому, що не годиться Митрополитові боятися смерти, бо коли він згине в обороні Церкви православної, то Бог дасть йому в нагороду корону небесну — здавив у зародку всі спроби частини українського духовенства втекти з під присуду козацького й гетьманського під крила королівські або царські. Зноситись безпосередно з Польщею, а згодом із Москвою, Гетьман духовенству заборонив і висвячувати церковних ієрархів дозволив тільки зі свого відома. І вкінці Митрополит Гетьмана — особливо, коли династичні пляни Хмельницького, з державним унезалежненям України звязані, прибрали виразний характер — не йнакше, як „Землі Нашої Володарем і Начальником“ звати почав. Таке саме повне узалежненя від своєї влади мусіло стати метою політики Богдана Хмельницького супроти селянства та непокозаченої шляхти. До моєї теми властиво належить лише політика Гетьмана супроти верстви шляхецької, але позаяк його відносини до селянства й до шляхти тісно переплітаються поміж собою, то над ціми відносинами до тих двох верстов хочу зупинитись докладніще.

„Визволю з лядської неволі Руський Нарід увесь. А коли перше я воював за свою шкоду і свою кривду, то тепер буду воювати за

віру православну нашу. Допоможе мені в тім чернь уся по Люблин, по Краків, од котрої я не відступлю, бо це права рука наша. А щоб ви, хлопство знесши, не вдарили на козаків, буду їх мати двісті, триста тисяч, орду всю при тім .... За гряницю війною не піду, шаблі на Турків та Татарів не підійму. Досить маю на Україні, на Поділлю і Волині роботи й достатків — в землі і Князівсітві моїм по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть Ляхи! Дуків і князів там оставлю, а як будуть і за Вислою брикати, то знайду їх і там напевне. Не остане мені нога жадного князя ні шляхтича тут в Україні, а як захоче который з нами хліб їсти, нехай же Війську Запорожському послушний буде і на Короля не брикає. Король Королем буде, щоби карав і стинав шляхту, дуків, князів. Аби був вільний: согрішить князь — урізати йому шию, согрішить козак — тож йому вчинити.... Правда, що я малий незначний чоловік, але мені Бог дав, що я единовладний Самодержець Руський!....“ — в той спосіб висловився Гетьман, приймаючи Адама Кисіля й инших послів Річипосполитої в Лютім 1649 року.

Як треба ці слова гетьманські розуміти? Які ховали вони в собі супроти „черні“ української й супроти української шляхти пляни й наміри?

Розуміється трудно бачити в них програму повного соціяльного визволення селянства, тоб-то скасування тогочасного підданства, в формі примусової роботи та дані, і заведеня на Україні нового соціяльного ладу, опертого на економічно і юридично незалежних селянських масах. Таких плянів Хмельницький не мав ані тоді, коли революційна енергія селянських мас була найвища і коли вони дійсно помішниками, „правою рукою“ козаччини були, не мав і пізніще, коли „чернь“ своїх провідникив — старшину козацьку — в польські руки нераз видавати збіралась. Не мав та й не міг мати, перш за все тому, що сама ідея емансипації селянства народилася сотки літ пізніще під впливом народженя нового економічного, капіталістичного ладу. І обвинувачувати Хмельницького — як це роблять де-які наші історики — в тому, що він не боровся за ідею, яка ані йому, ані його сучасникам і снитись не могла — до завдань дослідувача тієї доби, на мою думку, не належить.

Розглядаючи натомість реальні тодішні економічні відносини, бачимо, що головною їх ознакою було втягненя південної ко-

зацькоі Україні (в північно-західних наших землях цей процес відбувся вже раніще) в сферу европейської торговлі й запотрібування европейськими ринками українського хліба. Відносини ці перли до того, щоб була знесена пануюча тоді в південній Україні грабіжницька екстензивна господарка маґнацька, що полягала головним чином в паленю лісів на поташі і у поборах зі скотарства, бджільництва, ґуральництва, рибальства та ловецтва; господарка для мисливців „уходників“ і дрібних хозяїв-промисловців, якими були козаки, незносна, але для хліборобського селянства (що примусової роботи на ріллі при ній майже не знало) обєктивно, як пізніще показалось, вигідніща. Бо замість цієї екстензивної господарки маґнацької, при якій праця фізична лягала на знаних нам з революції „будників (працюючі при будах потащевих), броварників, могильників, наймитів, пастухів“, а побори й податки на козаків, мусіла бути заведена для продукції зерна більше відповідна: інтензивна, дрібніща — хуторська, фільваркова — господарка козацька та шляхецька, на панщині, в формі примусової праці на ріллі власне оперта і у дійсности для хліборобського селянства значно тяжча. І це на Україні сталося, тільки не в українській державі, що для здійсненя ціх вимог тодішнього економічного розвитку оказалась за слаба і через те удержатись не могла, а в державі російській, що ту панщинну господарку, як тодішню економічну конечність, скрізь на Україні завела . . .

Врешті ніде й ніколи не зустрічаємо в історії факту, щоб один клас боровся за визволення иншого класу. Він иноді може виставляти гасла боротьби навіть за „ціле людство“, але в результаті визволяє тільки сам себе. І тому трудно нарікати на козаччину, що вона визволила з під гнету маґнатів себе а не селянство, тим більше памятаючи, що козаччина, повагою військового аристократизму від селянства відмежована, була вихована до того в звичаях побору „станцій“, тоб-то данини від селян, слушно їй — як оборонцям краю — в формі „хліба козацького“ належної.

Зважившн це все, ледве чи можна Умову Зборівську, що заховувала підданчі відносини української селянської людности, вважати, як це досі у нас робилося, за „зраду інтересів народніх“, бо забезпечені тою Умовою інтереси верстви козацької — що тоді народ репрезентувала — з емансипацією селянства нічого спільного не мали й не могли мати. Були натомість у тодішній політиці козацькій

супроти селянства величезні хиби й помилки инші. Вони довели вкінці до того, що „чернь“ українська, „права рука“ Гетьмана Хмельницького, стала правою рукою московського Царя, і що Москва за допомогою цієї „черні“, взятої в міцні московські державні шори, Україну опанувала й усю опозиційну старшину козацьку, а особливо тих, що „черні“ золоті гори обіцювали, в Сібір позасилала, вимордувала й до тла іскорінила . . .

Селянські рухи, такі, як той, що спалахнув на Україні одночасно з козацьким повстанням, відбувались, або відбулись вже тоді по всіх европейських державах. І скрізь, де тільки ця сліпа, стихийна, руйнуюча сила не знищила самої держави, скінчились вони тим, що на місце не відповідаючої умовам тодішнього економічного життя феодальної, маґнацької, все воюючої поміж собою, оліґархії, проти якої повставало селянство, народилась абсолютистична монархія. Цей новий тип поліційно упорядкованої, бюрократичної держави відповідав новим, вищим, інтензивніщим формам рільничої продукції, новій, складніщій військовій техніці (порох) та новим більш складним формам торговлі. Він приносив із собою так бажану для народніх мас нівеляцію всіх станів супроти особи монарха. Він нищив зненавиджену політичну владу старих „панів“, у яких крім призабутої традиції (особливо у нас в умовах тодішньої денаціоналізації наших маґнацьких родів: Вишневецьких, Острожських, Даниловичів, Корецьких і т. д. і т. д.), ніякого вже моральнoго й законнoго оправданя для цієї влади не було. Він врешті новій владі нових панів і ще тяжчим для них поборам із селянства надавав у очах того селянства нову законну форму нагороди за „службу Государеві“, за реальну й дійсно користну та всім потрібну службу державі.

Тим же самим: покликаням, признанням і скріпленям самодержавної влади царської — закінчилось у решті решт і велике українське повстання 1648 р. Закінчилось воно так траґічно для нашої нації тому, що тодішні політики — мужі державні — наші не зуміли збудувати своєї української, необхідної на ті часи, нівелюючої всі стани і на новій законности опертої абсолютистичної монархії. Той єдиний слушний — бо реальним стремлінням тодішньої доби і тодішній, а не нашій сучасній ідеольоґії відповідаючий — закид одному тільки Великому Богдану не може бути зроблений. Але не може бути зроблений тільки від тоді, коли монархічні пляни Гетьманські — висловлені

вже ним у самім початку повстання ідеї про „единовладне самодержавство руське“ зовсім дозрілі й виразні форми прибрали.

До того часу й він, як у Зборівській Умови наприклад „зраджував“, тільки не селянство, а свої власні гетьманські, монархічні — значить державні, а через те й національні й народні — інтереси. До того часу і його політика, як вождя державно недозрілої ще козаччини, як козацького опозиціоніста й демократичного, за допомогою „черні“, реформатора польської Річпосполитої, блукала манівцями демаґоґії, деморалізації і сліпого, руйнуючого бунту.

„Не відступлю од черні, бо це права рука наша“ — казав Гетьман у розгарі боротьби з Річпосполитою в початку 1649 р. Але вже рік пізніще, не ставши в дійсности „самодержцем руським“ і власної держави не сотворивши, а значить примушений помиритись з тією Річпосполитою, він у пунктах поданих воєводі Кисілю в Квітні 1650 р., такі між иншими поставив жадання:

„Щоб ніхто зі шляхти, а особливо з панів (тоб-то маґнатів), к о т р и й б и б у в р и м с ь к о ї в і р и, не важився за лінію (що одмежовувала згідно зі Зборівською Умовою козацьку територію) їхати, тільки хай туди слуг своїх, і т о Р у с и н і в (тоб-то православних) на свої місця посилають скрізь“ — сказано було в пункті 2-ім, а пункт 3-ій додавав: „щоб усіх підданих своїх від усяких податків зовсім увільнили, самим тільки шинком і млином вдовольняючись тепер, поки посли його (тоб-то Хмельницького) з Варшави не повернуться“.[33])

Про „чернь, про Люблин і Краків“ не має вже тут, як бачимо, й згадки. Ця „права рука“ в боротьбі з панами тепер уже козаччині не потрібна. Пани вже вигнані з козацької території, козаччина вже уконституювалась на ній у свій становий сорокатисячний реєстр і тепер вона хоче за всяку ціну в спокої і мирі новопридбані багацтва споживати.

Про будівництво своєї власної козацької держави вона покищо думати не хоче. Це-ж вимагало-б перш за все дальшої впертої боротьби з Річпосполитою. А тут перед нею стоїть привабліва спокуса, що Річпосполита козацьку автономію визнасть і всі матеріяльні здобутки революції станові козацькому забезпечить. Треба тільки ці мирні переговори закінчити і мир офіціяльно скріпити.

Як у справі війни з маґнацькою Річпосполитою правою рукою козаччини була українська „чернь“, так у справі миру з тою Річпоспо-

литою такою-ж її правою рукою має стати українська шляхта. Коли-б козаччина будувала свою власну державу, то й українська шляхта й українське селянство були-б для неї складовими частинами цієї держави, це були-б рідні частини своєї нації, між якими мусіли-б бути встановлені, державним і національним інтересом оправдані, законні норми співжиття. Але коли козаччина тільки забезпечує в Річпосполитій — як це в той час було — свої станові інтереси, то і селянство українське, і шляхта українська це для неї сторонні, чужі сили, які можна так чи йнакше використати в усяких пересправах з Річпосполитою, висуваючи при тім такі або инші спільні співзгучні інтереси. Таким спільним інтересом козаччини з „черню“ була боротьба з панами. Таким же спільним інтересом зі шляхтою була спільність національна — одна „руська віра“ — і боротьба за цю віру.

Отже шляхта „руська“ — ця, в тодішньому розумінню козаччини, частина польської Річпосполитої — має допомогти козаччині одержати від цілої Річпосполитої бажаний мир. Для цього вона має своїх послів у соймі, свої політичні партії в ньому і свої впливи при королівськім дворі та, що може важніще, при дворах ріжних маґнатів. Коли такий бажаний для козаччини мир удасться здобути, то в нагороду за це властителі маєтків з посеред шляхти православної зможуть самі вернутись на Україну, а її бідніща частина зможе вернутись у характері „слуг“ маґнатерії чи шляхти польської, якій вступ на територію козацьку забороняється. При тім одначе вдовольнитись ця шляхта українська, як „руська“ (православна), так і польська (католицька), має тільки данинами „від підданих“ посередними (з горілки і млинів), безпосередніх поки-що не побіраючи. Але й це, власне кажучи, потрібно не за для оборони „черні“, а для миру з Річпосполитою. Бо Гетьману й Війску Запорожському тільки з великим трудом удалось списати реєстр і відділити з поміж селянства сорок тисяч упривілейованого козацтва. „Коли-б у ціх реєстрах більше трохи козаків оказалось, чим було постановлено під Зборовим — писав Хмельницький до Короля Яна Казіміра — то зволь В. Кор. Мил. це з ласки своєї панської покрити, бо й так у списуваню цього війска великі труднощі ми мали.“ Не дурно — як каже тодішній польський мемуаріст Освенцім — „подивляли всі в Польщі розум Гетьмана, що зумів з кілька сот тисяч побунтованого хлопства, жовнірами (козаками) таке мале число вчинити, а инших sine numero в хлопи повернути“.

Дражнити тих „хлопів“ в інтересі обох бажаючих миру сторін було-б небезпечно. І — як думало козацтво — представники Річпосполитої, в тім числі й українська шляхта — мусіли-б це зрозуміти.

Але що буде, коли шляхта православна „руська“ не зможе своїми впливами маґнацьку й католицьку Річпосполиту — так сильно у своїх інтересах загрожену — до миру з козаччиною склонити. Тоді, розуміється, козаччина звернетьса знов до „черні“ української і, пригадавши собі про цю свою „праву руку“, її на Річпосполиту, а в першій мірі на цю православну шляхту „руську“, що до своїх маєтків вернулася, підійме. Хай винищуються взаємно „шляхта й чернь“, ці дві частини українскої нації, а в розумінню козаччини — ці дві частини Річпосполитої — аби тільки станові козацькі „права й вольности“, були в тій Річпосполитій забезпечені.

Використовувати во ймя „спільно їміри“ українську шляхту в характері частини польської Річпосполитої за для законного признання й закріпленя здобутків козацької революції в цій Річпосполитій, платючи за це шляхті інтересами селянства; використовувати во ймя спільної зненависти до панів українське селянство за для оружної боротьби з неуступчивою супроти козацтва Річпосполитою, платючи за це селянству головами й маєтками української шляхти; примусити „чернь“ вірити, що козацтво несе їй волю й визволення від шляхти і примусити шляхту вірити, що у владі козацькій есть кожну хвилину бунт „черні“ зупинити і в підданство шляхті її повернути — ось був той зачарований круг політичний, у якому чотирі перші роки повстання мусів обертатися український автономіст і реформатор польскої маґнацько-шляхецької Річпосполитої. . . .

Відносини козаччини до непокозачепої шляхти в тій першій добі повстання зілюструє нам лист самого Гетьмана й Війська Запорожського, писаний із Чигрина до шляхецького соймику Воєводства Волинського 1 Падолиста 1650 р. Лист цей, як свого роду „експозе“ козацької політики перед форумом здебільшого ще тоді православної і найбільше національно активної шляхти волинської, подаю в цілости, в перекладі очевидно з польської мови, заховуючи точно термінольоґію („Україна“, „Русь“ і т. ин.) ориґіналу і більше характерні місця підкреслюючи.

„ЯВельможні й Милостиві Панове Диґнітарі, Князі . . . й усі Панове Обиватели Воєводства Волинського, нам вельми Милостиві Панове! Хтоб не зичив, щоб скінчилась уже ця кривава д о м а ш н я

війна, яку Бог послав на землю нашу за гріхи наші — так починали свого листа Гетьман і Військо Запорожське — і щоб ми всі одностайно Бога в мирі хвалили й ворогів погряничних не тішили. Я з мого боку беру за свідка самого Господа Бога і ЯВЙМП Воєводу Київського (Адама Киселя), що я з Його Милостю щиро коло миру заходився: і поспільство з Військом перемішане, вже від Війська було відділене і всілякі бунти були вже вгамовані. Піддані до послуху вже приходили, так що земля зовсім стала заспокоюватись і вже мав кожний Пан угішатись маєтками й пожитками своїми. Отже по останнім приїзді й перебуванню у нас посла Й. Королівської Милости ЙМП. Старости Черкаського (Миколи Киселя, брата воєводи) вже всі справи доходили до свого кінця.

„Але коли прийшла до нас звістка про похід польський, ми мусіли знов до купи збіратися і за тим нашим порушеням знов уся Україна повстала і у де-яких місцях, помимо наших суворих заборон, почалися убийства (шляхти), які чинило поспільство, а не козаки. Ми одначе зібравшися, виконали тільки те, чого наш союз із Царем Й.М. кримським (Ханом) вимагав, а з ЯВП.Й.М.П. Краковським (Миколою Потоцьким) через послів своїх знеслися в справах війська та безпеченства нашого і самі, одержавши листа від Маєстату Найясніщого Короля ЙМ. і ЯВЙМ. П. Воєводи Київского, повернули спокійно назад. І зараз стали ми дбати та дбаємо, щоб поспільство до підданства Панам повернуло, а Військо Реєстрове Й. Кор. Милости щоб у своїм порядку оставалося. Тих, що піднесли руку на уряди Панів своїх, або на кого небудь, ми скріз без ніякого милосердя мечем покарали і тепер караємо за відомом того-ж ЯВ. Комісара ЙМП. Воєводи Київского, отже знов за ласкою Божою земля заспокоїться.

„Того-б тільки треба, щоб уже більше одмов та погроз не було. Але що ці постійні похвалки не припиняються, то й ми теж мусимо бути на сторожі, не відрікаючись усякої допомоги, звідки би вона до нас не приходила. Друга ще важніща причина та, що мимо постановлених під Зборовом пунктів, — Соймом, Маєстатом Найясніщого Короля ЙМ. і всею Річпосполитою нам підтверджених — віра наша грецька православна не тільки в цілости не заспокоена, але ще під більшим гнетом залишається. А доки цей спір не припиниться,

доти Русь такою, як бувала споконвіку, не буде. Тому умовились ми під Зборовом, що Унія мала бути знесена й не хотіли ми до нічого приступити, аж нам зараз там же під Зборовом усі владицтва віддані не будуть, або щоби ці пункти зборівські з ласки Короля ИМ. там же зараз через Короля ЙМ. Пана Нашого Милостивого і ЯВельможних Панів Сенаторів були заприсяжені. ЯВП. Воєвода Київський звів нас, щоб ми були певні і контентувалися Короля ЙМ. П. Н. М. привілєями та соймовим потвердженям. І ми дуфаючи йому на то пристали. Що коли на Соймі не здійснилось, хоч і затверджені пункти наші, в тім перед нами винен ЙМП. Воєвода.

„Так у цих двох справах: віри нашої стародавньої заспокоєня й миру запевненя — до ВМ. Наших Милостивих Панів, яко найблище того вогню будучих, звертаємось. Одно вже хай із двох буде: або нам не погрожувати і мир, повагою Маєстату Найясніщого Короля ЙМ. постановлений, вповні нам забезпечити таким чином, щоб усі церкви з владицтвами й добрами — так у Короні, як і у Вел. Князівстві Литовськім, так у королівських добрах, як і в шляхецьких, віддані були, і ті церкви, що на костели обернені, і добра від церков одібрані щоб повернуті були і унія з них щоб була знесена, як нам у пунктах зборівських есть обіцяно; — або нам, людям простим, більше вже нас у тих пострахах не тримаючи, обявить, що ми вже Королеві ИМ. П. Н. М. і Річипосполитій не потрібні. А ми, Господу засвідчивши вірність нашу і кривду нашу, при невинности нашій лишатись будемо.

„Дорога нам земля Отчизна наша, але віра прирожденна дорожчою мусить бути, за яку ми все охоче вмірали. А тепер вдома над нами насильство вчиняється. Ми, не дай того Боже, нікому не хочемо нарушати його прав, власности тільки нашої руської домагаємось: з церков наших унія, якої ніколи не бувало, щоб була знесена і щоб церкви всі наші й добра церковні, котрі ще в неволі знаходяться, нам, Народові Руському православному, віддані були. А з Їх Милостей хто хоче і як хоче хай віруе, нам це байдуже, ми свого не чужого домагаємось. Панове-ж Уніяти що чужого ґвалтом посіли, хай одступлять, бо Князі й Пани чесні Руські, Предки ВМ. Н. М. Панів, і предки наші, добрі Молодці, добилися вільностей у Королів панів наших та Річипосполитої, і віри святої грецької

боронили, горла свої накладаючи. Польські війська й руські війська запорожські (до бою) ставали, а не уніятські, про такі й не чуть було. Та й тепер, коли ці двоє будуть, така-ж ласка Божа буде і пострах усім ворогам погряничним.

„Просимо отже усильно ВМ. Н. М. Панів до останньої розпуки нас не доводьте, до якої жаль і утиск приневолюють, ані нас до того не примушуйте, щоб ми деінде допомоги шукали. Того від нас сподівається і ЯВ. Комісар ЙМП. Воєвода Київський, прохаючи, щоб ми до нікого не зверталися і ми так напевно би зробили, коли-б могли дуфати, що вже вдома мир забезпечений мати можемо, і коли-б ми бачили віру нашу вповні заспокоєну. Але доки тих двох річей не буде, не приведе нас до того ніхто в світі. Тому вдаємося до ВМ. Наших Милостивих Панів, щоб ВМ. Н. М. Панове спричинились до того, аби віра наша вповні заспокоєна була і щоби певність миру вже статечне заґварантована була. Бо ми такої надії не маючи, у кожного мусимо приязні запобігати, а через те й гинуть ті краї, де ВМ. М. Панове маєтности свої маєте і де ми живемо.

„Свідчимось отже Господом Богом, що ми наше вірне підданство Королю ИМ. додержувати готові, коли також нам наші права й вільности всему Народови Руському від Королів польських заприсягнені й Війську Запорожському за його кріваві заслуги надані, — додержані будуть. Після того мир в Отчизні пожаданий, з обох сторін непорушно захований будучи, так Короля ЙМ., як і всю Річпосполиту утішить. В чому ми не сумніваючись, надії свої покладаємо на те, що ВМ. Н. М. Панове, які Отчизну кохаєте, на теперішнім своїм соймику щиро та зичливо порадившись, ІМ. Панам Послам на Сойм близько будучий в інструкцію положите і поважно накажете, щоб вони того домагалися, аби наші Посли з чимось певним зі Сойму повернули. А ми дознавшись про таку (добру) волю і таку ласку ВМ. Н. М. Панів, на всіляку послугу Його Королівській Милості й усій Річипополитій готові будучи, на той час послуги наші Лицарські ласці ВМ. Н. М. Панів оддаємо. ВМ. Н. М. Панів у всім повільні й зичливі слуги — Богдан Хмельницький Гетьман з Військом И. К. М. Запорожським. А про відповідь ВМ. Н. М. Панів через того-ж посланця нашого просимо.“ [34])

В двох отже справах жадає козаччина у шляхти допомоги й посередництва: в справі „заспокоєня руської віри“ і у справі заґварантованя внутрішнього миру, щоб з польського боку ніяких погроз і ніяких ворожих намірів супроти Війська Запорожського не було. Тільки тоді настане бажаний спокій та всякі гаразди в спільній Отчизні Річипосполитій, і спільна любов до тієї Річипосполитої, як шляхти так і козаків, поруч зі спільною їх вірою має служити підставою цілої тої їхньої спільної політики.

Заохочувати волинську і взагалі „руську“ шляхту до оборони православної віри українська козаччина розуміється не мала потреби. Вся довголітня боротьба цієї шляхти в центральнім Соймі Річипосполитої і на провінціональних соймиках воєводських — боротьба пером і словами, а часто (в збройних наїздах на своїх супротивників) і оружними ділами — дала доказ, що ця шляхта, яка ще при вірі своїх батьків залишилась, зробила все можливе, щоб цю віру батьківську спасти, оборонити і для дальших поколінь її заховати. Не будь цієї боротьби, не було-б очевидно національно-реліґійних змагань і серед самої, дуже ріжноманітної по свому походженю, степової української козаччини, що власне від шляхти „руської“ цю національну боротьбу унаслідувала, перейняла і далі її вела.

Поминаючи вже такі багаті змістом і формою часи цієї боротьби перед козацьким повстанням і беручи рік 1648 та слідуючі, ми бачимо, як православна шляхта „руська“ загрожена повстанням у самім своїм фізичнім істнуванню, вигнана зі своїх маєтків і до тла зруйнована, продовжує одначе виконувати без упину своє традиційне завдання оборони прав своєї нації, отже, відповідно до тогочасних понять, оборони прав своєї віри в першій мірі.

На варшавськім Соймі Конвокацийнім у 1648 р., в самім розгарі козацького повстання й селянських розрухів, усі посли шляхти київського воєводства поставили жадання, щоб унія була знесена і щоб тільки грецька та римська віра оставалися. [35]) З посеред шляхти волинської, крім розуміється Адама Кисіля, її давнього провідника, учня та наслідника славного колишнього голови соймової шляхецької „руської“ опозиції Лаврина Древинського, особливо завзято на цьому Соймі в обороні предківської віри виступав судя кремянецький Яворський. Коли-ж хорунжий надворний литовський Оґінський на засіданню $^{14}/_{24}$ Липня „почав вичисляти кривди“, які терпить віра православна, то в Соймі

знялася ціла буря. Польські посли накинулись на „руську шляхту“ за те, що вона хоче здобути собі свої права тепер, коли їм, шляхті польській, „душно діється“, коли Хмельницький і повстанці „віру католицьку мордують і над нею знущаються“. Чи користуючи зі своїх прав шляхецьких — одповідав Оґінському писарь львівський Ожґа — може захочете панове й усіх хлопів та весь руський рід хлопський ціми правами обдарувати? Була це розуміється їдка насмішка над патріотизмом шляхти „руської“, що власне від ціх „хлопів“ найбільше постраждала. Підкресливши свою льояльність і заявивши, що проти „своєвільників“ вона готова разом зі шляхтою польською кров свою проливати і кожного шляхгича повстанця за „ворога і зрадника отчизни“ оголосити, шляхта „руська“ все-ж таки від своїх жадань національних „жадною мірою одступити“ не хотіла. [36])

Те саме повторилося і на слідуючім Соймі Елекційнім. „На спори про реліґію грецьку — пише Поляк сучасник — потрачено було багато часу. Спори ці инолі приймали острий характер. Коли один з польських послів іронічно зауважив, що „якісь руські чари нарадам нашим заважають“, то „за ці руські чари — нотує автор соймового дневника — панове Оґінські (Олександер, воєвода мінський і Богдан, хорунжий надворний литовський) образившись, почали промову того посла криками заглушати.“ [37]) За „пошанування прав віри грецької, за згодою Послів та Колеґів своїх волинських всіх“ — виступив „Филон Єловицький, дідич на Ланівцях, войський володимирський“. Так само в оборону „прав реліґії стародавньої грецької“ станув тоді-ж Адам Кисіль, і вище згадані обидва Оґінські, і Богдан Стеткевич, каштелян новогродський, і кн. Санґушко і багато инших. [38])

Знов у слідуючім році 1650-ім, шляхта київська зібрана в Житомирі на соймику воєводськім, вставляє своїм послам на Сойм в інструкцію жадання, щоб усі костели на Україні були обернені в церкви, „бо й так пусткою стоять“. [39]) І коли Адам Кисіль, воєвода київський писав до Гетьмана Хмельницького, що „один будучи в Короні Польській з Народу Руського сенатором, несу на своїх плечах оборону св. Церкви і стародавньої віри нашої, доніс її до сивого волосся і донесу, дасть Бог, і до смерти“ [40]) — то це була істинна правда. Кисіль же був найвидатніщим представником і провідником тієї непокозаченої „православної шляхти руської“, що тісніще від своїх покозачених братів тра-

дицією, культурою, привязаностю до своїх маєтків, політичним консерватизмом урешті, зі своїм класом звязана, до степового козацтва пристати і в степових „добрих молодців“ перевернутись не могла. При Гетьмані Війська Запорожського в Україні вона змогла знайти собі місце пізніще, коли той Гетьман став не тільки провідником козацьким, а і „самодержцем руським“, коли став він, як казав Митрополит Коссів — „Землі нашої Володарем і Начальником“ . . .

А поки-що вся національна боротба непокозаченої шляхти „руської“, ведена за віру батьківску, пропадала марно. Бо її участь у національній боротьбі тільки тоді могла би дати позитивні наслідки, збільшити загальну силу й загальну відпорність українського національного орґанізму, коли-б уся українська національна боротьба велась єдиним національним фронтом спільно зі спільним ворогом — от хоча-б так, як єдиним фронтом поборювали всі тодішні Поляки козацьку, шляхецьку, селянску й усяку иншу Україну. Такий єдиний національно творчий фронт, в умовах тодішної денаціоналізації і розпорошеня українського громадянства, могла дати тільки боротьба за свою спільну всім державність, за повне, обовязуюче всіх, одділеня від Польщи і за збудування на землях українських, на місті старої й непотрібної вже державної орґанізації польської, нової, обнімаючої всіх мешканців ціх земель, державної орґанізації української. Але такої боротьби тоді ще не було. А раз заховувалась на українських землях державна орґанізація польська, то боротьба за спільну віру в рамах Річипосполитої не могла національно обєднати шляхту й козаччину. Вона не могла засипати того соціяльного провалля, що між ціми двома політично активними верствами української нації власне в державній системі й укладі Річипосполитої витворилося. І тому, не даючи шляхті опори й піддержки в масах народніх козацьких, шляхту цю до занепаду й повного загину вела.

В очах правителів польської держави боротьба за віру православну робила шляхту „руську“ спільницею „бунтівників“ козацьких. Вона вся стає для польської Річипосполитої політично підозрілою й непевною. „Зависока це воістину для хлопів теольоґія — пише в своїм листі до Сойму кн. Домінік Заславський, розглядаючи жадання козацькі звороту православних церков. — Плебс видумати такого не могла. Бо всяка юрба, подібно як море, сама по собі нерухома. По скільки буря або тиша на морі панують, по стільки воно бушує або спокійним буває.

Причина й початок завжди лежить в ініціяторах.“ І проти тих „провідників зрадників“, що „вірність Річпосполитій зломили“, закликує спольщений потомок українських князів усю соймуючу шляхту польську.[41]) Розуміється тими ініціяторами та провідниками мусіла бути — в розумінню Поляків — шляхта „руська“. „Панове Русь причиною й поводом цієї війни“ — пише сучасник Поляк, передаючи загальну опінію. А про „порозуміння з Панами“ спеціяльно допитувано на „конфессатах“ піймапих і тортурованих козаків.[42])

Що частина шляхецького „посполитого рушеня“ під час бітви під Берестечком запізнилася, „в тому обвинувачують — пише польський учасник цієї битви — каштеляна київського Бжозовського, Русина, котрий збив їх з толку, про нашу програну запевняючи. Але в тім ошукався“ — додає злобно цей кореспондент.[43]) Найбільше таких обвинувачень сипалось на голову провідника непокозаченої шляхти „руської“, на воєводу брацлавського потім київського Адама Киселя.

Коли тамже, під Берестечком, польські політики й полководці радили над тим, чи дарувати поконаним козакам амністію, то одна гадка між ними була, щоб „всю старшину і знаних бунтівників під меч пустити, а решту ласкою обдарувати“, а инші знов радили „імя козацьке вигубити . . . Давши їм тільки слово, потім гармати і рушниці відобрати, всіх по полках роздати, в пень викосити і віру православну знести, а через це — додає самовидець і описувач тих подій Освенцім — від цієї наради Адам Кисіль зручно був усунений“.[44]) Князь Ярема Вишневецький обвинувачував Киселя в підкупі, а його сторонники воєводу київського, коли він уперше прийшов на засідання Сойму елекційного, шаблями зарубати хотіли, „ледве його біскупи собою заслонили“.[45]) І описуючи цей Сойм, посол московський Кунаков доносив Цареві, що „багато панів і шляхти Адама Киселя зовуть зрадником“.[46])

Польський уряд не хотів самому Кисілю доручити вести переговори з козаками, „не вірючи йому, бо він одної з ними віри“. Але коли показалось, що ніким не можна воєводу замінити, то оповідали в Польщі, що „з тими переговорами Кисіль дуже підозрілий“. Архієпископ латинський львівський писав, що „Кисіль виправдує злі діла козацькі і в той спосіб умови з ними заключає, а нас, яко Русин, обвинувачує“. Знов ксьондз Цеклінський, домініканин, запевняв, що „Хмельницький бажав переговорів, але Кисіль умисне їх проволікав“.[47])

Шляхта польська вимагала від Кисіля, щоб він „назвав зрадника наших таємних нарад, який Хмельницькому доносить про все, що задумує Річпосполита“. І більшість з них була певна, що то власне Кисіль той зрадник. Наприклад Шорнель адміністратор замойський був переконаний, що „Хмельницький має по своїм боці пана Воєводу Київського і в тім не треба сумніватись“.[48]) В ріжних тогочасних „пасквілях“ і численних сатиричних віршах Кисіль усе фіґурує як „слава козаків і радість православних“.

Не міг чорт унії із схизматиком стравити,

Муєів Кисіль посолити і Хмелем приправити — такі були найбільш невинні літературні жарти. Бо в таборі й на зібраннях шляхта польська, як наприклад під Білою Церквою в 1651 р., воєводу київського не йначе, як „ск . . . . . сином і обманцем“ називала . . .[49])

Щирі бажання шляхти „руської“ помирити Річпосполиту з козаками, тоб-то виконати те завдання, якого від неї Гетьман і Військо Запорожське домагалися, викликували супроти неї серед шляхти польської ще більші підозріння, чим її оборона віри православної. „Моя душа нещастлива, а ще більше розум — писав Кисіль до Примаса Річпосполитої — все те, до чого прийшло, предвиділи й передчули. Я-ж бачив козаків, більше чим прості хлопи поневолених . . .“ [50]) І оце розуміння дійсности та й оті нитки симпатії й родства, що вязали статочну консервативну непокозачену шляхту з її покозаченими одновірними родичами, провідниками повстання (наприклад у найближчому оточеню Кисіля— в характері його, по теперішньому кажучи, адютантів — знаходяться тоді: Марко Здуневський, шваґер Гетьмана Хмельницького, і Костянтин Виговський, рідний брат Івана, писаря ґенерального) — робили ту шляхту в очах цілої Польщи чужою й непевною. Ми бачимо „панів і шляхту благочестивих“: старого невтомного Кисіля, його брата Миколу, кн. Захара Четвертинського, Федора Михайла Обуховича, Прокопа Верещаку, Юрія Ярмоловича, о. Петронія Ласка, Сосницького, Зацвіліховского, Чорного і багато инших — скрізь, як послів Річпосполитої до козаків, як комисарів, як примирителів і медіяторів. „Я вже майже зівялий, весь умучений і на здоровлі окалічений, цілі три роки ганяю і тепер, від сойму почавши, досі постійно зношуся з Королем Й.М., щоб кров християнська не лилась, щоб послідня частина народу нашого козацького не згинула“ — так писав Кисіль до Гетьмана на склоні своєї діяль-

ности в Марті 1651 р.[51]) Але все це було надаремне. „Руській“ шляхті не вірила ні одна ні друга сторона. „Мені і од Руси буває лихо і од Ляхів“ — такий одинокий висновок міг зробити з цілої своєї миротворчої праці не тільки Кисіль, а й уся непокозачена шляхта українска, що за ним стояла і його політику піддержувала.

В цім миротворстві бачуть правителі Річпосполитої у шляхти „руської“ якийсь підозрілий особистий інтерес. Один з польських дипльоматів, Войцех Мясковський, підкоморій львівський, доносить, що Кисілю пропонували повстанці „Князівство Руське“, або „Державу Подільську“.[52]) Другий пише, що між українським „хлопством такий гомін іде, що Кисіль має Королем бути і не буде добре — додає він — поки того Кисіля на палю не посадять“.[53]) Князь Вишневецький публічно на Соймі обвинувачував Кисіля в тім, що „козаки по талеру з коня складалися і 8 тисяч Татарів до себе залучили та Кисіля на королівство вести мають“.[54]) І так без кінця.

Здавалося-б, що такі напружені й ворожі відносини між шляхтою польського та шляхтою „руською“ повинні були примусити непокозачену частину шляхти „руської“ пійти слідами своїх покозачених братів, і, порвавши свої звязки з Річпосполитою, пристати до одновірної козацької України. Але жертва й героїзм — все можливі для більше енерґійних, більше чутких одиниць і навіть груп — неможливі для цілого економічно скристалізованого і політично та культурно спаєного класу тоді, коли для боротьби того класу за певну ідею, яка власне жертв і героїзму вимагає, нема реального ґрунту. Таким реальним ґрунтом, на якому міг-би в жертвенній оружній боротьбі за національне визволення обєднатись з козаччиною весь шляхецький український клас, було-б забезпеченя істнування того класу, хоч і в нових, хоч і в змінених, але в державних, тоб-то новою козацькою державною орґанізацією заґварантованих, формах. Це розумів дуже добре Великий Гетьман, намовляючи в початку 1649 року прибувшого до нього в характері посла Річпосполитої Адама Киселя і його дружину, Анастазію-Христину зі старинного волинського роду Богушевичів, що з чоловіком цю тяжку подоріж відбувала, „щоб вони Ляхів виріклись і з козаками залишилися, бо Ляцька держава згине а Русь буде панувати того-ж року, незабаром“. Але одночасно Гетьман мав надію, що з комісії й миру з Річпосполитою ничого не вийде, бо „хто зна — казав він — чи мо-

лодці в двадцять або й тридцять тисяч війська реєстрового не стануть і чи осібною Державою (udzielnym Państwem) не захочуть вони лише задовольнитися".[55]) І в тім послідним Богдан Хмельницький помилявся . . . .

Коли Кисіль з иншими комісарами тоді-ж таки вертались з Чигрина до Варшави, то в Звяглі жінка кушніра Тиші, який підчас повстання став охочекомонним полковником звягельським, приймала їх „за столом покритим сріблом" (награбленим по панських дворах під час повстання) і за обідом „лаяла Хмельницького за те, що він не так виставно живе тепер, коли Бог всього дав много".[56]) Це дрібна, але характерна рисочка. Ідеї, особиста посвята (всі знані нам джерела підкреслюють надзвичайну скромність і навіть убогість в персональнім життю Хмельницького), мрії Гетьмана про „князівство по Львів, Холм і Галич" — були для маси козацької ще незрозумілі. Її політична ідеологія покищо дальше боротьби з панами не сягала. І тепер економічно наситившись в домашній внутрішній війні, побивши й пограбувавши ціх панів при допомозі своєї „правої руки — черні" — вона одного тільки бажає: щоб пани назад не повернулися. Але їй здається, що ці пани вже обезсиджені, а сусіди з другою боку Татари, яким теж велика пайка награбованої здобичі дісталась, їй не докучають. Отже ніщо не пхає цю масу козацьку до дальшої боротьби за поширеня або за оборону своєї національної території. Між тим в дану історичну добу не домашня війна за внутрішні багацтва, а тільки така боротьба за національну територію, за поширеня чи оборону землі, примушує нації европейські до тяжкої державно-орґанізацийної творчости. Маса козацька втішається „золотом, сріблом, китайками", яких стільки дала їй хоча-б одна пілявецька побіда, втішається вона вільними вже від маґнацьких поборів своїми „уходами", своїм козацьким, вже всякими старостами й намістниками не придушеним, добичницьким і скотарським (отже ще в великій мірі не рільничим, не хліборобським) промислом. Землі маґнацької вона ще поміж собою не поділила і за собою не закріпила. За для оборони землі будувати „осібну державу" — як того від неї сподівається Гетьман — і жертвуватн за для цієї будови своїми матеріяльними придбаннями й інтересами, вона поки-що не бачить ніякої потреби . . .

Ярема Концевич, один із емісарів Хмельницького, що були послані з козацької України в північно-західні „руські землі" залучати

їх до повстання, пійманий у Липні 1648 р. коло Галича польською владою і взятий на „конфессату“, оповідав: що козакам „пан Кисіль дав 50 гаківниць і пороху багато до міста Броварів“, що Афанасій (в міру Олександер князь з Козелська Пузина) владика Луцький прислав Кривоносові 70 гаківниць, пороху 8 півбочок, олова піддостатком“ — що „владика львівський (значний шляхтич Арсеній Желиборський) 3 бочки пороху і кулі козакам дав“. Знов козаки з полку Кривоноса, взяті в полон під Прилуками, казали на допиті, що „ченці від п. Кисіля бували в посольстві у Хмельницького кілька разів . . .“[57]) і т. д.

Все це розуміється свідоцтва посередні. І трудно знайти позитивні історичні данні, „документи“ того, що мусіло відбуватись у найбільшій тайні. Найти такі документальні сліди порозуміння православної шляхти „руської“ з козаччиною в справі підняття й орґанізації повстання „за віру руську“ буде мабуть неможливо. Але все однак промовляє за тим, що в усіх тих поголосках, які про таке порозуміння ходили, есть велика доля історичної правди.

Перш за все тісне порозуміння в справах, що торкалися „руської віри“, бувало між шляхтою та козацтвом і давніще. Про це я говорив ширше в иншім місці, тут для ілюстрації згадаю хоча би „протест“ в 1610 р. козака Григорія Середи з товаришами, в якому Військо Запорожське заявляє, що воно „при стародавній вірі православній стоїть так само як і князі, панове, диґнітарі, лицарство і шляхта ріжних земель і воєводства київського.“ До заснованого шляхтою, духовенством і міщанством православного брацтва київського вписується, як відомо, в 1616 р. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний зо всім Військом Запорожським. І „за совітом“ того-ж Гетьмана і „многих благочестивих панів шляхецького роду“ була нелеґальним революційним шляхом відновлена в 1620 р. духовна ґіерархія православна. На соймах 1620, 16_3 і 1632 років шляхта „руська“ й козаччина виступають одночасно і в порозумінню між собою з петиціями й меморіялами в обороні віри національної. А під час козацького повстання 1638 р. Острянниця й инші провідникі козацькі „попів і ченців на Поділля, Покуття й Волинь послали, щоб вони за війною аґітували, котрі теж з посольством і до шляхти віри грецької приходили“. Не помилявся супроти того князь Юрій Збаражський, коли він ще в 1625 р. писав, що по всій київській землі й на Білій Руси „міста королівські

й доми шляхецькі, одні явно, другі скрито козакам сприяють і їх за визволителів у своїм поневоленю вважають“ . . .[58])

Для такого порозуміння між шляхтою й козаччиною в 1647—8 були ще й инші причини. В той час шляхта бачила вже виразно повну безнадійність легальної парляментарної боротьби за свою націю й повну безвихідність свого становища, як представників і членів цієї нації. Вже на соймі 1632 р. той самий Адам Кисіль на чолі всіх „руських послів“, національні жадання яких не були розуміється задовольнені, грозив шляхті польській сецесією з сойму і „множеством шляхти руської від Сяну до Дніпра і Дністра“. „Коли ми вийдемо побачимо скільки вас останеться!“ — казав він, покидаючи зі своїми однодумцями залю засідань.[59]) „На соймиках їх забезпечають, а на соймах їх на сміх підіймають. На соймиках обіцяють, а на соймах лають. На соймиках їх братією зовуть, а на соймах відступниками“ — так характеризував у 1613 р. політику Річпосполитої супроти шляхти „руської“ її земляк — сам католик, але щирий патріот „землі руської“ — Ян Щасний Гербурт. Не диво отже, що в 10 літ пізніще в 1623 р., подаючи свою „Суплікацію“ до Сенату Річпосполитої, вся шляхта „руська“ в незвичайно енергійних словах протестує проти тих кривд, проти того „страшного поневоленя“, які терпить в Річпосполитій „Русь православна“. „Воля Народові Руському — каже вона, покликуючись на привілей інкорпорації Руси до Корони Польської — належиться двояка: тому Народові Руському, котрий есть релігії римської, послушенства західного і Народові Руському, котрий есть релігії грецької, послушенства східного. Русь римської віри при своїй волі остає, нам, Руси віри грецької, воля видерта.“ І перестерігає вона Річпосполиту перед „закушеням удил в кривавій внутрішній боротьбі“, бо тоді не буде „гіршого насильника, чим домашній“. А на передодні повстання, в р. 1646 зібрана на соймику воєводським шляхта волинська заявляє, що віра їхня „в такім поневоленю в державі християнській, в Річпосполитій вільній і свобідній, знаходиться, якого навіть греки в неволі бісурменській не зазнають“ і наказує вона своїм послам, „честю, присягою й сумлінням їх обовязуючи“, щоб вони до ніяких справ державних не приступали, поки ця „тяжка кривда не буде заспокоєна“.[60])

Розуміється в такім становищі і при такім настрою шляхта православна про майбутне повстання козацьке мусіла знати, його в певній

мірі бажали й у тім напрямі, щоб воно стало повстанням за віру і за націю, його підготовляти. Нагадаймо ще, що напруження національної боротьби в літі 1647 р., отже перед самим вибухом повстання, було на стільки сильне, що канцлер коронний Оссолінський уважав необхідним самому виїхати в Україну на переговори „з Митрополитом Київським, Адамом Кисілем, Максиміліяном Бжозовським і иншою видною шляхтою руських країв, яко начільними реліґії грецької головами“.[61]) В слідуючім 1648 році цей же самий Митрополит Київський, сам шляхтич значний по походженю, приймає Богдана Хмельницького, як визволителя і спасителя національного. Думати, що робив він це без відома й згоди „шляхти руської — голов начільних реліґії грецької“ — очевидно неможливо.

Патронами Київської Академії, пастановленими заповітом Митрополита Петра Могили в Грудні 1646 р. на те, щоб „це одиноке забороло православної церкви Руської їхнім старанням для помноженя хвали Божої і науки діток православно-руських держалося“ — були знані вже нам Адам Кисіль, тоді каштелян київський, Олександер Оґінський воєвода мінський, Богдан Оґінський хорунжий надв. литовський, Богдан Стеткевич каштелян новогродський, Федор Проскура Сущанський писарь брацлавський, князь Степан Четвертинський, подкоморій брацлавський, князь Григорій Четвертинський подкоморій луцький, князь Захарій Четвертинський підсудок луцький, кн. Микола Четвертинський і „инші пани православні“.[62]) Чи можливо, щоб без відома цих панів православних і своїх патронів Академія Київська вітала в 1648 р. Гетьмана Хмельницького в Київі „орациями і акклямаціями“, в яких величала його „Мойсеєм, оборонцем, визволителем і освободителем народу з неволі ляцької, в знак того Богданом: од Бога даним — названого“. Чи можливо, щоб без згоди шляхти, тою шляхтою власне й духовенством до Київа спроваджений Патріарх Єрусалимський Паісій надав Гетьману титул „Князя Руси“ і під час урочистої проповіди до Костянтина Великого його прирівняв. Чи можливо врешті, щоб не було порозуміння, скажім, між вищезгаданим владикою луцьким Афанасієм Пузиною, його братом кн. Юрієм Пузиною (цей останній, умираючи в тім же 1648 році, дітей своїх „просить і строго напоминає, аби вони при вірі святій, в якій вони породились, міцно й непорушно стояли, не даючи звести себе помпі світа цього“) і загалом усею благочестивою шляхтою волинською, а правою рукою

Гетьмана, писарем ґенеральним Іваном Виговським, коли згадати, що вони всі, тоді як Виговський був ще намістником староства луцького, зустрічалися в брацтві луцькім, до якого всі вони разом належали і де спільно найважніщі справи національні обговорювали й рішали . . . [63])

Шляхта „руська“ без сумніву в підготовці і в замислі повстання — як повстання національного — участь взяла. Але цей землевласницький, політично вироблений, культурний і посідаючий державні традиції, а через те одинокий тоді до державної творчости здатний український клас був чисельно, за слабий, щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати. Зустрівшись у самім початку повстання з переможними класовими тенденціями степової, хоч і православної, але ще не землевласницької, ще не хліборобської козаччини, — близька до неї вірою, але безмежно далека противенством двох ріжних економічних і політичних укладів: осілого, хліборобського, землевласницького і півкочового, добичницького, общинного (спільні уходи, пасовиська і т. ин.), — загрожена сліпою селянською революцією, яку козацтво за для своїх класових цілей підняло і яка однаково проти всеї шляхти, як „руської“ так і польської, зверталася, — бачучи, одним словом, свою смерть там, де вона сподівалась знайти нове життя, — шляхта українська, як клас, а не як ряд одиниць, мусіла шукати оборони там, де їй не загрожувало повне знищеня. І цю оборону для себе шляхта українська примушена була шукати в Річипосполитій польській — там куди той самий процес боротьби сходу із заходом — цивілізації кочовників із цивілізацією осілих хліборобів — ведений не в українських державних формах, загнав уже було давніще її предків. Слабість наших найбільше національно свідомих, наших найбільше культурних, в европейському розумінню того слова, верхів, слабість нашої державно-творчої аристократії, стала в цій першій добі повстання, як не раз перед тим і як ще частіще потім, причиною нашої національної катастрофи.

Коли провідники нації заслабі на те, щоб повести за собою масу, то вони мусять самі йти за масою. Коли верхи не можуть піднести до свого рівня низів, то вони мусять самі опуститись до рівня цих низів, або відірватись від нації. Спекуляція на політичній темноті народній, це одинокий політичний шлях для кожної слабої аристо-

кратії. І в данім разі не зможе слаба шляхецька верства боротись за сепаратизм від Річпосполитої і за свою „осібну державу“ тоді, коли маса козацька того сепаратизму і тієї держави не хоче. Їй остається пристосувати себе до політики мас; урвати що можна для себе од цієї сліпої, темної привязанности козацтва до польського Короля, так, як її так само слабі потомки в сто літ пізніще будуть уривати що можна від токого-ж темного й сліпого стремління селянських мас „під високу руку православного восточного Царя“...

Вертаючи знов до нашої внутрішньої політики в першій добі повстання Гетьмана Хмельницького, бачимо, що на тому економічному й національно-політичному тлі, яке я вище зарисував, представляється вона так:

Козаччина не будуе власної держави; вона ще не бачить потреби орґанізувати для оборони власної землі в окремий державний орґанізм усю свою націю; вона маe надію забезпечити свої класові інтереси і закріпити за собою матеріяльні здобутки революції в державі польській. І шляхта українська — безсила надати козацькій політиці инший напрям — на Річпосполиту так само покладае всі свої надії. Опинившись між молотом і ковадлом: між національно їй ворожою маґнацько-шляхецькою Річпосполитою і між соціяльно їй ворожою одновірною українською козаччиною — і бачучи перед собою дальшу політичну залежність від польської держави, шляхта українська спільностю віри з козаками і спільностю політичних тенденцій з Річпосполитою мусить рятувати своe істнування. Чим більше льояльна супроти Річпосполитої козаччина, тим ще більше льояльною супроти Річпосполитої стаe шляхта. Вона всіма силами намагаeться змити із себе підозріння в політичній спілці з одновірними „своєвільниками“, які кидае на неї Річпосполита. Чим більше, в міру зросту недержавного, класового козацького повстання, „руською“ й православною заявляе вона себе національно, тим більше польською стае вона політично; чим більше завзято боронить вона словами й ділами „віру руську стародавню“, тим більше запопадливо береться вона заступати одночасно державні інтереси польської Річпосполитої.

Але-ж для цієї Річпосполитої зовсім байдужі інтереси й будучність шляхти „схизматицької“; вона боїться тільки українського сепаратизму й утрати багатих українських провінцій. Що більше — вона в тому сепаратизмі і шляхту „руську“ підозрівае. Отже в найголос-

ніщім, у найзавзятішім поборюванню як раз того майбутнього, а поки що (коли говорити про тенденції мас українських) зовсім міфічного українського сепаратизму — мусить шляхта „руська“ маніфестувати свою польську політичну льояльність. „Хоч я й однаковою з козаками вірою благочестивою горжусь, але бажаю, щоби всіх бунтівників проти Річипосполитої на палю посажено“ — заявляє не раз і на всі лади Адам Кисіль . . .

Тільки лякаючи Польщу примарами неістнуючого поки-що козацького сепаратизму, тільки виступаючи в ролі оборонців єдности й неподільности Річипосполитої, зможе шляхта „руська“ добитись оборони своїх інтересів від тієї Річипосполитої, а одночасно виторгувати від неї уступки в справах національних, здобути де-які права для „руської“ віри і тим ослабити соціяльно-революційний розмах козаччини. Коли всі забрані церкви і владицтва не будуть повернені православним — пише Кісиль до сойму 1650 р. — коли Умова Зборівска не буде заприсяжена, коли війська польські не перестануть дратувати козаків і коли в результаті того всього „вигнані обиватели Річипосполитої (тоб-то шляхта українська) не зможуть вернутись у свої батьківські гнізда“ — то краще зразу поступитись Хмельницькому, який заключив союз із Туреччиною та Татарами і „перенести гряницю від Очакова до Случи“, що буде кінцем для польської держави. Отже треба боронити єдність державну, покинувши „всяке недовірря одних до других“ — тоб-то шляхти польської до шляхти української, — бо „Русь це не (маленькі) Інфлянти і без нас (шляхти руської) ані отчизна отчизною, ані цілість Річипосполитої задержана бути не може“ . . . [64])

І в тім власне була найбільша траґедія цієї *недержавної*, автономістичної доби повстання, що український клас шляхецький, в якому найбільше державні традиції українські задержались (мій предок — писав наприклад Кисіль до Примаса Річипосполитої — якому була доручена оборона Київа, не здав його польському королеві Болеславові, а поліг у воріт, обороняючи город), клас який найбільше був у сепаратизмі державнім заінтересований і без якого держава українська не могла бути збудована — закріпляється при польській Річипосполитій і чим раз більше польонізується, примушений до того ворожим йому, класовим і недержавним характером українського козацького повстання. Боротьба двох українських класів, ведена в рамах націо-

нально чужої їм держави і без тенденцій утворити власну державу, мусіла скінчитись для них обох політичним крахом. Коли козаки хотять винищити українську шляхту при допомозі польського Короля, якого завданням на їх думку було-б тую „шляхту стинати", а шляхта хоче при допомозі того-ж Короля й Річипосполитої обезсилити українських козаків, то результатом такої української національної політики мусіло бути торжество польського Короля й Річипосполитої. Гетьман козацький, Хмельницький, під Зборовим — на колінах перед фактично розбитим і поконаним українськими повстанцями Королем Яном Казіміром — складаючий йому присягу вірности, і рядом з ним провідник шляхти української воєвода київський Адам Кисіль, що Гетьману козацькому роту цієї присяги читає — це одна з найбільше трагічних картин у нашій і так повній трагедії історії, один із численних памятників нашої внутрішньої руїнницької боротьби, веденої „без пуття, без чести і поваги" в путах добровільного рабства у чужої, ворожої держави.

Але Король польський не був у стані виконати на Україні ролю такого миротворця, яку пізніще по смерти Богдана Хмельницького виконав був Царь московський. І шляхту і козаків під свою з в е р х н ю державну владу однаково приборкати він оказався не в силі. Тому державний лад і порядок, а з ним і класовий мир, який Польща на Україні заводила, був нетрівалий і кінчився неодмінно новою внутрішньою різаниною й новим взаємним самовинищуванням української нації.

Наприклад по Зборівській Умові й мирі з Річипосполитою, Гетьман офіціяльно приймає депутацію від православної української шляхти з Миколою Кисілем на чолі. Він дозволяє цій шляхті вернутись до своїх маєтків під умовою, щоб вона „лагідно з хлопами поступала" наказує видати їй охоронні універсали, дає їй оружну оборону козацьку і тих селян чи козаків, що проти повороту шляхти повстають, суворими екзекуціями терроризує.[65]) Спочатку він, ідучи по лінії бажань „руської" шляхти, надає тій політиці національний характер: за лінію козацьку на Україну мають право вертати тільки „Русини" і цементом, який обеднає ріжні класи українські в польській державі, має стати спільна, національна віра православна.[66]) Але-ж класовий мир і порядок державний заводить на Україні не сама нація українська, а Річпосполита польська. Вона-ж наділяти особливими привілеями шляхту „руську" і обеднувати в одно тіло націю українську не має найменшої охоти.

За шляхтою „руською“ появляється очевидно на Україні і шляхта польська. Гетьман, не бажаючи розривати миру з Річпосполитою, мусить видати наприклад такий універсал до полку білоцерківського, щоб „ніякої кривди як руській шляхті так і Ляхам, котрі під час теперішній у краях наших знаходяться, не чинити“. Мало того. За шляхтою польською появляються й польські маґнати. Сам князь Ярема Вишневецький, найбільший ворог України, присилає тепер до Богдана Хмельницького своїх послів. В перших часах він звертається до Гетьмана „приязно і з атенцією“ і, прохаючи повернути йому його „городи“, обіцює послати в ті городи „урядників християн, а не Ляхів“. Але згодом, в міру заспокоєня України і зміцненя державної влади Річпосполитої, претенсії польські ростуть. „Октября 13 дня (1650 р.) — доносять свому урядові московські аґенти — у Гетмана въ Чигиринѣ были Ляхи: панъ Шподъ съ товарищи, слуги князя Вишневецкого, да староста Лубенской панъ Нагорецкой да Бедлинской (призвища всі звичаєм московським перекручені), да многіе Поляки слуги Потоцкого, и Адама Киселя и Конецпольского, да Бориско Грязной. А всѣ бьютъ челом Гетману о листахъ, чтобъ имъ далъ листы, чтобъ ихъ въ городахъ и въ селѣхъ слушали мужики. И Гетманъ имъ велѣлъ дать листы: опричь казаковъ велѣлъ мужикамъ слушать.“ Не хоче признавати якихось особливих прав на Україні для шляхти православної й відомий маґнат Микола Потоцький. „Способом п. воєводи київського (Киселя) для одібрання своїх інтрат (доходів) поступити я надумав — пише він у тім самім часі до Гетьмана. — Він мав козаків від В. М. Пана йому присланих, при котрих в свїх маєтках інтрати збірав, отже прошу В. М. Пана, абись В. М. Пан і моїм урядникам, котрих я послав до Ніжина для відібрання інтрат, прислав козаків, наказавши їм, щоб вони мені в тій послузі були прихильні . . .“ [67])

І все це робиться очевидно під знаком польскої держави. Як польський комісар, сидить тепер у Київі Адам Кисіль; як на польську шляхту, дивиться на найбільше православних і найбільше національно свідомих українських панів уся „чернь“ українська — „чернь“, що Гетьмана й козаччину тепер проклинає, бо її ошукано, бо проти панів піднявши, назад її під владу ціх панів, під владу польську віддано . . .

Але головне завдання Річпосполитої: встановленя на Україні прав реліґії католицької (тоб-то реставрація панування польського) і

підданство з користю для панів, скоро — кажучи словами Кисіля — не могло бути виконане.[68]) Два зовсім відмінні й ворожі собі уклади — польсько-магнацький і українсько-козацький — на одній території поруч себе істнувати не могли. „Поляк і спокій не можуть у купі перебувати на Руси“ — як пізніще сформулував ці відносини Хмельницький. І знов неминуче вибухає конфлікт, знов на Україну йдуть польські війська, знов козаки звертаються за допомогою до своєї правої руки — „черні“, знов починається війна й повстання і знов жертвою падає в першу чергу шляхта „руська“. „Черні“ дозволяється знову розправа з панами — те саме, за що пару місяців раніще їй голови козаки рубали. І таке „хитання“ повторюється мало не що року на протязі перших кількох літ повстання. Політична деморалізація українських народніх мас і такаж деморалізація української шляхти; ослабленя і тут і там довіря до провідників нації — козаків; змарнування великої частини фізичної революційної енергії мас і знищеня великої частини духової інтелектуальної енергії нації, захованої в українській шляхті — ось були результати нашої національної політики в першій, автономістичній добі козацького повстання.

Не диво отже, що після Руїни, яка ці помилки першої доби гетьманування Хмельницького повторила, Волинь, кажучи словами відомого історика Яблоновського, стала „польською і католицькою.“ Польським і католицьким у своїй шляхецькій верстві стало це гніздо „руських“ панів, опора й надія всеї України православної і осередок, від часів татарського лихоліття, всіх наших культурних, національних і державних традицій. Але це сталося вже по Хмельницьким. Бо великий Гетьман зумів перші помилки козацької політики направити, процес внутрішньої руїни своєю міцною рукою зупинити, і в другій половині свого панування показати, в який спосіб могла була сформуватись, скріпитись і вільною стати велика Українська Нація.

Розділ VI.

Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорожського під впливом революції. — Европеізація козаччини, як головна причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. — Взаємовідносини між козацькою державностю і українською непокозаченою шляхтою. — Форма правління в Українській Державі за Гетьмана Богдана Хмельницького. — Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалежненя України по Переяславській Умові. — Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученю східних і західних цивілізацийних впливів у незалежній Українській Державі формується Українська Нація. — Видатніщі представники нової української аристократії.

Козацька революція в межах польської Річипосполитої скінчилась з хвилиною, коли Військо Запорожське, покинувши безнадійну боротьбу за свої права в Річипосполитій, ступило на прямий шлях повного відділеня від Польщи. Скінчилось разом із тим хитання козацької політики в залежности від внутрішньої політики польської і нищеня української нації в ціх постійних хитаннях. Від тієї хвилини внутрішня політика правлячої козацької верстви відносно инших класів української нації приймає національно-державний, а не козацько-класовий характер. Досі вона кермувалася неясними плянами зреформувати Річпосполиту відповідно до козацької ідеольоґії, жертвуючи за для цього інтересами инших класів — то інтересами української шляхти, то українського селянства, — тепер вона ставить перед собою виразні завдання будови української козацької держави, обединуючої всі українські класи.

Під впливом яких причин відбувся цей перелом в козацькій політиці? Які зміни у внутрішній структурі Війська Запорожського запевнили в кінці перемогу державному сепаратизмові супроти Польщі? Такий сепаратизм серед мас козацьких в початку повстання не мав, здавалося, ніякого ґрунту.

Без розвязаня ціх питань не можна зрозуміти не тільки цілої нашої дальшої історії, але навіть і нашої сучасности. Процес нарождення українського державного сепаратизму за часів Гетьмана Хмель-

ницького я думав було представити в кількох розділах моєї „Історії України“. Тут обмежений місцем і иншою темою, постараюсь зазначити тільки головні моменти того процесу, аналізуючи їх в загальних основних рисах.

Матеріяльний зріст, політичне скріпленя і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні — ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщи. Ця перемога означала перемогу політики цієї верстви, це був знак, що в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руїнницькою стихією нерозораного степу. З довгою боротьбою був сполучений цей внутрішній процес і йшов він у парі з глибокими перемінами, як економічного так і політичного характеру, що відбувались на Україні в перших роках повстання.

„Військо Запорожське“ — в другій добі повстання — це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім иншим ніж перед повстанням і в початку повстання змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорожським, не має вже нічого спільного з дійсним Запоріжжям, із Січю, з нерозораним степом і з полукочовим укладом ловецько-уходницького і військово-добичницького старого запорожського козацького життя. Запорожський Січовий Кіш — а „кіш“ в татарській мові означає спілку чабанів — хоча й істнує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відогравати будь яку політичну ролю.

Туди, перед повстанням, вигнаний зі свого Суботова, втік було покривджений польським маґнатом сотник козацький. Там ховався він опанований думкою, як свою кривду — і кривду так само як він покривджених козаків — помстити, як свій власний Суботів, свою батьківщину, від зажерливої маґнацької Річипосполитої відобрати. І звідтам, із Запоріжжя, рушив він на Річипосполиту, підіймаючи всіх невдоволених маґнацьким панованням, не питаючи про причини того невдоволеня, бо ці причини могли бути й були дуже між собою ріжні. Він хотів відобрати свій Суботів. Низове козацтво хотіло позбутись маґнатів та їхніх орендарів і вільно, без податків і прикрих обмежень, користувватись своїм промислом козацьким на степах, що їх маґнати посіли. Рядом із ними йшла шляхта „баніти“, яких — по рапортам московських гонців і розвідчиків — шість тисяч до Хмельницького пристало. [69]) Одних із них, так само як і сотника козацького, викинули

з маєтків урядовці маґнацькі, вважаючи їх за „nullo jure possessores“; — других покривдили старости королівські, шляхецьких маєткових прав їхніх не визнаючи і до служби та повинностей нешляхецьких примушуючи. Инший врешті по суворому присуду Річпосполитої став „банітом“ за те, що збройним наїздом хотів відобрати сконфіскований у церкви православної маєток, який церкві цій його діди й прадіди „на помин за свої душі“ подарували . . . Там знов підіймалась проти всієї шляхти, проти всякого економічного й державного примусу анархічна „чернь“ українська. Готовилось — за для ненависти до „католиків і уніятів“ — відчиняти повстанцям брами городські, зорґанізоване разом із духовенством і шляхтою в своїх брацтвах православних статочне, хазяйовите міщанство. А запоруку перемоги мав їм усім дати козацький „брат, душа рідна, єдиний сокіл у світі, що готов усе для козацтва вчинити, з котрим вічна приязнь козацька і її ніщо в світі не розірве“ — Тогай-бей з усією ордою і дикими своїми Ногайцями, що кочували на Саврані. [70]) Йому-ж тому соколові й рідному братові козацькому одного тільки треба: щоб степ як найдалі поширити, щоб усі ці ненависні новозасновані замки й городи знести, щоби знов більше випасу стало для кінських табунів та овечих отар, щоб Божу землю від ненавистного плуга врятувати і по її нетрях роскошувати, за звіром диким, за рибою, за птицею, по гонам, річкам та плавням упадаючи.

Січовий Запорожський Кіш дав покривдженому сотникові булаву гетьманську, дав лицарське благословенство, дав доказ своєї льояльности до Короля „червону з білим орлом“ хоругов королівську, два бунчуки й під ними свої кадри військові. Із Запоріжжя разом із козацтвом січовим і його братом рідним Тогай-беєм, оточений покривдженими польською Річпосполитою збігцями із цілої Руси, вийшов на „волость“, на городову Україну Хмельницький . . .

Але по триумфальнім візді до Київа, по урочистій зустрічи представниками ц і л о ї н а ц і ї, як од Бога даного визволителя, по благословенню Патріяршім і одержаню од нього титулу „Князя Руси“ — для Богдана Хмельницького не могло вже бути повороту назад до Січового Коша, до товариства степових чабанів, ловців та рибалок і до вічного побратимства з Тогай-беєм. Та й зрештою він, козак реєстровий, властитель Суботова, унаслідованого від батька шляхтича — і тим батьком в найкращих у ті часи, єзуїтських школах вихований

— із Січовим Кошем був звязаний тільки своїм станом лицарським, військовим. „Перше я воював за свою шкоду і за свою (козацьку) кривду, тепер буду воювати за віру православну нашу“ — вириваються у Гетьмана щирі знаменні слова, радісний висказ перевороту, що під впливом київського національного триумфу відбувається в психіці козацькій. І цей глибокий психічний переворот — переміна боротьби за козацькі кривди в боротьбу за цілу націю, „за віру православну нашу“ — йшов у парі з не менше глибоким переворотом економічним і соціяльним.

Боротьба за віру, за націю, вивела козацтво з диких лугів Дніпрових на плугом розорані простори української землі „по Львів, Холм і Галич“. Вона поставила її око в око з европейського культурою цієї землі: з мурованими городами, церквами й монастирями, — з величними палатами „панів руських, голов начільних віри православної“, — з брацтвами по городах, їх школами, бібліотеками, друкарнями, де укріплялась і боронилась віра православна, — з богацтвом хлібородної, а не степовою тирсою покритої землі, на якому виросли всі оці церкви, монастирі, палати й брацтва — вся „руська“ православна національна культура. „Визволити з ляцької неволі руський нарід увесь“ — ось велике нове завдання поставлене перед собою козаччиною в лиці свого Гетьмана. Але як визволити? Чи покозачивши всю оцю Русь, знести її мурованні городи, на степ запустити її хлібородні поля і всю її европейску культуру назад в одно велике, безкрає, непооране „Запоріжжя“ замінити? Чи самій козаччині, зевропеізувавшись, на віки про свій Кіш Січовий забути і вибрати та включити в себе всю оту европейську культуру, серед якої Русь по татарськім лихоліттю відродилась і зміцніла?

Перше, незважаючи навіть на надзвичайно щиру в тім напрямі татарську допомогу, було неможливе, а для другого сил та хисту в першій добі повстання у степової козаччини не стало. І в тім треба шукати нерішучости Хмельницького під Замостям, під Зборовим, під Львовом . . . Тим поясняються всі хитання політики козацької в добі її автономізму . . .

Низова, дійсно запорожська козаччина, що в першій добі повстання головну ролю грала, боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина. По корсунській перемозі вона не хоче йти далі „на волость“. Скликана тоді Гетьманом рада

козацька гуде „щоб вертати на Запоріжжя зо всією здобиччю, коли не буде мира і звідти переговорювати з Річпосполитою і з Турками". Гетьманська залізна рука веде її далі. Але під Пілявцями, на переходні рішучої перемоги над Річпосполитою, побачивши всю силу й багацтво війська польського „чернь козацка вже хотіла старшину видати й милосердя просити". [71]) І поваливши навіть Річпосполиту, козацтво хоче, щоб „король королем був" — тільки не таким, як давніще „в неволі у шляхти", а щоб він „був вільний, щоб стинав шляхту, дуків і князів..."

Чотирі перші тяжкі роки повстання бореться Гетьман не тільки з польською Річпосполитою, а й зі своїми степовими січовиками. Він хоче визволити „всю Русь", про яку йому безнастанно говорить духовенство, шляхта й міщанство, — а запорожці претендують тільки на маґнацькі землі й на королівщини „на Україні". Гетьман обурюється перед польськими послами в Переяславі, що Потоцький „на Бар, на його власне місто напав, на його Поділлі кров християнську проливає", і мріє він про „своє князівство по Львів, Холм і Галич", хоче „Ляхів за Вислу загнати", а низова козаччина найдалі „по Случ" уважає можливим поширити гряниці Запоріжжя...

Ця низова козаччина тільки в маґнацьких та королівських „українних" землях свої „уходи" мала: звіря й рибу ловила, пасіки розводила, численні табуни коней, волів та овець випасала. З того всього вона ріжні податки маґнатам, орендарям і старостам королівським платила. Тепер ціх маґнатів та орендарів позбувшись, вона тільки на ціх землях може й хоче користуватись добутою волею. Тільки на ціх землях вона може завести свій общинний устрій „запорожський" з щорічними переділами уходів, з нерозораними степами, що, неподілені на плугові гони, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і курінів належать.

В північно-західній Україні: на Волині, на Поділлі, на Підляшї, в Галичині коло Львова, одно слово „на Руси" бачить козаччина низова поділ розораної землі під впливом хліборобської культури і бачить тодішню форму тієї хліборобської культури: господарку фільваркову, шляхецьку. Але-ж це для неї устрій ворожий і більш небезпечний ніж були урядники маґнацькі Ці тільки безправні податки й повинности з козаччини стягали, самого верстака її праці — уходів, гонів і випасів — не зачінаючи; панування-ж плуга грозить їй „занапащеням степу

широкого, краю веселого", грозить повною руїною для її ловецької та скотарської общинної господарки. Власне, проти завоюваннь того плуга підняли низові запорожці повстання. Реєстровик, покозачений шляхтич Хмельницький, утік з волости на Запоріжжя, бо йому його власний хутір, коли він розорав його, засіяв і в доходну хліборобську культуру привів, зажерливий маґнацький слуга відібрав. Але запорожці вийшли разом із Хмельницьким та Татарами із Запоріжжя на волость не тільки за тим, щоб того слугу маґнацького викинути, але заразом також, щоб усяке поширювання хуторів, усяке розорювання степу припинити. Тому вони підняли всю „чернь" українську і Тогай-бея присогласили, щоб шляхту знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати. І тому то вони не хочуть прилучати до Запоріжжя хліборобської шляхецької „Руси": хай вона собі „за лінією козацькою" буде і хай тільки той Король, що візьме тепер від свою оборону вірне йому Військо Запорожське і не пустить на його королівські й запоріжські землі ані жадного шляхтича та маґната, дасть цій Руси однакові права в своїй „польській", не козацькій, а хліборобській шляхецькій Річпосполитій. Ось які були економічні підстави козацького автономізму, політики низового Запоріжжя, що розвалило Річпосполиту, але не бувши в стані нічого кращого від неї, або принаймні рівного їй на тім порожнім місці збудувати, вклонилось у ноги позбавленому війська Королеві і вернулось назад у свої степи, на свої уходи.

Перемога плуга над нерозораним степом — це була стихийна, економічна конечність. Велич і ґеніяльність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихийним економічним процесом, з живою хліборобською „городовою" Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української звязати. Збудована Хмельницьким хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідниками і здавлена ланцюгами московської держави, буде ще сотню літ пізніще крок за кроком, степ для плуга й для культури здобуваючи, уходницьку нехліборобську Січ Запорожську витісняти, аж поки не зруйнує її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини нашого Великого Гетьмана повстане згодом наша пізніща траґедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею *европеізації козаччини а з нею і цілої України* — ідею, яку він, Богдан Хмельницький, со-

творив і в життя перевів, передадуть потім з леґіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніщі „руїнники“ українські його велику ідею на европеїзацію й на будівництво Петровської російської держави віддадуть, а свою власну національну справу, в супереч бажанням Великого Богдана, звяжуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, звяжуть із гайдамацьким руїнництвом і всяким антідержавним, анархічним, антікультурним і безпутнім бунтарством . . .

Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну ролю з українського боку грає низова нехліборобська козаччина та її права рука, анархічна „чернь“ українська і допомога татарська — доки Богдан Хмельницький, „самодержець руський“ репрезентує руїнницьку силу степу, а польська Річпосполита творчу хліборобську цивілізацію плуга, доти про „визволення Руси“ і який будь державний лад на Україні не може бути й мови. Бо в цій „Руси“ культури плуга вже знищити не можна, і на цій тільки культурі, а не на степових „запорожських вольностях“ можна визволення цієї „Руси“ будувати. В польській державній формі — зненавидженій політично, завдяки самоволі непотрібних, здеґенерованих маґнатів — европейська хліборобська культура на Україні розвинутись і укріпитись не може. Так само не може вона укріпитись і в українських державних формах доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, общинницька низова козаччина.

Доперу сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщи Української Держави. Держава Українська могла бути збудована тільки силою, яка внутрі змогла побороти степове руїнництво і перевести економічно необхідні завоювання плуга, а зовні змогла противоставити на европейський лад зорґанізованій політичній силі польській, на такий же лад зорґанізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, звропеїзоване, осіле Військо Запорожське. В який спосіб виросло й окріпло воно?

Перш за все територіяльне поширення політичної влади козацької на цілу тодішною „Україну“ — воєводства Київське, Брацлавське й Чернигівське — ввело в ряди Війська Запорожського масу хліборобського землевласницького елемету, як реєстрового „городового“ козацького, так і близького до реєстрового козацтва елемету шля-

хецького. В иншім місці, в своїй студії про участь української шляхти в Хмельниччині, я представив процес боротьби між великим екстензивним землеволодінням маґнацьким і дрібним та середнім, інтензивним, хліборобським землеволодінням шляхецьким. Відсилаючи до цієї студії цікавого читача, тут зазначу тільки факт, що не у одного Богдана Хмельницького був свій власний, од батька унаслідуваний хутір Суботів і не у одного тільки Хмельницького Чаплинський, слуга маґната Конецпольського, той хутір одібрав. Ось як просто і ясно оповідає про цю подію реляція секретаря королівського Піноччі'ого: батько Хмельницького за заслуги дістав хутір Суботів. Богдан „боніфікував його (удобрив), млини будував, стави ставив, хлопів оселив, нову осаду осадив, де горілку, мед і пиво шинковано. Завидували йому слуги пана хорунжого (Конецпольського) цеї осади й шинків. Віднято її йому. Хотів його Чаплинський убити". В розумінню Чаплинського Хмельницький, як каже польський хронікар Темберський, „неправно користає з шляхецьких прав: має млина, цегельню, корчує ліс, гонить горілку, варить меди й пиво"...[72])

Від часів Криштофа Косинського, який так само за свою пограбовану у нього кн. Острожським Рокитну, підняв було повстання козацьке, ведеться ця боротьба між великим і дрібним землеволодінням на Україні. „Великі латифундії — пише заслужений український історик польської школи Олександер Яблоновський — розростались і залюднювались також і наїздами на слабших сусідів." І завзята, не перебіраюча в засобах боротьба за землю між дрібним слабшим землевласником і його сильним сусідом маґнатом, це найбільш характерна риса часів перед повстанням Хмельницького. Поруч цієї анархічної оружної боротьби за саму землю ведеться не менше завзята політична боротьба між королівськими старостами і тимиж „городовими" козаками та осілою дрібною шляхтою за повне, вільне й дідичне право володіння своєю землею. Такого володіння своїми хуторами по повному праву шляхецькому і еманципації з під влади старостів добиваються осілі козаки в староствах Київськім, Черкаськім, Корсунськім, Чигринськім, Брацлавськім і инших. Проти обмежування старостами повноти своїх шляхецьких прав бореться дрібна шляхта, нащадки старого „руського", ще князівського боярства, що живуть коло Бару, Овруча, Шаргороду, Хмельника, Острa, Білої Церкви й инших замків королівських та головних пунктів старої оборонної системи краю. І всі ці

покривджені в своїх правах дрібні землевласники масово кинулись до повстання проти старостів та маґнатів, яке підняв за свій Суботів Хмельницький.

Повне возстановленя в правах ціх дрібних земельних власників по перемозі повстання, тоб-то закріпленя їхнього права на необмежене приватне землеволодіння, було річчю зовсім природною. Воно не муляло очей і не викликувало опозиції нехліборобської, низової общинної козаччини і усеї „черні“ української, що за цею козаччиною стояла. Хоч ці городові козаки, а також осіла шляхта по своїх хуторах „хлопів“ оселяють, ліс корчують і землю орють, але це право вони добули собі своєю шаблею, добули його революцією. А ця шабля геть усі попередні, ненависні і для козаків „уходників“, маґнацькі й старостинські порядки „скасувала“ і спільну всім віру національну оборонила. Отже коли Гетьман наказує наприклад у Липні 1654 р. універсалами, „аби ся жаден з товариства нашого козаків і вшелякої кондиції людей, так мимоїздом, яко і самим наїздом в місті Настасці шляхті там зостаючій найменшої кривди і пренабагання чинити не важив“ — то ніхто з того товариства козацького за зле цього Гетьманові взяти не може. Бож усім відомо, скільки тієї шляхти в повстанню за „вольности козацкі і за віру православну“ загинуло і відомо, що „нанове шляхта настаськая ні в чому стародавньої приязні своєї противко Війська Запорожського не нарушали“, як це підкреслював теж у своїх універсалах ще в р. 1667 Гетьман Петро Дорошенко...[73])

Оці хуторі революцийного городового хліборобського козацтва і приватна земельна власність так само революцийної дрібної покозаченої шляхти — це була перша стежка, якою війшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорожське европейська хліборобська цивілізація, оперта на римському праві індивідуального володіння землею.

Другою — були надзвичайно численні маєтки Церкви Православної. Частина їх за польського панування перейшла — неправно, як думали православні — в руки церкви уніятської, а навіть церкви римської і иноді в руки приватних осіб. Тепер коли перемогло повстання й „боротьба за віру православну“ скінчилася триумфом, першою річчю було сконфісковані маєтки назад Церкві Православній повернути, решту, що були в її володінню, за нею закріпити, і нові, поконфісковані у вигнаних повстанцями дотеперішніх властителів, її на-

дати. „Поневаж всемогущою своєю рукою десною Бог і Створитель неба і землі — читаємо в однім із численних універсалів Гетьмана, видаваних церквам і монастирям — сподобив мні неприятелей і гонителей всходной православной церкви, Матки нашей, Ляхів з України в Польщу далеко прогнати, старане маю пильне около благоліпія церквей Божіїх і о монастирях для розмноженя хвали Божої. А яко іним многім церквам і монастирям для поправи і виживеня придавалем маетности лядськіе і млини, так монастиреві Богоявленському Братському Київському домініканськіе маетности, а особливо село Мостища зо всіми приналежними ґрунтами, полями, сіножатьми, борами, лісами і всіма млинами і пожитками подалем во владу і спокойное уживане". [74])

Не самі монахи очевидячки ведуть у цих маєтках господарство. Найчастіще здаються митрополичі, епископські й монастирські села в оренду шляхті православній, якої так багато підчас повстання козацького й революції селянскої в монастирях власне переховалось. „Багато шляхти і шляхтянок під час тієї заверухи при життю ми заховали" — підкреслює зовсім слушно в своїм меморіялі з 1651 р. до Річипосполитої духовенство православне. Такий шляхтич православний Яким Єрлич у монастирі пише свої спомини; Максиміліян Бжозовський, каштелян київский „до ченців склав свое добро на переховане". Тепер же Гетьман дає накази, щоб до монастиря Густинського наприклад, „штокольвек церковного було і которогокольвек, люб шляхецького в Монастирі побрано, теди би все до Монастиря було поотдавано". [75]) Ця шляхта має спромогу тепер, під охороною універсалів гетьманських і спільної віри національної, вийти з мокастирів і взятись у характері орендаторів церковних маєтків знов до хліборобської та громадської праці, побільшити число тих, що в козацькій Україні творчу цивілізацію европейську, культуру плуга й державний порядок репрезентують . . .

Таким чином зростала в силу й значіння на Україні осіла хліборобська верства. Але її зріст віщує низовому Запоріжжю біду. Коли по Зборівській Умові число шляхецького хліборобського елементу на Україні зразу значно збільшилося, на Січи закипіло. Якийсь невідомий нам з назви запорожець задумав підняти проти Гетьмана повстання. Горючого матеріялу ще так багато на Україні і вся вона кипить ще тою стихією, що її вивів з берегів сам Хмельницький. І коли йому при допомозі тієї стихії, при допомові правої руки козацтва „черні"

української, вдалось повалити Річпосполиту, то чому-ж тепер при її-ж допомозі не можна повалити самого Гетьмана. Тим більше, що тепер — як думають нові репрезентанти „черні“ — він сам, шляхецький син, із шляхтою злигався і знов на народ старе ярмо накладає. Для кожного революціонера, що при допомозі народних мас знищив старий державний лад і думає новий будувати мусить наступити такий критичний мент. Його-ж зброєю проти нього самого все захоче покористуватись конкурент. Наступив такий критичний мент і для Богдана Хмельницького.

Але він був уже занадто покозачений на те, щоб свого козацтва й товариства низового не знати. Це не був, як більшість наших пізніщих провідників нації, мягкотілий вождь, що запобігає ласки й любови народної, в глибині душі цім народом до краю погорджуючи. Гетьман поважав свій народ не менше ніж себе — його Гетьмана — і до ніяких попускань тому народові, во ймя поблажливої любови і погордливої вирозумілости, він по природі своїй не був здатний. „Тому, который на Запорожжю проголосив себе гетьманом — писав у Марті 1650 р. до Короля воєвода Кисіль — приказав Хмельницький шию урізати і чернь трохи заспокоїлась. Проте він хоче ще твердіще поступити і збірається на Запорожжя, щоб іскорінити кубло своєвільства та вірною й певною старшиною Запорожжя обсадити. Полковникам наказав гряниць пильнувати і до бунтів ніяких не допускати“.[76]) Тому Січ, яка потім буде під час великої Руїни колотити Україною. тепер за Хмельницького перетворюється в погряничну твердиню на татарській межі. Тому перестає вона грати за його панування будь яку політичну ролю. І це був національний триумф Гетьмана не менший від триумфу київського. І був це удар для польської держави більший від удару пилявецького.

Для Гетьмана Хмельницького це був триумф тому, що він зумів удержати в своїх руках „Богом дану“ йому владу, а дану йому народом любов і довірря вжити не тільки на зруйнування старого, але й на будову нового життя. Для Річпосполитої польської здавленя самим Гетьманом внутрішньої української анархії було найтяжчим ударом тому, що істнування польської держави на українських землях ставало після того зайвим і непотрібним. Всі державно-творчі, всі спрагнені орґанізованого ладу і спокою українські елементи побачили, що повстала на Україні нова сила, яка може цей державний лад

і спокій дати; що не на польську Річпосполиту, а на Гетьмана Війська Запорожського слід їм усі свої надії покладати.

Тільки спіраючись на городову, осілу хліборобську Україну, зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спіраючись на цю саму силу, зможе він визволити „всю Русь з неволі лядської", повалити остаточно на землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзгучні їм українські елементи і вирівати з під ніг Річпосполитої той ґрунт, на якому вона „на Руси" держиться — ще непокозачену „руську" шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави.

Перемога над низовим Запоріжжям і приборканя Січи Запорожської йде поруч з надзвичайним зростом Війська Запорожського. Шість тисяч того поневоленого старостами й орендарями війська бачимо ми перед повстанням. Дванадцять тисяч має його бути відповідно до перших жадань Хмельницького по перших перемогах повстання. Сорок тисяч списано по Зборівській Умові. Шістьдесят тисяч зареєстровано по Умові Переяславській. В десять разів побільшилось Військо Запорожське за час шости літ страшної кривавої війни! Хто вони ті нові товариші Війська Запорожського тепер, коли Січ обсаджена гетьманською старшиною і коли на Низ „за пороги" ніхто вже з України не втікає...?

Ми знаємо вже їхні верхи: це старе реєстрове осіле, хліборобське козацтво й покозачена дрібна шляхта на чолі з Гетьманом, що на короткий спочинок до свого Суботова, до наймилішого свого господарства, так любить иноді із близького столичного Чигрина заглядати. По образу й подобію тих хліборобських верхів, а не по взірцям добичницького запорожського Низу формується вся нова козацька верства Її соціяльне положеня і економічний стан ясно представить нам оцей короткий уступ переяславських статей: „маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбірати від них не вільно було; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі, як діди й батьки їх". Отже повне, вільне й дідичне землеволодіння козацьке таке саме, яким з боку правного було і есть землеволодіння

шляхецьке. Воно мусіло бути окремим уступом у переяславських статях заґварантоване, бо общинницька Москва такого землеволодіння, особливо серед козацтва, не знає і для неї воно — незвичайна нова новина.

Новина воно й для України, але така новина, яка вже довгим попереднім економічним розвитком підготовлена і яка тепер, коли повстання розторощило старі форми життя, ширяться з силою гураґану. Особливо вдаряє в очі мандрівця по Україні в 1654 р. Павла Алепського те, що „козаки скрізь ліси рубають, коріння випалюють і землю між собою ділять". Уходи і звіринні гони переміняються в розорані поля. Перемога плуга над нерозораним степом і над пралісом дала економічну підставу й силу новому Війську Запорожському.

Політично воно завдячує своє істнування побідам Гетьмана Хмельницького. Тільки перемога над державою польською, маґнацькою і народженя нового ладу й присуду козацького, українського дали політичну силу тим шестидесяти тисячам козацтва, дали йому право повного володіння землею. Але-ж право це воно одержало за заслугу, за оборону свого козацького присуду, за оборону нової української держави. І тому воно являється опорою тієї держави, тому його зріст іде рівнолегло зі зростом держави, тому воно есть силою, при допомозі якої Гетьман небезпечну для держави внутрішню анархію поборе і зовнішні наскоки Річипосполитої одібє, все більше й більше „Русь" з під її влади визволяючи. Але поки що ці дві ворожі і небезпечні сили — і сила внутрішньої анархії, і сила Річипосполитої — ще далеко не знищені і з ними весь час мусить боротися Гетьман.

Щоб побороти Річипосполиту йому треба фізичну силу свого многотисячного Війська Запорожського зорґанізувати, йому треба творити з того Війська Запорожського державу, а для держави потрібні не тільки шаблі, а й голови, розум, знання. Трохи людей освічених есть при Гетьмані з посеред старої старшини реєстрової, з посеред покозаченої шляхти, міщанства й синів православного духовенства. Але цього замало навіть для зорґанізування козацької території, а щож доріру, коли хто мріє про „всю Русь". Тимчасом тут-же, побіч з новоповсталими на землях маґнацьких та королівських численними козацькими хуторами, пустками стоять понищені селянським повстанням маєтки православної шляхти. До ціх старих родових маєтків козацтво не претендує, бо воно на шляхецьких землях не жило й уходів та

випасів на них не мало. А між тим властителі ціх маєтків, що досі своєю традиційною і споконвічною боротьбою за віру вславились, тепер власне своєю культурою, своєю освітою могли би Гетьманові в його державнім будівництві в пригоді стати. Тільки-ж, покликавши їх до державної праці, треба їм дати так само як і козакам „прожиток“. В часах коли нема державної скарбниці, в часах примітивної натуральної господарки, гріш державний це приватна власність голови держави і цей гріш розходується тільки в надзвичайних випадках — переважно на потреби війни й міжнародних зносин. А „прожиток“ за нормальну і звичайну службу державну дається „натурою“, тоб-то працею людей, що натуральні багацтва продукують. Хто-ж захоче тепер працею своєю шляхту „живити“, коли повстання козацьке всі права шляхецькі скасувало. Коли „чернь“ і так невдоволена, що замалий реєстр козацький списали, коли всі хочуть бути вільними козаками, навіть і ті, що за тую волю й краплини крови не проливши, тільки грабунками займались, або в хвилинах небезпеки козацтво значне в польські руки видавати збірались. Коли обсаджений старшиною запорожський Низ тільки й жде хвилини, аби на волості знов „чернь“ піднялась, аби можна було знов на ту волость кинутись і всіх ціх „нових Ляхів“, що ліси корчують та поля ділять, упень іскорінити і знести. Спіраючись на своє реєстрове, осіле і лицарсько-хліборобське Військо Запорожське мусів шукати Гетьман компромісу між невписаною до реєстрів „черню“, піддержаною руїнницькою силою нехліборобського степу, і шляхтою, без якої було неможливо сотворити української держави. І багато пролилося крови на Україні, поки врешті той компроміс був Гетьманом знайдений і в життя українське проведений . . .

В часах шукання того компромісу — в перші чотирі роки повстання — становище непокозаченої шляхти української ставало з кожним днем чим раз тяжче. Багатшу її частину, кажучи словами Юрія Немирича, „доля з над Дніпра аж над Вислу загнала“ і на ринки Варшави та инших польських міст викинула. Бідніщі, або більш до гнізд батьківських привязані, поскільки не загинули, або в монастирях собі притулку не знайшли, таборами коло військ польських кочують, вижидаючи, поки Річпосполита дасть собі раду з „бунтарями“. [77]) На польську державу, поки там у котлі українськім невідома стихія ще кипить, покладає всі свої надії непокозачена, нереволюційна шляхта.

Повно її скарг та слізних прохань, до Річпосполитої адресованих, в листах і документах тогочасних. На соймі конвокаційнім її провідник Адам Кисіль „плакав і гірко плакав — як каже один із самовидців — і умовлявся, і дякував, і говорив найменше тридцять разів, а за кожним разом широко". „Останню худобу — скаржився він — ці зрадники мені під Володимиром сплюндрували. Не маю тепер до чого повертатися. Будучи паном, маючи півтораста тисяч доходу, тепер прийдеться мені під старість за джуру до кого небудь пристати". „Хіба панам верхнім (тим, що сидять вгорі, тоб-то польським) сенаторам за джур служити будемо, а того наша вдача не зуміє" — повторяє він ту саму думку в листі до князя Санґушка.[78]) „Рачте вірити, що тяжко жити в біді й поневірці" — пише в тім самім часі до Примаса Річпосполитої зруйнований, як і всі инші, Немирич.[79])

Отже не диво, що на соймі елекційнім шляхта українська починає рішучо домагатись порятунку від Річпосполитої. Князь Санґушко, воєвода волинський, „заявив, що не приступить до елекції Короля, поки всі вигнанці, що все втратили в теперішній війні, не будуть задоволені". Микола Кисіль, хорунжий новогродський просить, щоби „принаймні їх жінкам захотіла Річпосполита притулок забезпечити, а саме в тутешніх (тоб-то польських) вакантних маєтках". Ще більше енерґійно домагались одшкодування за втрати инші представники шляхти „руської" на соймі: той же Адам Кисіль, Филон Єловицький войський володимирський, Оґінський воєвода мінський, Юрій Немирич подкоморій київський, Копець в імени воєводства Берест-Литовського і загалом усі, як каже автор соймового дневника, „Волинці, Кияне й Брацлавяне".[80]) Знов на соймі 1650 р. „воєводства Брацлавське, Київське і Чернигівське, поставили внесок, що тільки тоді про загальну оборону почнуть говорити і до дискусії над цею справою допустять, коли їм самим оборона буде придумана. Вони, яко вигнанці, ані домів, ані хліба не мають . . . і пропонують, щоби Король кілька своїх економій дав до часу, поки їм їхні маєтки повернуті не будуть..."[81])

Для Річпосполитої польської льояльна „шляхта руська" була дуже мила, поки вона була знаряддям проти „ребелізуючої Руси". — Цінна була для неї Україна, поки там був терен експансії для голодної шляхти мазурської і поки це було місце, де роздавались землі людям для Польщи „добре заслуженим". Але перевернути навпаки ці відносини і роздавати коронні маєтки в Польщі вигнаній шляхті укра-

їнській — на те Річпосполита польська пристати ніколи не могла. Це й дано зрозуміти льояльній і віруючій в Річпосполиту шляхті українській зараз же на початку повстання на соймах 1648 і 1649 років.

„Що до нагороди для Їх Милостей, неприятелем покривджених — відповів Кисілеві і його товаришам соймовий посол шляхтич польський, хоружний сохачевський — то хто їм шкоду зробив, той і повинен їх відшкодувати, або той, хто тієї шкоди був причиною. Ми (шляхта польська) і в однім і в другім невинні. До того сталася шкода така велика, що нам її покрити неможливо, і навіть колиб ми хотіли, то не могли би тому ради дати". І нічого не помогло обуреня Немирича на соймі елекційнім, що „не по братерськи собі з нами поступили: обіцювали нам ретельну консоляцію, аби ми тільки на елекцію Короля дали згоду, а тепер уже Короля маємо і нас ошукали". Не помогли нарікання судї володимирського, що „дуже нам наша скромність пошкодила: дуже ми на шкоду свою були уступчиві, бо на елекцію ми свій дозвіл дали, а оборони для нас немає і притулитись нам немає де". Не помогли навіть гострі погрози Адама Кисіля: „коли ви хочете тільки Повисля оставити собі, а нашою згубою собі мир забезпечити, то ми волимо битись смертним боєм з Вашмостями" — кричав він на соймі до братів шляхтичів із земель польських. Але їх ці скарги, крики і погрози не зворушали зовсім. Бо „гостра шабля Пана Богдана", на яку шляхта українська скаржилась, поставила перед ними — дійсними представниками держави польської — справи багато важніщі, ніж скарги і плач усеї тієї „братії з поза Буга" . . . [82])

І в результаті не знайшлось ні одної політичної ґрупи польської, яка-б за шляхту українську заступилась. Сторонників безпардонної війни з козаччиною і остаточного приборканя України неприємно вражав її мировий настрій в дусі Кисіля, вражали побоювання шляхти української, що безконечна війна на ній передовсім відібється, що вкінці війська польські „будуть більше грабити чим козаки" — кажучи словами Филона Єловицького. [83]) Знов сторонники мирової політики і найдальших уступок для козаччини, аби тільки Україну при Польщі і цілість Річпосполитої задержати, бачили в шляхті українській найбільшу перешкоду для миру. Ізза повороту цієї шляхти в *давнім характері* до своїх маєтків розбивались усякі спроби польсько-української угоди і польські сторонники тієї угоди готові були шлях-

тою українською в інтересі тієї угоди пожертвувати.[84]) А коли до того додамо вище представлену національну боротьбу за віру між православною шляхтою „руською“ та її „братією“ польською, то зрозуміємо, чому тогочасні Поляки винюхували серед шляхти української „зраду“, підозріваючи, що вона стратить вкінці надію на Річпосполиту і „до останньої розпуки доведена, почне — кажучи словами Кисіля — сама дбати про себе“.[85])

І дійсно „дбати самій про себе“ — стало незабаром основою політики непокозаченої шляхти української. На таку політику могла вкінці рішитись молодша, більш енергійна її частина. Ті, у кого терпцю не стало вислухувати підозріння й обвинувачування польські; кому соромно було ждати пасивно перемоги Річипосполитої; ті, хто глибину перевороту українського зрозумів і побачив, що в хаосі й пеклі революції родиться на їх батьківській землі новий лад, для них від старого ладу Річипосполитої близчий і рідніщий. Старе покоління соймових льояльних оборонців Руси на такий перелом рішитись не могло. Його найвидатніщий представник, один з найвизначніщих наших політиків і патріотів Адам Кисіль незабаром сходить зі сцени. Сходить від молодого українського покоління далекий, а для польської Річипосполитої все чужий, підозрілий і непевний. „Дуже зле думають про П. Воєводу Київського; міркують з його листа, що цей новий наступ Хмельницького стався за його порадою, а це тому, що, бачучи нас ще не готових і не вкупі, зміг він у той спосіб переговори прискорити й виторгувати у Річипосполитої більші уступки“. Так писав Поляк сучасник 21 Лютого 1651 року. І це був один з послідніх образливих ударів, яких так багато дісталось від польської Річипосполитої тому, хто для неї, по його-ж власним словам, майже в той самий день, бо 23 Лютого того-ж року сказаним. — „стратив фортуну, стратив здоровля, а таки я тут, і умру при Річипосполитій, а не при Хмельницьким“.[86]) В дійсности помер Адам Кисіль ані при Річипосполитій, ані при Хмельницьким. Він покинув у 1652 р. свому народові, відданий Річпосполитою під його воєводську оборону Київ[87]) і від справ публічних зовсім відійшов. В початку 1653 р. помер цей глибоко нещасний, а великий розумом і серцем чоловік, одна з найбільш траґічних постатей нашої історії і одна з многих жертв нашого історичного лихоліття. — Помер так, що ніхто з сучасників смерти його навіть не зауважив . . .

Першою стала на шлях повного розриву з Річпосполитою та непокозачена шляхта українська, що жила у воєводствах Київському, Чернигівському і Брацлавському, на території занятій Військом Запорожським, де почала формуватись нова українська державність. І весь тяжкий процес формування цієї державности, всі болі й муки при її нарожденню, мусіла ця шляхта на собі відчути і разом з рештою України перебути.

По триумфальній зустрічи цілою нацією Гетьмана козацького у Київі і благовіщеню нової Української Держави, шляхта українська масою стала горнутись до Війська Запорожського. Їй, як і Гетьманові, здавалось тоді, що „Русь знов запанує небаром", що відродилась на Україні стара слава князівська і що під міцною рукою українського Гетьмана повстане на Україні новий лад і новий державний порядок. Досі далека від того козацтва, яке для неї було синонімом степового добичництва і своєвільства, тепер, коли сам Патріярх і сам Митрополит назвали Гетьмана „Князем Руси", вона за честь уважає стати під його прапори, вступити в козацькі ряди, носити національно почесну тепер назву „Війська Запорожського". „Не помогли нам і зрадники до доброї посольської одправи — записує в своїм „дневнику дороги до Переяслава" під днем 26 Лютого 1649 р. один із польських послів до Хмельницького, Мясковський. — Передаються з посеред київської шляхти обоєго пола і панни навіть ідуть до козаків" А цієї „шляхти київської — як писав він 1 Лютого в листі з Новосілок — пустилося було з нами в дорогу не мало." [88])

В початку 1649 р. поворот непокозаченої шляхти в Україну і її прилученя до Війська Запорожського не могли ще прибрати міцних і сталих форм нормального соціяльного процесу. На те ще було за рано. Ще Січ не була обсаджена вірною Гетьману старшиною; ще Січ, а не осіле Військо Запорожське, головну ролю на Україні грає; ще уходники козацькі сподіються при допомозі польського Короля свою степову волю закріпити, свій степ од плуга оборонити і шляхту за лінію козацьку не пустити. І між благословенством на Голову Держави та здобуттям влади тому Голові належної — в державі, що допіру творилася, мусіло пройти багато часу. Поки його влада не укріпиться, Гетьман мусить хитатись поміж своєю правою рукою „черню українською" і шляхтою, що йому до будови „князівства по Львів, Холм і Галич" потрібна. І в залежности від політичного менту, він — як

вище було сказано — мусить жертвувати то одною то другою стороною.

Шляхта, яка в 1649 р. „передалась“ до козаків, тільки в части на Україні при Війську Зяпорожськім залишилася, а то гинула, або мусіла знов з України до Польщи втікати. Потім під охороною універсалів гетьманських і відділів козацьких вона знов у 1650 р., як ми вище бачили, на Україну вертається. Але нова війна більшість її з України викидає, а новий мир „всю шляхту — як писав на початку 1652 р. Кисіль — до її маєтків впроваджує“. І знов, коли Гетьман не може справитись з анархією, коли, щоб опанувати цю анархію, він мусить позволити себе вести — кажучи словами Кисіля — „per multitudinem irrationabilem“, [89]) і коли він ще не в стані розрубати гордієвого вузла політичних взаємовідносин з Річпосполитою, — жертвою тієї внутрішньої й зовнішньої боротьби української знов падає непокозачена шляхта.

Але в ціх приливах і одливах бушуючого українського моря, в цій боротьбі між українським плугом і українським степом внутрі, і поміж державностю українською та державностю польською зовні, державна сила українського плуга стає поволі з кожним днем що раз більша. І хоч страшна хвиля анархії з Півдня, і уперта влізлівість Річпосполитої з Півночи нищать здавалося все, що досі збудовано на Україні, але в дійсности, попри викинутих на беріг камінців, тяжчі, все кріпше сідають на дно і все вище підіймають ту підводну скелю, об яку руйнуюча хвиля степової стихії і заборчі потуги Річпосполитої в кінці кінців розібються. По кожнім повороті на Україну культурного хліборобського й державного елементу, багато його лишається, хоч і багато новою хвилею революції викидається разом із польськими військами за межі України. І той елемент, що залишається, збільшує силу Війська Запорожського, а воно, хоч кров кругом і ллється, ліс далі корчує, землю ділить і росте не днями а годинами, росте цілими тисячами, для галасуючих над ним руйників і для необачних політиків польських тихо й непомітно.

Ось кілька прикладів процесу наростання на Україні державотворчого, антіпольського й антіреволюційного, культурного елементу, кілька фактів повороту до своєї батьківщини української непокозаченої шляхти. Ці факти завдяки тому чи иншому щасливому випадкові, писаний слід по собі в документах тогочасних полишили. Як фраґменти

широкого процесу, вони дають нам змогу цілий образ того процесу собі представити і його зрозуміти.

З посеред тих, що в початку 1649 р., підчас першого повороту шляхти на Україну при Війську Запорожськім лишилися, де-кого історичні джерела дозволяють нам пізнати трохи ближче. Так наприклад, шляхтич Соболь, перед тим секретар воєводи Кисіля, „людина немолода і досвідчена в справах і ділах Річипосполитої“ — як його характеризує Мясковський, „persona molt'accorta“ — як пише про нього в 1650 р. в своїх звідомленях венецький посол на Україні Віміна — по переході тоді на бік Богдана Хмельницького станув на чолі особистої канцелярії гетьманської.[90]) Про його освіту, незвичайну працездатність і відданість ділу державному свідчить величезна, ведена в ріжних мовах переписка Гетьмана, якої тільки та частина, що досі збереглась і що досі історикам відома, зайнялаб не один том, колиб знайшовся хтось, хто-би нарешті схотів її для науки сучасним поколінням українським видати. Одночасно з Соболем лишився в Переяславі при Гетьмані Юрій Ярмолович, знаний і поважаний між волинською шляхтою православною „ревнитель благочестія“, перед тим „дворянин королівський“, якого в попереднім році королевич Ян Казимір посилав перед елекцією до Хмельницького, для звязаних зі справою вибору нового Короля важних і дражливих переговорів. Пізніще він виконує дипльоматичну службу при Війську Запорожськім, займаючи в його „канцелярії“ — по словам московського посла Кунакова — високий уряд. Між инчим бере він посередню участь (як недопущений до нарад представник козацький) в переговорах віленських підчас заключеня польсько-російського миру, при чім польські дипльомати зі злостю його „давним всеї Руси subjectum“ називають.[91])

В тім самім часі по боці Гетьмана стає Михайло Стеткевич, син знаного вже нам соймового оборонця „Руси“ й одного з „голов реліґії грецької“ Богдана, каштеляна новоґродського (потім воєводи мінського) і княжни Соломерецької. Його рідна сестра Олена вийде згодом заміж за писаря ґенерального Військ Запорожських Івана Виговського, а брат у других Юрій, як про це буде мова низче, дошіру в 1655 р. його слідами піде і до Війська Запорожського пристане. Великий, так як і батько, „ревнитель православія“, фундатор Борколабовського монастиря, „людина вимовою і дотепом велика“, Михайло Стеткевич весь час непорушно стоїть при Гетьмані України, і Король

польський за те, що „він добровільно при ребелізанті Хмельницьким оставав, добра дідичні: Погост і Новийдвір, у повіті пинськім лежачі", йому конфіскує і своєму полковникові Криштофу Сапізі надає. По смерти Великого Гетьмана, на руїну його праці дивлючись, Михайло Сетковевич у ченці постригся і в монастирі помер.[92])

Тоді-ж таки, не зважаючи на тяжкі умовини життя і всю небезпеку, що грозить шляхті з боку повстанців українських, опиняються серед них: шляхтич Шанка-Хотольський, син Василя, войського вітебського, який у Липні 1649 р. разом із полковником Кричевським під Лоєвом поліг; і Харкевич, хорунжий сіверський, який у 1648 р. війська козацькі до Новгорода Сіверського впустив; і Остафій Виговський, батько писаря ґенерального, власник Гоголіва, і його зять Іван Боґлєвський, власник Глинська і Княжої Луки, і цілий ряд инших, що, кажучи словами тогочасного польського проповідника, ксьондза Цецішевского, „врожденну цноту шляхецьку покинувши, до неприятеля пристало", та принесло, додамо від себе, во імя національної ідеї тому „неприятелеві Річипосполитої", в його тяжкій визвольній боротьбі, своє життя і своє знання в допомогу.[93])

Для слідуючих етапів повороту до своєї батьківщини непокозаченої шляхти української, від 1650 р, почавши, може типовим прикладом служити Прокіп Верещака, коморник гряничний чернигівський, власник села Грушок на Київщині і части села Затурець на Волині. Перед повстанням, як один із видатніщих представників національно-активної „шляхти руської", він бере участь у виборі епископа Сильвестра Коссова на Київську Митрополію. Коли почалось повстання, Верещака, як і вся шляхта „руська", всіми силами піддержує мирову акцію Адама Кисіля. В Серпні 1648 р. ми бачимо його в оточенню восводи, висланого до Хмельницького для мирових переговорів. Коли в Острозі прийшлось комісарам Річипосполитої дати козакам, що там стояли і далі їх пропустити не хотіли, своїх заложників, то першим між тими заложниками був посланий Верещака. В той самий час відділ польського війська, на злість Кисілю, напав на козаків і ті, не знаючи в чім річ, кинулись убивати заложників. Тільки троє із них — Верещака, Сосницький і Братковський чудом од смерти врятувались, бо їх — як доносив Кисіль — „перед черню старшина козацька заховала".

Не вважаючи на свою льояльність супроти Річипосполитої, попадає Верещака в якесь підозріння у шляхти польської і для охорони

його особи Король у Січні 1650 р. окремий „ґлєйт“ видає. Під охороною того „ґлєйту“ приїздить він з рамени Киселя на сойм до Варшави, але там, підчас загального обуреня на тодішню мирову політику Киселя, Верещаку арештують і, яко запідозреного в зносинах із козаками, заслалають у Мальборґську фортецю. У вязниці пробув він майже два роки. Визволившись, кидає він Річпосполиту, їде на Україну і разом з Військом Запорожським та иншою українською шляхтою протекцію царську приймає. З того часу він служить Українській Державі разом зі своїми братами у перших: Василем, який, володіючи латинською мовою, виконує обовязки перекладача при посольствах козацьких і Павлом, якого бачимо в числі „дворян“ архимандрита печерського Йосифа Тризни. Про траґічний кінець Прокопа Верещаки ще буде мова далі. [94])

Подібно як Прокіп Верещака, не покине вже України по смерти Адама Киселя і другий видатний помішник воєводи, частий посередник між ним і Гетьманом, чернець Гощського монастиря, от. Петроній Ласко, людина розумна і освічена зі значного волинського шляхецького роду Ласків-Чернчицьких. Лишиться вже при Війську Запорожськім і брат писаря ґенерального Костянтин Виговський, якого пред тим ми так само в оточеню воєводи Киселя бачили. Переходить у тім самім часі до Війська Запорожського значний шляхтич Семен Богушевич, якому за кару в р. 1653 Король польський маєток на Київщині Кердани конфіскує. Але позаяк Кердани, як і ціла Київщина, від влади королівської фактично вже в тім часі не залежать, то Богушевич своїм маєтком володіє під охороною Війська Запорожського так само, як своїм селом Устє Бершаді володіє знов Іван Біpецький, як у своїх Мазепинцях знов живе підчаший чернигівський Степан Мазепа-Колединський зі своєю дружиною Марією з Мокієвських і двома синами: Адамом, що в Війську Запорожськім займає уряд отамана білоцерківського і маленьким Іваном; в якому ще тоді ніхто будучого Гетьмана не підозріває. До своїх маєтків на Чернигівщині вернувся потомок московських еміґрантів, шляхтич Річпосполитої, ловчий новгородсіверський Борис Грязний, відомий вже перед повстанням своєю активною участю в українських національно-релиґійних справах. В своїй Шандарівці знов хозяює, як і перед повстанням, син завзятого ревнителя благочестя Артема, молодий Остап Федкевич, займаючи одночасно уряд „підписка“ в канцелярії Війська Запорожського; — в Демидові, по смерти батька Михайла, приводять в порядок хозяйство молоді Василь і Кирило

Іскрицькі, а старий Микола Дзік, перед повстанням поборця воєводства брацлавського, тепер, повернувши на Україну, бере в оренду великі добра кн. Корецького і хозяює в них сам тоді, коли старший син його Петро служить у Війську Запорожському, як полковник хвастівський, а молодший Михайло Мелетій, пізніщий ігумен братського монастиря і ректор Могилянської Академії, тепер у цій Академії готується до своєї духовної й наукової карєри . . . [95])

Оттак на ново розпочати хозяйство в маєтках, що від початку повстання пусткою стояли, повертаюча на Україну шляхта має змогу між иншим і тому, що вже розпочалось на ново хозяйство і економічне життя в маєтках, які до реєстрового козацтва або до покозаченої шляхти належать. Московський гонець Федор Зиков, їдучи в Польщу через Україну, нотує в своїх записках, що в Чигрині Гетьмана він не застав, „а былъ онъ въ своей маетности — на хуторе отъ Чигирина пять верстъ“ [96]). По прикладу Гетьмана часто заглядає до свого родового Товстолісу на Київщині полковник миргородський Григорій Лесьницький; до своєї Нещирівки полковник київський Антон Жданович; до звоїх Зарудинець судя ґенеральний Самійло Богданович-Зарудний. Братанич Гетьмана Павло Яновіч Хмельницький, пізніщий полковник київський, дістає надання гетьманське не тільки на „двір у Київі“ — а й на села: Берків, Богаївку, Борщагівку, в якіх він розуміється зараз же заводить хозяйство. Так само дістав від Гетьмана маєтки (Великий Брусилів і ин.) тодішній полковник чернигівський, пізніще паволоцький, Іван Абрамович, під призвищем Поповича більше знаний. В своїй Іляшівці на Брацлавщині хозяює сотник тимоновський полку брацлавського Михайло Махаринський. Так само у своїх Мельниківцях хозяює инший сотник того-ж брацлавського полку Степан Байбуза; в Петранах Ярема Петрановський, пізніще полковник чигринський і найвидатніщий військовий помішник Гетьмана Дорошенка; в Дубровинці судя полковий кальницький Филон Немира; врешті в численних своїх маєтках — в місгечку Клебані, і в селах: Холодівці, Захаріяшівці, Крищинцях і Мервинцях — так само хозяює заможний полковник брацлавський Михайло Зеленський (деякі польські історичні жерела звуть його: Зеленевський) і т. д., і т. д. . . [97])

Ця давно вже, від самого початку повстання покозачена шляхта, тепер високі уряди у Війську Запорожськім займає, своїми маєтками спокійно по новому вже праву козацькому, а не по старому

праву Річипосполитої володіє і вона власне служить головним посередником між Військом Запорожським і своїми, повертаючими тепер на Україну, ще непокозаченими братами, родичами, сусідами, знайомими. З такою її посередницькою ролею рахується навіть уряд московський, який, наприклад, вище згаданому Михайлові Махаринському, значному шляхтичу по походженю, видає, підчас його побуту в Мовскві в р. 1654 (по заключеню Переяславської Умови) універсал до шляхти „підгірської (галицької), брацлавської, волинської, подільської, до Арсенія Желиборського епископа львівського і Ангона Винницкого епископа перемиського“ з закликом, щоби вони всі до війни з Польщею в оборону віри православної готовились і . . . своїх послів до Царя присилали . . . [98]) Розуміється використовування такого роду універсалів робилось тільки з відома і по наказу Гетьмана. Він же за свого панування Москві втручатись до внутрішніх справ українських не дозволяв, тим більше, коли під покришкою спільної віри православної проводилось розбивання української нації і шукання серед неї таких сторонників, які-б, свою владу гетьманську обійшовши, безпосередно до влади царської зверталися.

Другим таким посередником між новим українським державним ладом Війська Запорожського і повертаючою шляхтою служить — як було вже вище згадано — духовенство православне. Воно рекрутується з ріжнородних верстов української нації: зі шляхти, з міщанства, з селянства — і при тодішній повазі, якою користується ще не зденаціоналізована Москвою і Петербургом українска Церква православна, воно грає ролю культурного цементу, воно наново вяже розпорошені, ріжними чужими впливами покалічені й культурно собі далекі частини української нації. Може завдяки впливові свого брата Феофана архімандрита овруцького монастиря, пристав зразу до козацького повстання, один з найкращих, найчесніщих і найбільш завзятих його провідників Іван Креховецький, зразу писарь полковий корсунський, потім наказний полковник ніжинський, полковник корсунський і врешті судя ґенеральний, а перед повстанням поборця жидачівський, поручник польської панцирної хоруґви і властитель села Креховець у Землі Галицькій. Належав він, здавалось, до зовсім уже спольщеної і, як багато инших, для рідної нації страченої шляхти, тим паче, що був оженений з Анною Цемержинською, а по її смерти з Ядвіґою з Ксенжополя Менжинською, отже і родинні звязки лучили його з чужою і ворожою його рідній

„Руси“ національною стихією. Відомий проповідник і полеміст православний Григорій Мужиловський має так само в рядах повстанців рідного брата Силуяна писаря головної військової канцелярії, згодом судю полкового ніжинського, одного з більш видатних тогочасних дипльоматів. [99]) З полковником Григором Гуляницьким, шляхтичем волинським, споріднений Артемій Гуляницький пресвітер луцької Афанасовської церкви. З полковником Прокопом Бережецьким споріднений протопоп київський Федір Бережецький. Софрон Жеребило Лабунський, ігумен монастиря кириловського київського, має широкі родинні звязки в київських міщанських і козацьких колах. Олександер Тустановський, пресвітер церкви св. Миколи в Київі, подібно як і вище згаданий Феофан Креховецький, виходець із Землі Галицької.

Митрополит Коссів усе заступається перед Гетьманом за шляхтою „руською“, бо це-ж не тільки одновірці, але й родичі й знайомі: бож він сам з посеред тієї шляхти вийшов, подібно як багато инших високих достойників Церкви, його сучасників: як Діонисій Балабан, епископ перемиський, як вище згадані епископи Желіборський і Винницький, як Афанасій князь з Козельська Пузина і Йосиф Чаплич Шпанавський епископи луцькі, і їх наступник на тій епископії кн. Гедеон Четвертинський; як Гораїн архімандрит мелецький, братанич кн. Степана Четвертинського, як Йосиф Нелюбович-Тукальський тоді архімандрит лещинський, як Олександер Мокосій Дениско, єромонах печерський, потім архімандрит Жидичинський і т. ин.

„Дворяне“ вищого духовенства, теж переважно шляхта в роді вище згаданого Павла Верещаки, або Опанаса Предримірського, давнішого „слуги“ Митрополита Петра Могили, а тепер сотника печерського, служать так само лучником, що вяже кола духовні з иншими верствами української нації. Який дух панує в тих колах, у тому „містечку печерському“, де сотникує вище згаданий Опанас Предримірський, свідчить факт, що один з найбільш голосних і непримиримих провідників повстання, в думах уславлений полковник брацлавський Данило Нечай, дістав для свого полку „од київських черниць хоругов богату, шовкову, щирим золотом гаптовану“. А тодішні ігумені й черниці в ціх монастирях жіночих це-ж дуже часто представниці найбільш аристократичних родин православних, як наприклад княгиня Курцевичева, незадовго перед повстанням померша ігуменя „монастиря панянського Печерського“; як Атаназія зі старинного шляхецького роду Солтанів,

вдова по Самійлі Юдицькім, в часах гетьманства Богдана Хмельницького „ігуменя монастиря стариць київських печерських, храму Вознесенія Господня"; як Марія Магдалина, вдова по Степані Мазепі, мати Івана пізнішого Гетьмана, „ігуменя монастирів панянських печерського, київського і глуховського" [100]) і т. д., і т. д.

Гетьманові цей поворот у козацьку Україну непокозаченої шляхти йде розуміється на руку. Він побільшує собою верству, яка силу держави й опору влади гетьманської представляє. Не дарма ще в 1650 р. Хмельницький вимагав, щоб „та шляхта, котра хоче при своїх маєтках лишитися, зараз туди і то сама особисто на мешкання їхала і з нами тут мешкала, бо инакше доходів мати не буде". [101])

Отже повертаючу шляхту Гетьман радо приймає і універсали, як бачили ми вище, на охорону її осіб та її маєтків видає. Иноді навіть, коли того правні відносини вимагають, своїми наданнями їх маєткові права підтверджує і відновляє. [102]) Але політично-правне становище шляхти в козацькій Україні він зможе відповідно до своїх плянів определити доперу тоді, коли влада його гетьманська зміцніє і незалежною, як від польської Річипосполитої, так і від внутрішньої української анархії, стане.

Бо не входило в пляни гетьманські видавати ту шляхту на винищеня степовим уходникам і зревольтованій українській „черні". Не лежало так само в його намірах з неї опору Річипосполитої в козацькій Україні робити. І коли власне одно і друге ми бачимо в політиці козацькій у першій автономістичній добі повстання, то ми знаємо вже, які були для цього, сильніщі від волі гетьманської, внутрішні й зовнішні причини. Тільки перемога над внутрішньою анархією і визволеня з під державної влади Річипосполитої дали змогу Гетьманові свої державні пляни перевести і в тім числі права та обовязки верстви шляхецької в державі українській установити. Але це стало можливим тільки тоді, коли в кількалітнім процесі революції витворились і зорґанізувались десятки тисяч дрібних козацьких землевласників, коли зміцнилось і „зареєструвалось" осіле „городове" Військо Запорожське.

„Захоче хто зі шляхти з нами хліб їсти, хай Війську Запорожському послушний буде і на Короля не брикає" — казав Гетьман в початку 1649 р., коли ще самому місце того „Короля" зайняти й „самодержцем" в Україні стати йому

була не сила. „Ви бідолахи, що тепер шляхтою називаєтесь — будете боярами“, розвиває він ту саму думку в самих початках повстання. [103]) Перетворення розбриканої, шляхецьким демократизмом Річпосполитої та її маґнацькою оліґархією розбещеної, зледачілої й паразітарної шляхти на Україні, однаково як православної так і католицької, в верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади Гетьмана Війська Запорожського вповні залежну — ось була ідея творця козацької Української Держави.

Ідея ця могла зародитись у Богдана Хмельницького під впливом абсолютистичних намірів Короля Володислава IV, який, для здійснення ціх намірів і приборкання шляхецького „народовластія“ в Річпосполитій, міг власне на поміч козацьку, зокрема на особисто йому знаного самого Хмельницького рахувати. Можна в ній бачити ще абсолютистичну традицію Короля Степана Баторого, якого імя все з великою похвалою серед козаччини української згадувалось. Велику ролю відограв тут вплив і приклад сусідньої московської держави, де верства „служилого дворянства“, поставлена в умови залежности від самодержавної влади царської, чим раз дужчу й могутніщу державну орґанізацію творила. Та й у самій південній Україні готовим взірцем для сформування такої лицарсько-хліборобської, але заразом службової верстви могла служити шляхецька земельна власність ленна, з певними сталими державно-службовими обовязками звязана. Врешті серед видатніщих і більше далекозорих державних мужів тодішньої Річпосполитої — між якими було багато знайомих Гетьмана — обмеження „шляхецької свободи“ вважалось за для врятування держави необхідним.

„Свербить здається комусь голова і шапки князівської йому треба, а власне бритви, котраб шляхту потихеньку голила та в бояри її постригала“ — так скаржився один із свободолюбивих шляхтичів на князя Януша Радзівілла. [104]) На думку иншого такого-ж шляхтича, Беневського, сторонники покликання на польський престол Ракочого (до них належав між иншим той самий кн. Радзівілл і в початках повстання сам Хмельницький), „обмерзивши собі рівність, хочуть до власти абсолютистичної хилитись“. [105]) Більше „мерзкою“ чим для Богдана Хмельницького, Чаплинським із Суботова вигнаного, оця „рівність шляхецька“ нікому бути не могла і ніхто більше від Гетьмана — що,

повстання проти маґнацько-шляхецької Річипосполитої підняв, — до такої влади обсолютистичної, яка-б як бритва привілеї шляхецькі „поголила“, не хилився.

Та й яка-б инша влада була в силі ту верству шляхецьку, що привикла трясти Королем і цілою Річпосполитою, в службову „боярську“ верству перетворити? При який инший формі правління ті, що привикли старою польською державою правити, захотіли-б новій українській державі служити? Яка форма правління могла помирити і врешті усунути ті всі страшні соціяльні, культурні й реліґійні противенства, що за сотні літ недержавного істнування в лоні самої української нації накопичились? . . .

„Рачиш нас В. Кн. Милость питати — писали в Січні 1649 р. до кн. Корецького зі Звягля, перед тим звичайні тамошні мешканці, а тепер „полковник Війська Запорожського“ Іван Донець і „сотник“ Михайло Тиша, досі кушпір звягельський — які ми козаки: реєстрові, або ні? Того ми й самі не знаємо, бо нас ЙМ. Пан Гетьман не реєстрував. Тільки то знаємо, що ЙМ. Пан Гетьман кожного з нас за однакового має і не відділяе нас від давних реєстрових“. [106]) Одного з покозачених шляхтичів, Петра Забілу, перед повстанням королевського урядовця в Борзні, а в повстанню зразу сотника, а потім полковника борзенського, так характеризували пізніще січовики запорожські: „старий Забіло постарів, а на Запорожжі ніколи не бував, сини-ж його й поготів“. [107])

Яка отже влада мусіла стояти на чолі того нового шестидесятитисячного Війська Запорожського, що до своїх шости тисяч давних реєстрових прилучило на основах рівности не тільки запорожських січовиків, а й міщан з далеких від Запоріжжя північно-західних городів українських, і селян, і шляхту, що на Запорожжі всі з роду й віку не бували. Яка влада могла вдержати в одних рамах отого Війська Запорожського і шляхту, що на запорожців звикла дивитись, як на степових своєвільників і бунтарів, а на селян, як на своїх підданих — і запорожців та селян, що на шляхту дивились як на ненависних гнобителів і ласих на землю „Ляхів“; — і хазяйовите, працьовите міщанство, на поняттях маґдебурґського, европейського права виховане — і „чернь“ низову, що у відношеню до мійської культури і тоді гаслом — „китайку драти та в онучах топтати“ — кермувалась. При якій формі правління могла удержатись держава.

яка формувалась на території, де од віків панувала европейська цивілізація, де римське право, на основі приватної земельної власности побудоване, увійшло до обовязуючого на тій території „Литовського Статута“ і де-б мало тепер правити побідне низове козацтво, що виховалось у примітивних громадах добичників, ловців і рибалок, з їх виборною на короткий час старшиною, примітивним судівництвом і браком поняття про приватну земельну власність. В який спосіб треба було правити Україною, щоб засимілювати й унешкодливити в ній ці різні культурні, язикові й реліґійні впливи, які з Заходу через Польщу і зі Сходу через Москву та Тартарію йшли, і тут зустрічаючись, готові були стати кожної хвилини до оружної поміж собою розправи.

Ось кілька Війська Запорожського полковників. Станіслав Мрозовицький, покозачений від початку повстання шляхтич з воєводства руського, передтим, вихований в університетах Кракова і Падуї, паж „покоєвий“ королівський — увесь розуміється пройнятий формами західної цивілізації. Старий, вихований на Січи запорожець, Федор Вишняк, що наприклад підчас прийому польських послів у Переяславі, образившись, кидається на одного з них, ксьондза Лентовського, з булавою і кричить: „ходи йно, попе, на двір! научу я тебе полковників запорожських шанувати“ . . . . Письменник, мандрівник по Европі, вільнодумний аріянин, пан богатший від воєводи Кисіля — Юрій Немирич. Бувший підданий Кисіля з лівобічного містечка Носівки, потім полковник чернигівський Степан Подобайло, що панів ненавидить і на всякі „секти лютерські“, як на антихристову віру дивиться. Абсолютно неграмотний Бурлай, прославлений своїми походами на Чорне Море і сміливими підпалами Синопи. Іван Виговський, досвідчений у всіх тонкостях тодішнього права юрист, що провів свої молоді літа серед актових книг луцького староства. Джулай. Ґанджа і Шанґірей, для которих Тогай-бей був не тільки братом по духу, але й найрідніщим братом по крови. Примітивний і глибоко обмежений Пушкар, боярин любецький, вихований на рубежах московських під впливом понять, по яким київський щиро-православний шляхтич і також полковник Іван Нечай усе був „Ляхом“, підозрілим в ісповіданні віри католицької, „нехристиянської“. [108]) Яка влада мусіла над усіми оціми полковниками стояти, щоб вони не кинулись з шаблями одні на других і не розвалили державу, що їми-ж власне правилась і держалась?

„У Хмельницкаго развились широкіе планы о независимости Малороссіи и деспотическія мечты“ — пише І. М. Каманін, заслужений український історик московської школи — пояснюючи цим фактом, як причини „подозрѣній Московскаго правительства въ искренности и вѣрности ему Гетмана и казаковъ“, так причини „тяжелой душевной драмы, которая ускорила смерть Хмельницкаго“. [109])

Пляни про державну незалежність України мусіли йти у Великого Гетьмана поруч не тільки з „деспотичними мріями“, а і з твердим і непохитним проведеням в життя принципу абсолютистичної гетьманської влади, бо тільки така влада була в стані державу українську збудувати. І коли-б вони мали прискорити смерть Гетьмана, то він би мусів умерти на порозі свого панування, зразу підчас київського триумфу, бо тоді ці пляни вже ясно й виразно були у нього сформувались.

Глибоке переконаня про необхідність для України абсолютистичної монархічної влади було у Гетьмана зараз на початку повстання. „Зичили бихмо собі самодержця Господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царская Вельможность Православний Християнський Царь“ — пише Гетьман до Царя в Червні 1648 р. [110]) А „Єдиновладним Самодержцем руським“ називає він себе сам через сім місяців пізніще перед приїхавшими до нього польськими послами. В намірі збудувати незалежне від Польщи „Князівство Руське“ і „Монархію Руську“ обвинувачує його вся сучасна Річпосполита. [111]) З тими намірами Гетьмана „стати самому Королем“ бореться внутрі України анархічна частина старшини з посеред січового козацтва і тієї покозаченої шляхти, що своїх польських антімонархічних і республіканських наровів позбутися ще не змогла. [111a])

„Дипльом на Князівство Руське“, виданий Гетьману Султаном турецьким, був під Берестечком польськими військами разом з иншими державними документами здобутий. „Славою Монархів християнських“ титулує Богдана Хмельницького в своїй урочистій відручній грамоті з 1650 р. Султан Мохамед IV, приймаючи цією грамотою Гетьмана під свою протекцію і кафтан дорогоцінний йому, як і иншим голдуючим Порті володарям християнським, посилаючи. Титул „Князя Руси“ одержує він по триумфальнім візді до Київа від Царгородського Патріарха Паісія, а другий Царгородський Патріарх Макарій в р. 1654

привозить йому чашу зі святим миром, яке він сам освятив і яке — треба думати — для коронації призначалося, бо йначе Патріархові не було чого його самому святити і з собою везти.[112]) Коли-ж, замість сподіваної коронації, мусіла в найтяжчий для Гетьмана рік прийти Переяславська Умова, то для свого наслідника сина буде він під кінець свого життя добиватись усіма силами благословенства на Гетьманство від Патріарха московського Никона, щоб оцим *благословенством, однаковим як для Гетьмана так і для Царя, зрівняти* українську владу гетьманську з московською владою царською.[113]) В тім самім часі Король шведський запропонує Гетьману титул „*Князя Київського і Чернигівського і Гетьмана Військ Запорожських*“ з тим, що коли Хмельницький захоче свій титул і свою владу „*правом дідичним передати*“, то відносини між Королем Шведським а Князем Київським і Гетьманом Запорожським мають бути такі самі, як між Королем Польським а Князем Пруським і Курфірстом Брандебурґським. Але Гетьман на „голдовничу залежність“ від Швеції не погодиться, ніяких ваганнь в справі дідичности своєї верховної влади не допустить і незабаром, через нового посла шведського Лілієнкрону, одержить нову пропозицію *союзу*, скріпленого взаїмно заприсяженою „ассекурацією“ і опертого на заґварантованю повної державної незалежности „цілої України“, визнаню законним наслідником гетьманського сина Юрія і забезпеченю за Гетьманом Білоруси по Смоленськ з дідичним титулом Князя.[113a]) Своїй дружині Ганні він дасть право її власні універсали в справах культурно-реліґійних видавати, право, яким тільки дружини Монархів могли користуватись.[114]) І забезпечить він себе чужоземною, переважно татарською, а в другій половині свого гетьманування німецькою ґвардією,[115]) бо тільки тверда як залізо влада „деспотична“, тільки влада обсолютистична, яка стоїть понад всіма і супроти якої всі ріжні стани однакові і рівні, зможе страшні історичні нерівности українські знівелювати, державу й націю українську збудувати.

Тільки така влада змогла пристосувати козацький устрій, що виріс у степу, серед промислів рибальських, скотарських і ловецьких та серед паскоків на кочовища татарські й городи турецькі, до устрою хліборобської, культурної городової України, з її складним господарством і високою европейською цивілізацією. *Устрій козацький вріс у землю* — так можна коротко сформулувати той глибокий, рішаючий

для всього нашого дальшого життя переворот, який відбувся під єдиновладним панованням Великого українського Гетьмана.

Гетьман Війська Запорожського це вже не ватажок, якого вибірають перед походом на шумливій січовій раді козацькій, і скидають, або просто вбивають, коли той похід не вдався. — Тепер це „Землі нашої Володар і Начальник", якого поблагословив Патріарх, якого визнала вся культурна „Русь" православна, з яким зносяться як з рівним, сусідні Монархи. Полковники, сотники й отамани, це вже не вибрані на короткий час старшини степових січових громад, які що року переділяють поміж собою уходи, визначаючи де кожний полк, сотня, курінь мають рибу ловити й табуни випасати. Вони тепер начальники розмежованих окремих округів і порядкують не оточуючими Січ нерозораними Дніпровими лугами, а правлять великими й багатими городами, густо заселеними хліборобськими краями. Їх владі підлягає не тільки нове, о с і л е в тих полках, хліборобське козацтво, а всі мешканці, всі стани української людности: Військо Запорожське, духовенство, шляхта, міщанство, селянство. [116])

Шістнадцять таких полків бачимо ми на Україні, зараз по Зборівській Умові. На правім боці Дніпра: Київський, Браславський, Кальницький, Уманський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський (15 сотень на правім березі і 3 на лівім), і полк центральний, а разом із тим столичний: Чигринський, з 11-ю сотнями на правім і 8-ю на лівім березі. І по лівім боці Дніпра полки: Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Чернигівський і Ніжинський. Пізніще, зі зростом людности і ускладнюванням адміністрації, число полків, особливо на незруйнованім лівім боці Дніпровім зростає. Повстають полки: Торговицький, Хвастівський, Лисянський, Паволоцький, Овруцький, Чорнобильский, Винницький, Подільський, Звягельський на правім, і Лубенський, Борзенський, Ірклиївський, Гадяцький, Зінківський, Стародубовський, Новгород-Сіверський, Глухівський і инші на лівім березі Дніпра. Повстають розуміється нові полкя і в міру поширеня території казацької української держави. Полки Могилівський, Чаусський, Гомельський бачимо по прилученю до України південної Білоруси; полки Пинський, Туровський, Мозирський і козацькі полки на Волині зустрінемо по прийняттю цими північно-західними землями влади й „протекції" українського Гетьмана.

Всі ці численні полковники і сотники не вибіраються вже на Січи крикливою юрбою „молодців“, що готується до походу „на волость“ чи на море, або ділить поміж собою уходи, а призначаються і зміняються вони самодержавною владою гетьманською і виключно від Гетьмана, а не від влади народньої залежать. Так само від влади гетьманської залежать дорадчі та помічні орґани, що яко ґенеральна старшина при Гетьмані, а яко старшина полкова й сотенна при кожнім полковнику й сотнику урядують. „З чернею — казали в Січні 1648 р. взяті в польський полон козаки — Гетьман тепер ради не має. Чого перед тим не бувало, бо завжди чернь того домагалась, щоб з ними-ж на раді бути, а тепер з самою тільки своєю старшиною раду має“. [116a])

Не забуваймо при тім, що повстала та нова, залізною владою гетьманською спаєна державна орґанізація українська на землі, в якій представники попередньої державної влади: гетьмани й воєводи Річипосполитої, старости й урядовці королівські, стали були — вживаючи вислову козацького — „дітьми в залізо поубираними“; де під впливом ослабленя державного орґанізму Річипосполитої буйно розрослась анархія, де, як мовила приказка, „кожний шляхтич на своїй загороді рівний воєводі“, де демократичний і республіканський устрій шляхецький — з його воюючими поміж собою при допомозі шляхти маґнацькими партіями, з його вічними соймами й соймиками, зі зведеною до нуля королівською владою — глибоко вріс не тільки в усю шляхецьку верству, а пройшов і у ворожу до неї степову козаччину. Перетвореня свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків — сторонників „рівности та свобід“ шляхецько-республіканської Річипосполитої і заступників запорожського народовластія „черні низової“ — в слуг і оборонців твердого державного ладу — ось було велике діло „Богом Україні даного“ Гетьмана.

Держава українська була збудована тою гетьманською „самодержавною владою“, котру „прежні Гетьмани привлащити собі дерзали над слушность і право і котрою були значне надвередили давнії порядки, права і вольности войсковие“ — як скаржились своїм звичаєм у 50 літ пізніще, знов по смерти Хмельницького відроджені низові січовики, [117]) що, з під його дужої руки звільнені, цю гетьманську „владу самодержавну“ повалили, а разом із нею діло державне Великого Гетьмана зруйнували та й занапастили . . .

Акт Переяславської Умови, як символ відділеня України від Польщи і її державного унезалежненя, став можливим тільки тоді, коли нова державна орґанізація осілого Війська Запорожського була вже Гетьманом на Україні наладжена. Україна відпала від Польщи, як зріле яблуко, що оставшись при яблуні мусіло-б зогнити й пропасти. І в дозрілій уже до самостійного державного життя по-переяславській Україні її внутрішні міжкласові відносини прибрали виразні, новою українською державною орґанізацією окреслені форми. Ці нові форми українського життя почали були складатись задовго до вибуху великого козацького повстання. Ідеольоґічно зарисовувались вони в усіх періпетіях довгої попередньої українсько-польської боротьби, а процес їх реалізації і переведеня в життя йшов у парі зі страшними, повними збочень і хитань змаганнями, що в першій автономістичній добі, під кермуванням і проводом Гетьмана Хмельницького на Україні відбувались. Тепер уже хитань і вагань у внутрішній політиці гетьманській немає. Правно-державне становище і взаємовідносини всіх класів окреслені вже ясно й виразно . . .

Приняття протекції „восточного Царя“ і розрив із західною Річпосполитою йшли в парі з узахідненям і европеізацією козаччини. Переяславська Умова прийшла тоді, коли Україна вже перейняла і у своїх власних державних формах закріпила, як поняття так і уклад західного, хліборобського, осілого життя, вироблені в попередніх віках під впливом західної европейської цивілізації. Але одночасно Умова в Переяславі була союзом України з Москвою, зверненим проти Польщи. Вона, захищаючи Україну перед натиском польським, одночасно відривала її від Заходу і ставила в залежність від Сходу. Забезпечити тодішню европейську цивілізацію Української „Малої Руси“ від знищеня, яке мусіло їй грозити з боку тодішньої азіятської цивілізації „Руси Великої“ Московської — а разом із тим скріпити союзом з Русю Московською відпорність Руси Української супроти польщеня, яке вела за собою европеізація Руси Української — ось було завдання будівничих Української Держави — велике історичне завдання, без здійсненя якого саме істнування нації української було неможливе.

Опорою Гетьмана для виконаня того завдання служило — як уже сказано — осіле, хліборобське Військо Запорожське. Це воно

своєю силою творило українську державу в постійній боротьбі на два фронти. На одному: відбиваючи від Польщи не тільки українську землю, а й спольщені, а разом із тим найбільше культурні й найбільше европейські частини української нації і запрягаючи їх у службу Українській Державі. На другому: побиваючи внутрішню анархію, яка головним чином з опозиції полукочових, нехліборобських елементів Сходу проти хліборобської цивілізації Заходу внутрі самої України повставала. Переяславська Умова принесла для території козацької України деякий спокій на першому, польському фронті. Ті культурно европейські, козацько-шляхецькі, міщанські й духовні верхи (під переможним впливом польської — а через Польщу західної — культури була тоді вся грамотна частина українскої нації), які по Переяславській Умові опинались і остались на території ними-ж збудованої козацької держави, були вже від антіукраїнських політично-руйнуючих польських впливів одрізані й забезпечені. Але за те союз зі східною, азіятською, ворожою европейській цивілізації Москвою скріплював внутрі України співзгучні Москві такі-ж азіятські і антіевропейські українські елементи. Забезпечити від зруйнованя Москвою того, що в тяжкій боротьбі здобула Україна від Польщи — стає тепер найважнішою справою Гетьмана. Боротьба з Польщею, яка творила вісь усеї зовнішньої і внутрішньої політики гетьманської в добі автономістичній, до-переяславській, тепер відходить на другий плян, пересувається за кордон козацької держави, стає боротьбою з неспокійним і докучливим сусідом, а не з внутрішнім руйнуючим ворогом. Натомість на плян перший виступає стремління закріпити внутрі України здобутки повстання і захистити европейську форму цих здобутків, як від внутрішніх руйників, так і від Москви, на підтримку якої ці внутрішні руйники українські — споріднені з Москвою своєю зненавистю до европейської цивілізації — починають покладати тепер усі свої надії.

В цій новій, скомплікованій союзом з Москвою, внутрішній українській боротьбі між Сходом і Заходом звертають на себе увагу головним чином два моменти. Перший — змагання до скріпленя інституту приватної земельної власности — який являється в тодішніх часах підставою европеізації України, ознакою прилученя її до економічного й культурного ладу Західної Европи. Другий — скріпленя індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власности:

характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужого поняттям і формам московським, але заразом характеру службового, що кардинально відріжняє за часів Богдана Хмельницького лицарство — козацтво українське від такогож лицарства — шляхти польської.

Інституту повної, необмеженої, дідичної земельної власности козацької, якого домагається для себе в Переяславській Умові Військо Запорожське, не знає сусідня, тепер союзна, Московська держава; не знає його теж і Січовий Низ. В правно-державних поняттях Московщини — де сформований по татарським взірцям, сцентралізований і міцний державний апарат прекрасно підійшов до примітивного комунізму московської сільської общини — вся земля належить Цареві й тільки йому. Тільки Царь може землю своїм підданим у користування „жалувати“ і так само може її кожної хвилини від них відбірати. Ніхто не сміє в Московщині на це суверенне право царське посягати і тому Військо Запорожське, знаючи ті московські порядки, заздалегідь і на всякий випадок домагається, щоб „имѣній козацких и земель у нихъ отнимать не велѣть, также бы и дѣти вдовъ, послѣ козаковъ осталых, поволности имѣли, какъ дѣды и отцы ихъ“. [118]) Оці „вдови“ вставлені тут не випадково. Бо в поняттях московських царська земля „жалується“ за службу Цареві і може відбиратися тоді, коли такої служби немає. А в европейських поняттях Війська Запорожського земля, „кровю предків заслужена“, належить лицарському козацькому родові і ніхто її не має права від нього відібрати, навіть тоді, коли за малолітством дітей землею порядкує вдова і коли служби державної з землі тоді ніякої не дається.

Такого інституту приватної земельної власности не знає й український січовий Низ. Але він його не знає з инших зовсім чим у Московщині причин. Бо Низ запорожський це-ж не скована залізною владою царською „Царська Земля“, а найвільніща й найбільш свободолюбна республіка степових уходників, що ненавидять усякий державний примус і всяку неволю так само, як ненавидять, чуже їм і їхньому нерозораному степові вороже, осіле хліборобське життя. І тільки ця одна примітивна зненависть до европейської цивілізації плуга, на праві приватної земельної власности побудованої, зненависть, тепер міцною рукою Гетьмана Хмельницького здавлена, вяже неспокійних січовиків (поки-що тільки нитками симпатії) з чужою їм зрештою

по всім иншим проявам суспільного життя, страшною для всякої „вольницы козацкой“, суворою самодержавною Москвою.

Ще більш протилежні поняття панують у Москві і в Україні що до соціяльного характеру тих, хто землею користується й володіє. В тодішній Московщині вони — „служилое сословіе“, якому „жалуется“ земля за царську службу, за державний чин . . . І коли одна й та сама земля задержується довше в однім роді, то не тому, що цей рід має своє власне, од предків унаслідоване і неодємне право меча на цю землю, а тому, що він із покоління в покоління заслуговує собі на милость царську, постачає Цареві й Державі з покоління в покоління слуг і чиновників. В козацькій Україні, як і в Західній Европі, з лицарського родового права на землю випливають обовязки лицарського роду супроти Землі, супроти Держави. В Московщині з обовязку дворянської служби Цареві і державі випливає право дворянства до землі. З одного боку — берегти й оборонять родові, здобуті предками „права, вольности і привілеї“, а з другого — добровільно, без царського наказу, а на підставі моральнаго імперативу традиції, виконувати обовязки супроти землі, які привілей родового землеволодіння накладає — московський боярин і дворянин не вміє, бо йому бракує самого поняття про родову земельну традицію. Така родова земельна традиція, підстава державної культури Заходу, не могла витворитись у державі московській, бо вона вся, від верху до низу, сформувалась по взірцям, взятим від великої кочової татарської Орди.

Европейський принціп аристократичний, принціп „noblesse oblige“, опертий на традиції родових прав і родових обовязків, для Московщини зовсім чужий. Крім того, „русскаго дворянства — пише в своїй „Исторіи русской культуры“ П. Мілюков — никогда не удалось пріучить къ европейскому чувству военной чести, воспитавшему сословный духъ европейскаго дворянства“. Навіть Петровська европеізація Московщини, що дала російському дворянству европейську одежу, не змогла перетворити самої сути того дворянства. В р. 1722 один з несчисленних „совѣтникъ Степановъ“, коли його побили, так пише в своїй „жалобѣ“: „я о моей персонѣ не говорю, только характеръ канцеляріи совѣтника не допускаетъ не токмо побои, но и брани терпѣть“. [119]) „Персона“, рід, імя, походженя, традиція не відограють в поняттях московського дворянства тієї домінуючої ролі, яку надає

їм аристократія західно-европейська. Тут найголовніще оцей „характеръ канцеляріи совѣтника“, чин і ранґа, службове становище в державній ерархії, що не з землі, не з роду земельного виросла, а по образу і подобію старої татарської державної адміністрації, собою землю московську зверху сильною, сцентралізованою чиновницькою системою покрила.

Зовсім не те бачимо ми в поняттях, способі розуміння себе і своєї соціяльної ролі, у нашого Війська Запорожського. „Це-ж племя славного Народу Руського, з насіння Яфетового, котре державу грецьку морем і суходолом воювало. Це з того покоління в і й с ь к о, що за Олега Монарха руського в своїх моноксілях Царьгороду добувало. Вони то за Володимира Святого, Монарха руського, Грецію Македонію, Ілірію наїзжали. Їх то предки за Володимира хрещення прийняли, віру християнську від Церкви Констянтинополітанської взявши, і у вірі тій по сьогодняшній день родяться, хрестяться і умірають“ — так характеризувало козаччину українську в р. 1621 у своїм меморіялі до уряду Річипосполитої духовенство православне. [120]) Харахтеризувало розуміється на підставі власної козацької традиції; на підставі власного про себе думаня козацького. І хоч може ця традиція де-що натягнута й у подробицях не зовсім вірна, але не те в данім разі важно. Важно те, що лицарська, військова, предківська, аристократична традиція, в західно-европейському того слова розумінню, лягла в основу понять і правних норм, духа й соціяльного укладу цілого Війська Запорожського. І ця незрозуміла для призвичасного до „табели о рангахъ“ московського дворянства — станова, класова традиція, як джерело самоповаги і патріотизму, ще колотиме його очі навіть тоді, коли вона у помосковлених нащадків Війська Запорожського вже у великій мірі забулась і вивітрилась. Ще по скасованю лівобічного гетьманства, призначений правити „Малороссіей“ Румянцев нарікає на „малороссійскихъ дворянъ“, що вони „при всіх наукахъ і в чужих сторонах обращеніях, зістались козаками й заховали любов до своєї власної нації і солодкої отчини, як вони її називають“, і що „ця невелика купка людей инакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші на цілім світі і що нема від них нікого дужчого, нікого хоробріщого, нікого розумніщого і що . . . все, що у них, то найкраще“. [121])

Власне за часів і за панування Гетьмана Богдана Хмельницького лицарський, аристократичний характер Війська Запорожського дістав

змогу вповні розвинутись і зміцнитись. Врастаючи в землю, обіймаючи її в своє приватне володіння, козацтво знаходить оправдання для того факту власне в своїй лицарській, військовій традиції, в своїх „кривавих заслугах“, які воно для оборони й захисту своєї землі і своєї віри-нації з діда-прадіда покладало. Боротьба „за Вітчину, за віру стародавню православну“ — це традиційний обовязок Війська Запорожського, який воно безупинно і свідомо, не по чийому небудь наказу, а на підставі морального лицарського імперативу виконувало. „Вольности, добра і привілеї“, од Великих Князів Руських і Королів польських надані — це його кривава заслуга, це його кровю оплачене право, яким воно ніколи й нікому поступитись не хоче, якого забезпеченя домагається воно так рішуче, так безкомпромісово в новій Переяславській Умові.

З хвилиною заволодіння землею по лицарському праву меча („нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права“) процес европеізації козаччини був завершений. До цього, крім поданих вище причин, мусів довести стародавній „дух“ Війська Запорожського, його найбільше інтимна, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, европейським формувалась. Вона прийшла на Запоріжжя зразу-ж із першими козакуючими українськими князями і сміливими погряничними старостами, як славний „Байда“ князь Дмитро Вишневецький, як князі Богдан, Михайло й Кирик Ружинські, як Остап Дашкович, Предислав Лянцкоронський і т. д., і т. д.; напливала вона весь час туди з такими блукаючими европейськими лицарями, як Самійло Зборовський; ширилась на Запорожжю такими представниками духовного, культурного світа, як вихований у Падуанськім університеті князь Єзекіїл Булига-Курцевич архимандрит запорожського монастиря в самім серці козаччини в Трахтимирові, — як київський римо-католицький епископ і основатель Хвастова Іосиф Верещинський, великий патріот козацької України, приятель козаків і товариш їхніх походів на Татар, що весь час про заснування на Запоріжжю лицарського ордену, на взірець ордену Мальтийського, мріяв і цю свою ідею словом і друком на Україні ширив. Врастала вона глибоко у весь устрій козацький при довгих рядах шляхецьких, козакуючих Гетьманів, як Чорнинський, Чановицький, Косинський, Лобода, Самійло Кішка, Шаула, Кремпський, Підвисоцький, Микошинський, Байбуза, Нечковський, Конашевич-Сачайдачний, Оліфир

Голуб, Пирський, Сулима, Кулага-Петражицький і инші, що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західно-европейським формувались. Приходила вона, ця лицарська західно-европейська культура безпосередно з Західної Европи з австрийськими, венецькими, шведськими, папськими й иншими посольствами, що Війську Запорожському привозили хоругви і клейноди — братерські дари лицарства европейського для лицарства українського — ставлячи його тим самим в один рівень із собою, прилучаючи до великого брацтва оборонців чести лицарської, віри християнської й цивілізації західно-европейської. І врешті запосили її на Україну ріжні Бопляни й Маріони, будівничі українських твердинь і учителі військової техніки, німецькі та инші чужоземні військові загони на польській кордонній служби, що разом із тою технікою військовою і зовнішніми ознаками західно-европейської військовости (дрібненьний приклад: тодішній запорожський військовий музичний інструмент — шоломійка, запозичена із Заходу французька дудка: chalumeau [122]) прищеплювали дух тієї військовости, оце „европейское чувство военной чести“, до якого, по словам Мілюкова, ніколи не вдалося приучити східного московського дворянства.

І не зовсім помиляються наші історики москвофільської школи нарікаючи, „що старшина козацька нічим від шляхти польської не ріжнилась“. Як що мати на увазі отой лицарський західно-европейський дух, оту станову „військову лицарську честь“, то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорожського був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-европейському лицарству. „Хоч ми і не всі шляхта, але — з діда прадіда военні — себе за рівних Лицарству і ВМПанам вважаємо“ — так висловився сам Гетьман Богдан Хмельницький в листі, яким він в кінці 1648 р. кашталяна ельбінґського, Німця Вейера покинути службу в Польщи і перейти на службу козацьку намовляв.

І коли пізніще, по смерти Хмельницького, нобілітовані в Варшаві козаки, виходячи по нобілітації із Сойму, купили собі, питаючи, чи тепер од тієї нобілітації „їх тіні не стали часом довші“ — то це не була ще смердяковщина і „наплевательство“, а гордість козацького лицарства, яке себе шляхецтву рівним почувало і яке нобілітації польські собі легковажило. Це ще була ота незрозуміла для бояр московських „гонорність“, яка посла Гетьмана Хмельницького в Москві Силуяна Мужиловського примушувала завзято протестувати проти замало

почесного на його думку прийому і яка знайшла собі вираз в оцих його, сказаних здивованим боярам, словах: „ми не низького стану люде: Ляхи тільки нами, Запорожськими козаками, славу собі добували“.[123]) Це ще була та традиція лицарська, яка перших „холопів царських“ і прислужників Москви вроді Івана Брюховецького, як „чоловічка нікчемного і непородного козака“ характеризувала,[124]) що в словах козацьких: „мені дворянства не треба, я по давньому козак“[125]) — Україну від перших деструктивних впливів московських боронила. І доки живий був серед синів козацьких отой західно-европейський аристократичний лицарський дух, доти „охота до урядів, а особливо до жалування“ не могла між ними „перемогти цих поглядів старих часів“, які тому власне Катерина II наказала винищити та іскорінити так, „щоб на віки імя Гетьманів счезло“, щоб зникло „развратное мнѣніе Малороссіянъ, по коему постановляютъ себя народомъ отъ Великороссійскаго совсѣмъ отличнымъ“ . . . .[126])

Хоча й лицарство козацьке по характеру свому нівчім від шляхти польської не ріжнилося, бо й одні й другі на одних і тих самих західно-европейських взірцях виховались, проте Гетьман Хмельницький і „ноги шляхецької“ не бажає в козацькій Україні мати. Крім тих, що „захочуть з нами хліб їсти і Війську Запорожському послушними бути“, він усю решту „за Вислу“ вигнати наміряється і навіть там їм росправою погрожує, як тільки вони знов стануть „брикати“. Оцим обмеженям аристократичної політичної анархії і шляхецької самоволі верховною „владою самодержавною“ — обмеженям, що було провідною ідеєю Гетьмана Богдана та його козацьких і шляхецьких найближчих помішників, ріжнилось радикально лицарство українське від такого-ж лицарства польського. З цього боку Україна наша за часів Великого Гетьмана випередила була значно свою сусідку Польщу. Тим вона через відсталу Річпосполиту шляхецьку простягнула руку Західній Европі, де так само „розбрикане“ лицарство феодальне починає абсолютистичній владі королівській коритися. Під сильною рукою Гетьмана Богдана вільнолюбне українське козацтво круто звертає з дороги „вільної елекції“, „золотої свободи“ і „рівности шляхецької“, по якій його польські сусіди в провалля анархії й руїни державної котяться.

Але гетьманське гасло „самодержавства“ на цьому нашому небезпечному погряниччу між Сходом і Заходом, це-ж гасло Москви,

це пряма дорога до повної залежности від „самодержавного, восточного, православного Царя“. І Гетьман це розуміє дуже добре. Тому він сам, Гетьман Війська Запорожського, хоче таким самодержцем стати; тому він так запопадливо благословення й миропомазання патріаршого забігає; тому він титулу князівського для себе в Білоруси шукає; тому він сина в пануючім молдавськім роді оженив, а бажаючи видати дочку заміж за небожа московської Цариці, [127]) він із родом царським поріднитись і зрівнятись хоче; тому врешті він дідичну владу гетьманську встановляє, при чім присягати московському Цареві він синові-наслідникові забороняє, одночасно всіма силами благословенства Патріарха московського для нього домагаючись . . .

І самодержавство гетьманське — це не самодержавство царське. І знов між цими одними й тими самими зверхніми формами лежить безодня глибокої ріжниці їх змісту: непримирима протилежність Сходу й Заходу, така сама, яка була між дворянством російським і козацтвом українським. Бо хоч Гетьман і каже: „ви, що тепер шляхтою називаетесь — будете боярами“, але не московських бояр він із лицарства українського поробити береться, бо така переміна була-б навіть і йому не під силу.

Дворянство, на якому спірається самодержавство московського Царя, позбавлене поняття власної лицарської, аристократичної, класової й земельної традиції, не думає й не може забезпечити свої права перед владою царською, бо воно-ж появилось тільки завдяки Цареві, залежить цілковито від Царя і на поверхні царської країни тільки владою того Царя держиться. Лицарство козацьке, на якому спірається самодержавство українського Гетьмана, не з його влади, а зі своїх власних „заслуг кривавих“ виросло; не з гетьманської ласки, а власною шаблею воно права до своєї власної землі здобуло. Під впливом страшної зовнішньої небезпеки, що грозить йому з боку Річпосполитої, і не менше страшної внутрішньої небезпеки, що грозить йому з боку власної анархічної „черні“ — українське лицарство прийняло обмеження своїх „прав і вольностей“ і хоч із опозицією і з жертвами (напр. казнь за непослух Гетьманові в 1652 р. шляхтича Адама Хмелецького, полковника паволоцького і козаків Матвія Гладкого, полковника миргородського, Луківна Мозирі, полковника білоцерківського і т. д.) передало верховну владу в руки Великого, Ясновельможного Гетьмана. Але поробити з того лицарства „персони“, яких одиноким титулом

до самопошани був-би „характеръ канцеляріи совѣтника“ — перетворити свідоме своїх прав горде лицарство козацьке на подобіе рабського й безправного, од царського „жалування“ залежного, московського дворянства — такий переворот українському Гетьманові не міг-би удатись. І власне в цьому европейському сполученю абсолютизму верховної влади з традиційним лицарським аристократизмом і самоповагою правлячої земельної державної верстви, на якій та верховна влада спіралася, лежали завдатки нашої великої будуччини, коли-б діло Богданове було вдержалось і окріпло.

Вже він сам — хоч правив Україною „единовладно“, хоч був самодержцем у повнім значінню того слова, хоч авторітет влади спочивав виключно в його руках — скликає, як ми бачили вище, в важних випадках козацькі сойми в Чигрині; забезпечує він, як побачимо далі, українськім станам їх суди і самоуправу на місцях. І в цих соймах, де бере участь і козацтво, і духовенство, і шляхта, і міщанство, — в цих зачатках дорадчої репрезентації українських станів, і в становій місцевій самоуправі спочивав зародок такого самого конституційно-монархічного ладу, який дав державну міць Анґлії, Франції і Німеччині, і який бувби дав таку міць державну й Україні, тим більше, що сусіди наші — і занадто вільна республіканська Польща і невільницька самодержавна Москва — були тоді не в силі такого ладу у себе сотворити . . .

До цих основних ріжниць між характером російського дворянства, українського козацтва і польської шляхти, треба додати ще й ті глибокі ріжниці, що були між Сходом і Заходом у відношеню людей вільних до людей невільних, людей, що користуються повнотою горожанських прав даної держави і людей з обмеженими правами.

В Московщині в принціпі всі піддані царські супроти особи Царя рівні і взаємовідносини їхні реґулюються царськими наказами. Дворянин має право до кріпаків по стільки, по скільки воно йому дається Царем, але раз він його від Царя одержав, то розпоряжається він своїми кріпаками, як йому забагнеться, по тому самому принціпу, по якому Царь розпоряжається ним. Селянство не привязане до землі, бо земля вся царська, а до осіб, і единим порятунком являється для нього втеча до иншого дворянина, право переходу, яке в Московщині істнує, хоч зрештою тоді вже обмежується. На Заході селянство привязане до землі, а позаяк земля належить там не до голови держави,

а до лицарства, то й селянство від того лицарства залежить, і його становище міняється відповідно до того, як лицарство свої обовязки супроти держави, супроти землі й супроти привязаних до неї своїх підданих розуміє. Це становище краще в країнах західних, де влада лицарська королівською владою обмежена, де абсолютизм зрівнює всі стани супроти особи монарха і де традиційна взаємна пошана і випливаюча з неї певна звичаєва конституційність у відношенях монарха до лицарства родить таку-ж традиційну взаємну пошану і таку-ж конституційність у відношеняхъ лицарства до селянства. Гірше воно значно в таких аристократичних республіках, як Польща, де лицарство править державою необмежено і де повна його самоволя у відношенню до позбавленого реальної сили монарха йде в парі з такою-ж самоволею у відношенню до позбавленого всяких прав селянства. Оця то „маґнацько-шляхецька свобода“ й підняла була проти Польщи всю „чернь“ українску. Вона стала причиною, що ця „чернь“, „свободу панську“ ненавидячи, до самодержавія царського хилилася, воліючи однаковий для всіх закон рабів, чим те повне беззаконня, яке польські шляхецько-селянські відносини характеризувало.

І коли до всього вищесказаного ще наш український січовий Низ з його психольґією вільних нехліборобів-степовиків додамо, і коли згадаємо, яку колотнечу він своєю боротьбою з цивілізацією плуга, веденою під гаслами „оборони черні“, в життя України вносив, то навіть із цього короткого нарису зможемо скласти уяву про той страшний вузел соціяльних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротилежностей, що мав перед собою на Україні творець козацької української держави. Від часів занепаду нашої київської княжої могутньої Руси тільки один Богдан Хмельницький зумів цей гордієвий вузол розрубати. Тільки він один єдиний по сьогодняшній день зумів у часі свого панування ті смертельні протиріччя між Сходом і Заходом на Україні побороти і зумів обернути на будову української держави ті небезпечні центробіжні сили, що потім за його невдалих наслідників, знов внутрішнього українського реґулятора позбавлені, між собою стерлися, пожарищем великим спалахнули, Україну Війська Запорожського в часах Руїни спалили і попіл її по вітру на Схід і Захід розвіяли . . .

* * *

Шукаючи в Переяславській Умові даних для пізнання нашого тодішнього внутрішнього соціяльного ладу, все треба твердо памятати про її тогочасний характер, випливаючий з тих умов життя, серед яких вона повстала, а не з пізніших наслідків, які вона за собою потягнула. Про ті наслідки творці її навіть здогадуватись не могли. Для них Переяславська Умова була, як уже вище сказано, мілітарним союзом у першій мірі — це раз, і означала приняття необхідної тоді для державного унезалежнення України від Польщи протекції царської — це два. Ті її пункти, що відносяться до внутрішнього устрою України, ще не означають майбутньої залежности того устрою від державної влади московської (бо в такім разі вони мусіли-б бути зредаґовані значно ширше, так принаймні, як це зробить пізніще у відношеню до Польщи Умова Гадяцька), а вони підкреслюють тільки ті засадничі ріжниці, які істнують між внутрішнім ладом українським і внутрішнім ладом московським. І уведені вони в Переяславську Умову на той випадок, коли-б, супроти тяжкого тодішнього воєнного положення України (викликаного союзом польсько-татарським), прийшлось Гетьманові зі своїх суверенних, самодержавних прав перед протектором Царем де в чому поступитись, і не тільки на зверхне-маніфестаційну протекцію царську, але й на більш реальну залежність від влади царської погодитись.

Яскравим показчиком оттакого іменно характеру тих пунктів служать жалуванні грамоти царські, видані одночасно з переяславськими статтями Гетьману на город Гадяч „со всѣми угодьи, въ вѣчность ему и потомкамъ сво“, а послам гетьманським, Самійлу Богдановичу-Зарудному і Павлу Тетері на инші маєтности на Україні. [128]) Гетьман ніколи до кінця свого життя Гадячем по пожалуваному йому праву царському не володів, до права того ніякої ваги не привязував і його навіть синові свому не передав. А коли його посли задумали було серйозно свої грамоти царські трактувати і пожалувані маєтки в посідання обняти, то тверда рука гетьманська так ясно їм показала, чиє право і чиї надання зобовязують на Україні, що вони з переляку свої жалуванні грамоти царські в землю позакопували і про них ніколи за панування Гетьмана Богдана ні одним словом і згадати не зважились. Але коли-б, у разі програної війни з Польщею, треба було Гетьманові на лівий бік Дніпра одійти і своєю ослабленою тоді „владою самодержавною“ перед Царем поступитись, то царське надання на Гадяч

могло-б йому тоді у великій пригоді стати. Воно узаконювало ту приватну земельну власність, що творила основу нового соціяльного ладу козацької України, ту власність, на якій спіралось матеріяльне існування козацької старшини, в тім числі самого Гетьмана, і яку треба було заздалегідь забезпечити, бо її в тій формі не знала в своїй державі влада царська.

Оцей, хай мені вільно буде його так назвати, а с е к у р а ц и й н и й х а р а к т е р Переяславської Умови робить її надзвичайно цінною для дослідів над внутрішнім устроєм України. Він дозволяє нам пізнати засадничі риси того устрою, іменно ті риси, до яких Військо Запорожське привязувало найбільшу вагу, які найбільше ріжнили Україну від Москви і які необхідно було через те на випадок катастрофи, на випадок нещастя забезпечити.

Отже підчас пактів з Москвою домагаються посли Війська Запорожського „чтобъ Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ имъ дать свои жалованные грамоты на пергаментѣ одну на волности козацкіе, а другую на волности шляхецкіе, за своими государскими вислыми печатями, для того, что они то получивши, сами смотръ межъ себя учинятъ: кто козакъ, тотъ волности казацкіе имѣть будетъ, а кто мужикъ, тогъ будетъ п о в и н н о с т ь о б ы к л у ю Ц а р с к о м у В е л и ч е с т в у отдавать, какъ и прежъ того бывало“.

Ми вже знаємо, нащо були потрібні Війську Запорожському такі урочисті грамоти царські на „волности“ (це слово означає в даннім разі перш за все права маєткові) козацькі і шляхецькі. Але які реальні відносини на Україні між шляхтою й козацтвом з одного боку, а селянством із другого, хоче забезпечити собі Військо Запорожське в оцьому пункті „Переяславських статтей“? Бо розуміється цей „смотръ межъ себя“, що має нібито колись потім відбутись, треба розуміти як звичайну дипльоматичну чемність, зроблену самодержавним звичаям московським, які на все наказу царського вимагають. Цей „смотръ межъ себя“ відбувся на Україні вже давно: козацтво вже зареєструвалось; шляхта, що признала владу гетьманську, вже до своїх маєтків повернула; а що до селянства, то, вживаючи слів одного з численних універсалів гетьманських, на церковні маєтки видаваних: „так як і перед тим поддапні повинности звикли були отбувати . . . аби і тепер, кром жадного сопротивлення, они всі, крім козаків, котрії завше до Війська ходить звикли, тиї-ж повинности і послушенство отдавали“.[129])

Виходить, ніби-то повна реакція, повний поворот до порядків, проти яких „чернь“ була на зазив Гетьмана піднялась і які, здавалось, вона, поваливши Річпосполиту, раз на завжди скасувала. Але-ж у такім разі чому не підіймається проти Гетьмана таке саме повстання, яке він зі степовим козацтвом і на спілку з Татарами підняв був проти Річпосполитої? Чому зі всіх бувших українських Гетьманів тільки імя одного Хмельницького користується серед народніх мас не лишень популярностю, але, що важніще, пошаною? Правда, „кубло своєвільства“ — січовий Низ — обсаджений вірною Гетьману старшиною. Але-ж есть ворожі до України зовнішні сили, есть заздрі сусіди, що все раді-б завирюху в Україні підняти, щоб Україну обезсилити та пошматувати.

Ось тепер власне, по Переяславській Умові, Король польський, коли Гетьманова влада на Україні укріпилась, хоче супроти Хмельницького відограти таку саму ролю, яку Хмельницький відограв було раніше супроти нього. Він заключив союз і вічну приязнь з Татарами і видав універсал до українського селянства. „Людей мійських і сільських, господарства пильнуючих, обіцюємо — каже цей широко розкиданий по Україні революційний універсал королівський — від робіт і повинностей на віки увільнити, на самих тільки легких чиншах, по виході слобід, їх установивши. Шинки, вільне вареня пива і куреня горілки при них оставляємо, до чого і панів дідичних конституцією коронною приведемо“. [130])

Татари радо йдуть на союз з Польщею і приязнь королівську. Вони побачили, що плуг український у стократ страшніщий від плуга польського. Бо коли раніше, під владою Річпосполитої, його в степи кількох маґнатів невмілою рукою запускало, то тепер, мов якась страшна навала починають ворюватись в „Дикі Поля“ десятки тисяч озброєного козацтва. І смертельно переляканим Татарам на руку все, що силу того українського плуга руйнує, хочби це й був далекий та чужий їм Король польський. Але чому на ці універсали королівські не підіймається проти свого Гетьмана українська „чернь“? Чому за Гетьмана Богдана не проявляє вона цієї великої охоти до розправи зі своїми „людьми начальними“, яку пізніше вона все на послуги чужих урядів віддавала і їм нищити свою власну українську землю помагала?

Той новий устрій український, який склався під єдиновладством Великого Гетьмана — це не реакція, це не поворот до зненавиджених

і неприємлемих вже для України старих порядків. Гетьман Хмельницький зумів знайти для стихийних потреб українського економічного життя, однакових як перед вибухом революції, так і по її перемозі (бо економічний розвиток таких наглих перескоків, як політичні революції не знає) нові, випливаючі з перемоги революції, соціяльні зверхні форми. Економічно необхідний факт примусової роботи селянства, нестерпимий для того селянства в старих польських соціяльних формах, став для нього приємлемим, законним і зрозумілим у нових соціяльних формах українських.

Без тих примусових селянських повинностей не можна собі уявити життя тодішнього культурного суспільства, що вже вийшло з примітивної полукочової комуністичної громади, вросло в землю, витворило цивілізацію плуга — і разом із нею державу, що ту цивілізацію від кочових грабіжників і від зажерливих сусідів охороняє. Діференціяція суспільства вміру більше скомпліковаого життя, поділ на професії й поділ на стани — це конечний наслідок стихійного економічного процесу. І коли таке, вже здіференціоване суспільство веде ще господарство натуральне і не знає ще капіталістичного грошового господарства, то постачання натурою, примусовими „повинностями“, одним станом людности засобів життя, „прожитку“, для другого стану, являється в ньому явищем необхідним і неминучим. Отже і в данім разі українське суспільство, витворивши свою державу і свою культуру, витворило і стани, що тій державі і тій культурі служать. І тому поруч тих станів — стану державного: лицарського та стану культурного: духовного — які виключно державною й культурною працею заняті, мусить бути ще й стан, який цим двом першим „прожиток“, матеріяльні засоби життя, своєю працею фізичною постачає. З хвилиною нового наладженя на Україні державного й культурного життя, селянство повернулось до своїх старих повинностей „так, як і перед тим бувало“. Соціяльні взаємовідносини, як і той економічний підклад, з якого вони виросли, остались в данім випадку ті самі, але їх зверхні форми, їх правна свідомість, стали в новій українській державі за Гетьмана Богдана Хмельницького зовсім инші.

Ця нова правна свідомість знайшла вже собі вираз у переяславських статтях, які кажуть, що свою „повинність звичайну“ віддає селянство тепер не панові-маґнатові, чи шляхтичеві, а „Царському Величеству“, тоб-то, в його особі, державі. Перед особою того

„Царського Величества“ всі стани і всі люде рівні, тільки обовязки їх і, випливаючі з тих обовязків їхні права, ріжні.

Старшина війська Запорожського — „что на услугах войсковыхъ завсегда обрѣтаются и хлѣба сами пахать не могутъ“, кажучи словами тих же переяславських статей — одержує цей хліб від селянства, від „пашенного крестянина“. Але одержує не так, як давня шляхта польської держави — за якісь ненависні для українського селянства свої окремі права, не на підставі чужої і незрозумілої для того селянства польської традиції і не під примусом ворожої тому селянству „панської“ Річпосполитої. Нова старшина українська дістає свій хліб від селянства за реальний обовязок служби Війську Запорожському, служби українській державі. Ця держава не тільки Війську Запорожському, а й селянству українському потрібна та необхідна, бо вона забезпечує його і від повороту старих зненавиджених маґнатів і захищає його від страшних татарських загонів. Повага для нової держави і потреба тієї держави роблять в очах селянства його повинности супроти слуг цієї держави законними й зрозумілими. І поки „Царським Величеством“, фактичним самодержцем і головою держави був Гетьман Війська Запорожського, доти того Війська Запорожського Україна була у мас народніх в пошані, доти вона була їм рідна й потрібна і доти нація українська — всі стани суспільства обєднуючи — фактично, а не тільки в спомінах, піснях та літературі істнувала.

Та сама стара, зненавиджена було шляхта, тепер підчас пактів переяславських одержала урочисту царську грамоту, а в ній підтвердження всіх своїх давніх прав і привілеїв. Під охороною влади гетьманської вона знов у своїх маєтках оселилась, знов „повинности звичайні“ від селянства одержувати стала. Але селянство проти цього не протестує, бо це вже не шляхта старої й непотрібної Річпосполитої. Це тільки ті, що „служать у Війську Запорожськім“, як виразно підкреслює грамота царська і як розуміє її становище український Гетьман, під якого диктандом і на жадання якого ця грамота царська для шляхти була написана й видана.

Не посередників між степовим козацтвом і польською Річпосполитою бачить тепер Гетьман у шляхті українській, як це він мусів робити в першім періоді повстання. Він має тепер у ній слуг свого Війська Запорожського, тоб-то слуг козацької української держави,

так само цій державі, як і ціле Військо Запорожське необхідних. Здійснилась нарешті стара гетьманська ідея. Хліб український їдять тільки ті, що „Війську Запорожському послушні“, що державі українській потрібні і що на верховну владу державну не „брикають“. Тільки ті шляхтичі маєтками своїми на Україні володіють, що до яких Гетьман в 1649 р., по словам московського посла Кунакова, від Польщи домагався, щоб вони „пріѣхавъ служили въ Запорожскомъ Войску за присягою . . . и которые изъ нихъ, по Богданову отпуску Хмельницкого, учнутъ пріѣзжать опять въ королевскіе войска съ его Богдановыми листами, и Королю и панам Радѣ и всей Рѣчипосполитой за то и здрайцами ихъ не звать, и впередъ имъ не мстить николи“. [131])

І тому селянство українське тій шляхті, що присягою свою спільність з новою національною („православною“) українською державою ствердила, і що на помсту Річпосполитої була через те наражена, не жалує своїх трудових повинностей, не жалує своїм кривавим потом запрацьованого хліба, бо та шляхта йому потрібна, бо вона виконує корисний для селянства державний обовязок, бо вона перейняла рідну й зрозумілу цим масам селянським, витворену в боротьбі зі старим та непотрібним польським державним ладом і небезпечними татарськими кочовниками козацьку лицарську традицію. Давніше шляхта вимагала від селянства повинностей і хліба на підставі якихось законів, що вона сама для себе в своїх соймах установляла і сама-ж силою своєї держави виконувати примушувала. І це був у розумінню селянства акт односторонньої волі, акт самоволі, акт беззаконня. Тепер шляхта, так само як і селянство, верховній владі державній, владі гетьманській кориться. А для Гетьмана однаково: „согрішить князь, урізати йому шию, согрішить козак, теж саме йому учиняти“. І ця рівність супроти символу Держави, супроти особи Монарха, робить неоднаковий супроти тієї держави лицарський обовязок шляхти і трудовий обовязок селянства законним і зрозумілим.

Врешті й сама психольогія тієї шляхти під впливом нового українського державного ладу радикально перемінилась. Вона почуває тепер над собою авторітет міцної верховної влади. Вона повернула до своєї давньої аристократичної земельної традиції і володіння землею знов стало на неї накладати моральний обовязок, що випливав з тієї традиції. Службою в Війську Запорожськім наново звязана з рідною своєю країною, вона поводиться не так, як поводилась розгнуздана,

позбавлена зверхніх законних обмежень і внутрішнього морального аристократичного примусу, стара паразітарна й кольонізаторська шляхецько-маґнацька оліґархія. „Тихо скромно і ласкаво, наче чирякові догоджаючи, з підданими своїми поступають“ — так із великим здивованям характеризує поводження шляхти, „що — по його словам — у Хмельницького в Україну впрошувалась“, ворожий до України і до цієї шляхти польський мемуарист Еміловський. [132])

Високий мур недовірря, зненависти і взаємного нерозуміння, який поставила була на Україні між шляхтою і селянством стара здеґенерована польська шляхецька держава, упав з хвилиною зформування нової держави української, не на старім фундаменті шляхецькім, а на новім фундаменті Війська Запорожського побудованої. Не шляхта тепер творить державний, лицарський, аристократичний стан, а творить його Військо Запорожське, що десятками тисяч власне з народньої маси виросло. Обєднання в цій новій аристократії національній, старої аристократичної шляхецької верстви і тих нових аристократичних сил, що маса народня із себе на поверхню життя виділяє, творить нову відроджену націю українську, дає той міжкласовий цемент спільности і родства, без якого само істнування нації неможливе. Все що есть лицарського в селянстві, все що вміє жертвувати життям і не боїться тягостей „постійного на услугах воєнних перебування“, пишеться в козаки і на отій службі, як рівні з рівними, зі старим дідичним лицарством шляхецьким зустрічається, переймаючи його старі традиції, його звичаї і культуру. А ті, що волять спокійну працю біля землі і тягостей воєнних не несуть, не почувають себе своїми трудовими повинностями покривдженими і ображеними, бо доступ до аристократії, до Війська Запорожського, в дійсности підчас війни ні для кого не обмежений і тільки по скінченю війни реєстри військові дуже щільно й акуратно замикаються.

Крім того Військо Запорожське своєю шаблею і своєю державною політикою нові широкі простори земельні для України придбало. „Дикі Поля“ січові і татарські одсуваються далі на південь. На сході стає доступною для української людности майже незаселена слобожанщина. Одкриваються нові простори для кольонізації української і розворушена революцією, як у тих бджіл перед виром, енерґія фізична народніх мас має змогу розкинутись у ширину на нові, нерозорані землі,

так само, як їх моральна енергія має змогу рости безупинно в гору, в ряди аристократичного, оточеного загальною пошаною запорожського лицарства. Через це все й не було селянських повстаннь проти влади Війська Запорожського за панування його самодержавного Гетьмана Богдана Хмельницького.

Але крім хліборобських селянських мас есть на Україні ще Січовий Низ, есть нехліборобське уходницьке, общинницьке козацтво, що не то хліборобських повинностей, але взагалі ніякого поділу землі, ніякого заорювання степу не хоче знати. І хоч Гетьман прибрав низове козацтво міцно до рук, але кому-ж, як не йому краще знати, яка страшна деструктивна для хліборобської цивілізації сила таїться в ціх степах українських, як „плодна есть мати козацкая і як міцна есть своїми помочними потугами чернь дніпровая“.[133]) Дражнити цю руїнницьку силу небезпечно. І той, хто її за свій хутір проти Річпосполитої було підняв, а тепер, поваливши Річпосполиту, знов у свому хуторі осів, знає, що її треба взяти в береги. Він усе зробить для того, щоб два потоки — один із Заходу: цивілізації плуга, другий зі Сходу: оборони неподіленого степу — які в бурхливім виру українськім зустрічаються, цих берегів держави української не прорвали . . .

На західній цивілізації плуга будує Гетьман будуччину України. Забезпечення в Умові Переяславській прав дрібної приватної земельної власности козацької, це перша і головна перемога його політики. Друга — це ота окрема „жалованная“ грамота царська для шляхти, що шляхті українській — а під тим треба розуміти всіх, хто по шляхецькому праву землею володіє —[134]) це право шляхецьке на повне приватне й дідичне землеволодіння заховує. Затверджені також тою грамотою окремі шляхецькі суди, ґродські і земські, тоб-то окремі цивільні закони і цивільне судівництво, власне до права приватної земельної власности пристосовані.

Старе звичаєве право козацьке лягло в основу нового українського права публічного — державного і карного, якому і вся шляхта підлягає, бо вона „служити у Війську Запорожськім“ має обовязок.[135]) Але це старе звичаєве право козацьке не знало приватної земельної власности й тому не встигло ще виробити відповідних цивільних законів. І Гетьман розуміє, що коли не забезпечити стихійному процесові поділу землі на Україні законних украї-

ських норм, то він приведе до руїни української держави. Він штовхне всіх старих і нових властителів землі або в обійми Москви за жалуванними грамотами царськими, або ж, що правдоподібніше, потягне їх за нобілітаціями шляхецькими назад у Польщу. Польща саме тепер, по Переяславській Умові, таких нобілітацій — які есть нічим иншим, як тільки узаконеним переходом на повне приватне шляхецьке володіння землею — цілі тисячі, і то кожного року нові, козацтву обіцює і таким чином його до повороту назад в Річпосполиту спокушає.

В формі окремого шляхецького цивільного права і цивільного судівництва, що під впливом західного римського права виробились — була сотворена українська законна підстава для приватного володіння землею. І це була та перемога політики Великого Гетьмана, що всі руїни і бурі українські переживе. Вона зараз по смерти Хмельницького уведе в пакти гадяцькі жадання, аби „шляхта вся і козаки трьох воєводств: київського, чернігівського, брацлавського — в Київі всі суди і справи іміли отправовати, не їздячи до Люблина (де був головний трибунал цих земель), ані теж до Варшави на сейм“.[136]) Вона, оце окреме право цивільне українське сотворивши, тільки одно це право від усіх обмежень московських оборонить. Вона врешті за сотню літ пізніше, в формі окремого „малороссійского“ законодавства, власне на тім старім шляхецькім праві цивільнім побудованого, себе закріпить і, давши правну підставу істнування міліонам українських землевласників, дасть народові українському ту єдину силу, об яку всі наскоки азіятських кочових орд і всі підбої Заходу розбилися і розбиваються . . . .

Це окреме, шляхецьке, а разом із тим своє власне українське цивільне судівництво обіймає за Гетьмана Хмельницького ті маєтки, що належать до старої шляхти, церков та монастирів, і поширюється воно зараз-же на ті володіння „городового“, переважно правобічного й північно-українського козацтва, що на шляхецьке право приватне цілими масами власне за часів Хмельницького переходить. Але поза тими приватно-власницькими землями в лісовій півночі і в Україні правобічній есть величезні простори давніх володінь маґнацьких на степовім півдні і в Україні лівобічній. До тих земель претендує їх споконвічний дідич і заразом праотець Війська Запорожського: низове,

січове козацтво. Воно споконвіку на цих землях свої уходи має і ними по спільному, общинному праву всім Кошем Запорожським володіє. Йому байдуже, що там, на городовій Україні, його козацькі парости, під старою назвою Війська Запорожського,[137]) землю між собою ділять, шляхту земельну і городове міщанство до себе приймають, що забувають вони про давні звичаї вільного уходницького життя і до старости літ своїх на Запоріжжя навіть не заглядають. Але цих земель, що поблизу Січи лежать, тих уходів, які ще йому залишились, воно тим новаторам, тим одступникам од старого козацького закону, під плуг і під хуторі нізащо в світі не віддасть. Гетьман Богдан Хмельницький, хоч сам старий реєстровик і хуторянин, знає ці предківські общинні козацькі звичаї і знає, що касувати їх зразу не тільки неможливо, але й небезпечно.

Тому він на території, до якої старе Запоріжжя свої споконвічні права заявляє (січовий Низ і сумежні землі: сучасна південна Київщина та більша частина Полтавщини), шляхецькому праву володіння землею ширитись не дозволяє. Тільки козаки можуть там свою власну землю „для прожитку“ мати. Першими піонерами приватного землеволодіння на цих общинних землях буде поки-що дрібне козацтво що на шляхецьке право ще не перейшло; але вже з під общинного козацького права вибивається, забезпечуючи собі переяславськими статтями дідичне право землеволодіння. Це ще січовикам сильно очей не муляє, бо й між ними есть багато таких, що поза уходами, спільними рибними та звіриними гонами, поза Січовим Кошем раді-б десь на узбіччу, в спокійніших краях свою власну пасіку, свій власний зимовничок посідати. Але більшому, старшинському, на шляхецькім праві опертому, приватному землеволодінню вступ на територію старих „вольностей запорожських“ за Гетьмана Богдана Хмельницького поки-що заборонений.

Характерно, що коли до Чигрина на службу Війську Запорожському прибув Юрій Немирич, то Гетьман радо того бажаного гостя, того так освіченого сина України прийнявши, проте маєтків його — що власне на території земель січових, коло Кременчука і Переволочни лежали — йому не віддав. І тоді, коли шляхта правобічна та чернигівська — на підставі даного їм Гетьманом і закріпленого грамотами Переяславської Умови права — в своїх маєтках хозяює; коли так само володіє там спокійно своїми хуторами по праву

шляхецькому городове козацтво, то Немирича, як запротоколували пізніще зі слів представників української „черні“ московські урядовці: „Гетманъ принялъ и давалъ ему скарбъ, а маетностями окъ не владѣлъ“.[138]) Цікавий приклад нагороди за державну службу „скарбом“ не землею і характерний показчик, як умів Гетьман шанувати ті права та звичаї, що хоч і пережиті, хоч засуджені на смерть, повинні були не в крівавій руйнуючій боротьбі (як це потім у нас сталося), а поволі, в дорозі еволюції завмірати.

І тому між иншим, коли по Переяславській Умові хитрі московські бояре пропонують Виговським царські надання маєтків власне на тій січовій общинній території, то ці не менше хитрі українські юристи у відповідь заявляють, що вони раді-б дізнати царської милости в формі маєтків, але тільки не на Україні, а в „литовських краях“, бо в Війську Запорожськім їм „владѣть ничѣмъ нельзя“.[139]) І дійсно вся приватна — шляхецька і городова козацька — земельна власність знаходиться вже в посіданню у своїх властителів (в тім числі мали свій родовий Гоголів і Виговські), а вся решта земель по волі гетьманській зберігається в спільному ще не поділеному „військовому“ користанню. „Которые напередъ сего въ той всей Украинѣ были городы и мѣста королевскіе и кляшторскіе (церкви католицької) и панскіе (маґнацькі, не шляхецькі), тѣми всѣми нынѣ владѣетъ и доходы собираетъ на себя Гетманъ и всё Войско Запорожское“[140]) — в той спосіб бояре московські описували порядки, що на тих спільних, ще не поділених землях панували. Як бачимо Москва вже тоді дуже пильно й дуже уважно, наче щупальцями якогось поліпа, досліджувала чужі для неї і дивні відносини в багатій хліборобській Україні . . .

Але поруч Виговських, що мають свій Гоголів, і поруч такої-ж як вони старшини козацької з посеред покозаченої земельної шляхти та старого родовитого землевласницького городового козацтва, яким зрештою байдуже, що їм на спільних військових землях нічим володіти не вільно, появилась вже тепер ціла маса нової старшини безземельної. Ця безземельна старшина власне з поміж низового козацтва, з поміж мас народніх на верх вибилась і в ряди старої української аристократії увійшла. Звідки-ж для неї взяти оту землю „на прожиток“? Звідки буде Гетьман надавати їй маєтки, якими вона по прикладу своїх земельних товаришів так само володіти хоче і які — при виконуванню полковничих, сотницьких, писарських, судейських і т. и.

обовязків — дійсно для неї необхідні? Ці маєтки можуть наділятись тільки з того неподіленого земельного запасу, що ним спільно Гетьман і все Військо Запорожське володіють. Та в який спосіб ці маєтки надавати? Як цю неподілену землю ділити, коли тільки на одну згадку про те, що на старих „вольностях запорожських“ має бути землевласницьке шляхецьке право заведене, бурпться й грізно гуде все січове запорожське брацтво.

„На писаря и на судей войсковыхъ: на 2 человѣка — и на всякого полковника и на асауловъ войсковыхъ и полковыхъ, чтобъ по мельницѣ было для прокормленія, что расходъ имѣютъ великой“ — читаємо ми в Переяславських статях. Крім того Гетьману „на булаву“ потверджено одночасно осібною царською грамотою давне чигринське староство. Оці — млини а при млині згодом і земля і піддані, щоб ту землю обробляли, — це і есть та нова форма землеволодіння, що заводиться на спільних козацьких землях за Гетьмана Богдана Хмельницького.[140a]) Це ще не есть землеволодіння приватне, воно ще не звязане з родом, з дідичним правом шляхецьким, а звязане зі службою, з особою, з ранґою. В тім воно наближається до сумежного, східного землеволодіння московського, з тою кардинальною ріжницею, що там спільна земля — це земля царська, а тут — військова. Там роздає її Царь своїм слугам, тут буде її роздавати наказами свого Гетьмана запорожське брацтво лицарське своїм-же братам лицарям. І буде воно роздавати землю українську не за службу Цареві чи Гетьманові, а за службу всьому Війську Запорожському, за службу цілій Землі, цілій Нації.

Знов таки в західно-европейському характері українського лицарства захована була небезпека для прийнятої їм, на цих спільних військових землях, східньої форми землеволодіння: для установи неродових, недідичних маєтностей ранґових. Бо володіння землею може носити характер часовий, не традиційний, з кожноразовим способом правління державою, а не з орґанічним життям нації звязаний, тільки тоді, коли земля дається за службу, залежну від понаднаціональної волі кожноразового правителя держави, залежну від примхи царської („тотъ только у меня вельможа, на кого я гляжу, и до тѣхъ поръ, пока я гляжу“ — казав наприклад Царь Павел Петрович). Але як земля дається за службу „Війську Запорожському“, за службу гро-

маді, одно слово за службу сталому і традиційному, родовому і дідичному колективові: нації — то тим самим вона має нахил перейти у володіння так само стале, так само традиційне дідичне, тоб-то в володіння родове і аристократичне. І дійсно це сталося пізніше зо всіма українськими ранґовими маєтками на території Гетьманщини. Всі вони згодом перейшли на дідичне, родове право шляхецьке. І таким чином українська земля не була там роздана московським боярам за царську службу і за ранґи, а залишилась у родовім володінню нащадків старшини козацької, у володінню української нації.

Натомість спільні землі Січи Зяпорожської всі опинились згодом у чужинецьких руках. Січ Запорожська родового шляхецького земельного права Гетьманщини допустити до себе не схотіла й через те по смерти Хмельницького руїнницьку внутрішню війну почала. Знесиливши сотворену Богданом Хмельницьким Гетьманську Україну, вона сама війну в кінці програла, крок за кроком, все далі в степи перед цивілізацією плуга, перед тіню Великого Гетьмана одступаючи.

По упадку гетьманства і скасуванню російським урядом Січи, послідні її общинні „нічиї“ „вольности запорожські“ були роздані за вірну царську службу тим, хто Січ зруйнувати допоміг. Січовики, не звязані із землею тисячними нитками приватної, індивідуальної власности, були виселені з над рідного Дніпра. І не сотворивши у себе законної підстави для дідичного, родового володіння землею, вони не тільки не одідичили предківської, національної землі, але навіть, не зважаючи на свій героїзм і завзяту боротьбу за свої вольности, самого поняття нації витворити у себе не змогли. Нація українська почала відроджуватись не поміж січовиками, а там, де рукою Великого Гетьмана були заложені фундаменти національної культури, там, де з родовим, дідичним і традиційним володінням землею збереглась і родова, від предків одідичена, традиція національна . . .

Поки що, за Гетьмана Хмельницького, наші степові общинники цієї сумної будуччини розуміється не передбачають і годяться тільки на оту компромісову між Сходом і Заходом — між шляхецьким земле-володінням родовим і січовим володінням общинним — форму земле-володіння часового: на маєтности службові й ранґові. „Коли хто по милости Військовій знаходиться в старшині ґенеральній, такому можна й піддапих мати, нікому не досадно, так і при небіжчику Хмельницькому

було“ — писав у 1692 р. до Гетьмана Івана Мазепи січовий опозиціоніст і революціонер кошовий Гусак, часи Гетьмана Хмельницького згадуючи і висловлюючи ту повагу, якою на Січи було оточене імя Гетьмана, що один тільки зумів Січ приборкати і своєю мудрою політикою та твердою рукою її деструктивний і руїнницький вплив угамувати. [141])

Два світи зустрілись на Україні; дві відмінні культури і два инші протилежні закони. Але взяті за Гетьмана Богдана в міцні карби української держави, вони взаємно себе заплоднюють і родять ті нові форми людського життя, що своєю оригінальностю і своєрідностю надають окремий, індивідуальний, — ріжний від Москви і від Польщи — характер відродженій Українській Нації. Запозичивши від Сходу міцну, державну, абсолютистичну форму правління і прищепивши її на ґрунт, вироблений під впливом індивідуалістичної, свободолюбивої, аристократичної культури Заходу, Гетьман Хмельницький зумів боротьбу між Сходом і Заходом на території українській асимілювати й унешкодливити. „А нам — пишуть у своїй чолобитній до Царя вище згадані посли українські Зарудний і Тетеря — хай буде вільно або в реєстрі Війська Запорожського бути і з Військом службу віддавати, або під присудом ґроду і земства воєводства київського будучи, службу таку, як земляне і шляхта київська одправувати і нарівні з ними тим самим правом (шляхецьким), згідно з потвердженими Його Царським Величеством привілеями, судитися“. [142])

Оце „або, або“ в такій компромісовій згідливій формі можливе тільки тепер під міцною самодержавною владою козацького Гетьмана. Бо доки істнує ця міцна українська влада, доки в особі единовладного Гетьмана істнує персоніфікація Української Держави і Української Нації, дотя служба чи по общинницькому закону січовому, чи по індивідуальному закону шляхецькому — чи в реєстрі військовому, чи в присуді воєводському — есть службою Українській Нації і Українській Державі. І тому боротьба між цими двома законами не прибірає за Гетьмана Богдана таких гострих деструктивних форм, які прибере вона пізніще підчас Руїни. Тепер це внутрішня українська справа: по якому закону, східньому чи західньому, мають жити і судитись усі, однаково від Гетьмана залежні, українські стани. І це внутрішня українська справа, який з цих законів у кінці кінців на Україні переможе. Але коли пізніше з законом східнім звяжеться панування

Москви, а з західнім панування Польщи, то Україна згине, і це „або, або“ між Заходом і Сходом, позбавлене зверхньої української влади і поваги, розсадить Україну на ворожі, чужі і взаємно себе не розуміючі частини.

Крім шляхецького права західнього і права січового східнього, так само українізується під присудом нового українського Війська Запорожського за Гетьмана Богдана право міщанське „маґдебурґське“. „А быти-бъ урядникамъ въ городѣхъ: войтамъ, бурмистрамъ, райцамъ и лавникамъ“ — кажуть ці самі переяславські статті. Але й ці окремі мійські уряди не творять ще за Богдана Хмельницького держави в державі. І вони, так само як шляхта, як козацтво, як духовенство, від самодержавного присуду гетьманського, від міцної влади українського Війська Запорожського залежать. Навіть у Київі, де за згодою Гетьмана сидить царський воєвода, роля його, як уже вище було сказано, чисто репрезентативна, призначена для закордону, щоб чужим державам незалежність України від Річпосполитої показати. До справ внутрішніх українських, до міщанства київського наприклад, він ніяк доступитись не може. „Которые де (із міщан київських) было хотѣли ѣхать къ Тебѣ, Великому Государю, челомъ ударить, а безъ Гетманского велѣнія ѣхать не смѣютъ“ — скаржився він у своїх рапортах до Царя.[143])

Бо ці міщане знають, що їх чекає за непослух владі українській, владі Гетманській. Так само знали це й ті нікчемненькі одиниці з посеред шляхти, що вже тоді задніми дверима, підчас переяславських пактів, до воєводи московського Бутурліна бігали і грамоти собі у Царя випрошували, але одночасно „горячо челомъ били, чтобъ Гетману про то не сказывать“.[144]) Знали це й низові січовики, які за Гетьмана Хмельницького прав на верховодство Україною „привлащити собі не дерзали“. Знала це й городова старшина козацька, яка польських аґентів, що її привілеї на шляхецтво „з віконцями“ (пусте місце, де вписувалось імя козака, скаптованого таким привілеєм для Польщи) привозили, тут-же на очах у Гетьмана — як Смяровського наприклад — шаблями своїми рубала.[145]) Знало це врешті й духовенство, яке без відома Гетьмана з чужими урядами зноситись не сміло і своєю великою повагою його самодержавну владу укріпило. „В супереч Гетьманові говорить ми не важились, а хто й сказав, той живий не був“ — такою була за Богдана Хмельницького ота гетьманська, українська влада.

Союз українського Гетьмана з Москвою не означає тоді політичної залежности України від Московщини. Культурна і соціяльна близкість України до Польщи не пхає Гетьмана в обійми польської Річпосполитої. І в той спосіб, не в боротьбі Московщини із Польщею на українській території — боротьбі, що пізніше, підчас Руїни, Україну розвалила — а в сполученю східніх і західніх цивілізацийних впливів у міцній, так від Москви як і від Польщи незалежній Українській Державі, формувалась і дійсно відроджувалась за Великого Гетьмана Богдана велика Українська Нація.

Тільки повна пізніша денаціоналізація, повне здеклясування і відірваність від реального життя всієї грамотної, думаючої частини української нації, тільки повне знищення нашої національної аристократії Війська Запорожського, а разом з нею знищення і самої нації — стали причинами того факту, що історична роля Гетьмана Богдана Хмельницького тепер у нас незнана й призабута. Ми забули вже, що з нації нашої вийшов один з найбільш ґеніяльних державних мужів Східньої Европи, який для України зробив більше, ніж слушно прозваний „Великим“ Петро зробив у пятьдесят літ пізніше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу, тільки европеїзував готовий татарський державний поміст, який покривав пасивне, стояче й омертвіле в свому поневоленню московське море. А Богдан Хмельницький творив нову европейську державу і відбудовував націю серед гуркоту падаючих румовищ старої, ним же розваленої Річпосполитої. Він усував ті румовища й одночасно укріплював західню культуру на Україні в обличчу постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу — і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі ріжниці протилежних цивілізацийних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою.

Як не европеїзувати Московщину — вона Московщиною й останѐться. А тут на Україні — на погряничу двох культур — европеїзація все могла перейти в польщину, а боротьба з польщиною все могла довести до московщини. І коли ми ще й досі живемо надоруйованими останками Хмельниччини — нічого до них за той для нас, як слушно його Драгоманов називає, „пропащий час“ не додавши — то це може доказ не так дрібноти пізніших українських поколінь, як

ґеніяльности й величі Того, до кого й досі на протязі двох із половиною століть ніхто на Україні не доріс.

Хмельницького розуміли у нас доти, доки жива ще була сотворена ним козацька державна арістократія. Розуміли його наші козацькі літописці, мемуаристи, історики. „Отчество над вся паче возлюбивий — і єго ради нивочто вмінивий — роскоши, покой, користи, інтрати і всі привати“ — так наприклад характеризувала його „драма, на незабвенную толіких його щедрот память репрезентованная в школах київських 1728 літа“.

Для сучасних українських поколінь він став далеким і чужим; став якимось театральним „батьком козацьким“, який од инших таких же „батьків“ ріжниться тільки тим, що ті воліли під царя турецького, або короля польського, а він волів під царя московського, православного. На сором нам тепер нашого Велитня краще від нас розуміють чужинці.

„Чужоземці — пише сучасний польський історик Кубаля — порівнювали Хмельницького з Кромвелєм. Таке порівнання приходило само собою тоді, коли цих двох людей звертало на себе всю увагу Заходу і Сходу Европи. Проте Хмельницький мав багато трудніше завдання. Простір його влади мав скрізь одверті межі. Не розпоряжав він, як Кромвель, вишколеною інтеліґентною верствою і засобами старої, могутньої держави. Військовість, фінанси, публічне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було сотворити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати й поучати людей, заглядати в найменші подробиці. І коли його військо не вмірало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних аґентів, коли йому ніколи не забракувало грошей, то це його особиста заслуга, якої йому можна позаздрити і то не тільки у нас, в Польщі. Була це людина, з якого боку на неї не дивитись, надзвичайна. Він до такої міри перероетав людей високо талановитих, що сягав до меж неуловимих. Можна-б сказати про нього, що він народився володарем: умів скривати свої наміри, в рішучих хвилинах не вагався — скрізь могутня воля й залізна рука“. [146])

Це розуміється тільки нарис, але більшого від чужих трудно вимагати. Повну характеристику особи Богдана Хмельницького і повний образ його великого діла зможе дати тільки сама українська нація. Але це зробить тільки те українське покоління, яке на Богданів шлях,

на шлях визволення всієї нації української і збудування власної держави поверне. Тільки таке українське покоління зможе оцінити діло Великого Гетьмана, для якого це діло стане його власним, рідним йому, а через те й зрозумілим ділом . . .

Тут — вертаючи до теми моєї студії — зазначую для тої майбутньої характеристики Богдана Хмельницького тільки одну її дуже важну рису. В цих моїх коротких замітках хочу підкреслити його ґеніяльне уміння добирати собі помішників, хочу дослідити методи його національної політики і засувати його ролю, як провідника, учителя та творця нової української державної аристократії. Це одна з найменше досі досліджених, а разом із тим одна з найважніших сторін його діяльности.

Пригадаймо собі ще раз, що перед повстанням 1648 року нація українська була вже у великій мірі в своїх верхах зденаціоналізована. До того та горстка аристократії, яка заховала національну свідомість, була, витвореними життям у чужій польській державі, глибокими соціяльними противенствами між собою поділена й собі взаємно ворожа. Шляхтич, козак реєстровик, низовий „виписчик", міщанин, священник — все це були в польській Річпосполитій тільки розбиті, рознорошені, орґанічно між собою не звязані обломки української нації. Сотворити з цих обломків нову, одним духом національним споєну, міцну українську аристократичну верству — це було завдання, без виконання якого не тільки істнування козацької держави, але й істнування самої нації української не було можливе.

Один із приятелів української козаччини, а заразом глибокий знавець її внутрішнього житя, Князь семигородський, Бетлен Ґабор, бажаючи використати козацьку силу для своїх намірів зайняти польський престол та роздумуючи над слабими сторонами своїх майбутніх козацьких союзників, прийшов ще в р. 1628 до таких висновків. „Що до народу козацького — пояснював він тоді шведському послові Страсбурґерові — то знаний есть погляд Замойського, який предсказував, що ця зграя затопить колись Польщу, як що тільки знайде вона для своїх змагань розумного та шляхотного вождя і ініціятора .... Багато розважних і визначних людей обмірковували питання, чи не може запорожський народ, доведений до крайнього одчаю постійними утисками, що по послідніх козацьких заворушенях запанували, одділитись від Польщи, визнати протекторат

сусідніх володарів, збудувати окрему Річпосполиту, підпорядкувати себе точно означеним законам і управлятись новою владою. Де хто думав, що з тим розпущеним і не визнаючим ніякого права народом нічого певного вирішити і постановити не можна; що всі спроби переговорів до нічого трівкого не доводять; що треба берегтись і уникати цієї юрби і цієї многоголової, бурхливої та безладної гидри, яка часто кидається в ріжні боки. Вона ненавидить рабство, але не вміє користуватись волею. Вона заплямувала себе несчислимими злодіяннями, звикла жити грабіжем і злочином; вона не здатна до вірности і сталости і все кермується в один і той же час то страхом то зненавистю. Знов инші, навпаки, думають, що нарід запорожців це нарід знаменитий по своїому походженю і по своїм предкам; що навіть у теперішнім століттю він дав докази великих чеснот; в найтяжчі для Річпосполитої години він завжди вірно помагав їй проти Московитян, Турків, Татарів і скрізь перший видержував найлютіщі наскоки ворогів. Тому не тільки треба використати сучасну нагоду але й у будуччині притягнути до спільного діла (тут Бетлен мав на думці антікатолицьку, антіавстрийську і антіпольську ліґу протестантських держав, в справі якої й приїхав до нього посол шведський) так видатних і хоробрих лицарів . . . Двадцятилітній гнет і посліцня різня Конецпольського (мова йде про куруковський погром) розлютували козаків до краю. Тому саме тепер треба-б ужити всіх засобів, щоб козаки повстали проти Польщі при співучасти сусідів і під проводом якого небудь значного й видатного вождя та дали тим доказ, що не счезло їх мужне рішення добитись волі, або загинути. Але-ж більшість козаків низького походженя, призвичаєна до своєвільства, позбавлена військової дисципліни, сильна тілом, але тупа розумом. Тому перш за все треба зайнятись улучшеням їхнього безладного побуту, треба цей їхній побут і форму правління перемінити так, щоб ці неуки научились слухатись кращих людей та признавати на війні і в мирі тверді закони і засади. Тільки-ж прихилити всі ці грубі й уперті душі до послуху і під провід більше розумних людей — це діло непомірно важке . . ."[147])

Одкладаючи набік надто несправедливу гострість виразів і жовчність цього старого, розумного й досвідченого державного мужа треба признати, що його характеристика знайшла собі повне під-

твердження в фактах. По смерти Бетлен Ґабора, в двадцять літ по тому, як були сказані ним наведені вище слова, український народ зумів добитись волі. Але це сталось тільки тоді, коли він знайшов для своїх змагань великого й розумного вождя. І тільки тоді, коли цей одинокий Великий Вождь зумів знайти та вибрати найкращих людей і до послуху цим людям усю націю українську прихилити. Тільки одному Богдану Хмельницькому вдалось виконати це непомірно важке діло, яке для стороннього, але дуже пильного та уважного глядача здавалось майже нездійснимим, а без виконання якого „нарід козацький", на думку того глядача, мусів лишитись нездатною до орґанізованого життя, невідповідальною і необчислимою в своїх поступках „юрбою і зграєю . . ."

Крім загальної національно-політичної лінії і певної сталої політичної тактики, величезну ролю при твореню нової української аристократичної верстви відограв особистий вплив і особистий приклад самого Гетьмана. В особистім життю незвичайно скромний (єдиною його роскошю, як кажуть сучасники, була ще рідка тоді у нас кава, бо вживання трунків, що так часто закидають Богданові, було загальним звичаєм козацьким, якого мусів в певних випадках придержуватись і Гетьман, без шкоди зрештою для державних справ), для всіх доступний і в поводженню привітний, Богдан Хмельницький уміє прищепити потребу цієї скромности новій українській аристократії. Він знає, що роскоші й пиха довели польську аристократію до пілявецького погрому, і памятає, що „непомірна — вживаючи вислову того самого Бетлена Ґабора — жадність козацька" — була головною причиною всіх попередніх українських невдач. Дисциплінований, уміючий, коли треба, поступитись і слухатись сам, він так само вимагав від своїх помішників дисциплінованости й послуху. За всяке „брикання" він карав винних без милосердя, бо знав що брикання аристократії не будує держав а навпаки старі й міцні держави руйнує. І, що найважніще, він свою безмежну, фанатичну відданість державній українській ідеї вміє передати цілому свому оточеню, цілій, ним вихованій, українській аристократичній верстві. Бо коли весь довгий період нашої історії, що настав по смерти Богдана, слушно прозвано „Руїною", то памятаймо, що руйнувалось сотні літ тільки те, що він на протязі десятьох літ збудував. Бо перед ним так само була руїна: шість тисяч розбитого козацтва; напівзруйнований київський Софійський собор, святиня

української нації, в якому коні жовнірські стояли; дрібна горстка фанатично своїй завмираючій нації віданої шляхти, духовенства, міщанства, і сліпа потенціяльна народня енергія, з якою ніхто перед ним і ніхто по нім ради собі дати не міг . . .

По силі національної інтеліґенції і національної інтуіції ніхто з ним зрівнятись не може. Ніхто так тонко й чутко як він не розумів усеї складної, ріжними чужими впливами покаліченої і неволею та бездержавностю здеморалізованої української національної душі. Він єдиний уміє знайти її й у напівдикого степового січовика, й у забитого неволею селянина, і у помосковленого лівобічного „сіверського“ боярина, і у спольщеного правобічного „руського“ шляхтича, і у захопленого схоластичними реліґійними спорами інтеліґента та духовника, і у відданого крамарству міщанина, і у зденаціоналізованого інтернаціональною культурою пана. Нема в ньому тієї пізніше поширеної у нас обмежености і заскорузлости, яка вовком на земляка з чужого села, де свита не такого самого покрою, дивиться і в ньому „Ляха“, чи „Москаля“, одно слово якогось чужинця й ворога підозріває. Він усіх уміє притягнути до державної й національної роботи. У всіх він зуміє искорку хочби полусвідомости національної знайти і у такий її вогонь розпалити, який їх усіх в одно тіло національне перетопить, старі розєднуючі перегородки попалить і на жертви для України поведе . . .

Ми вже знаємо соціяльний підклад, на якому виростала нова українська аристократія. І пізнали ми в загальних рисах ті методи, яких Гетьман для прискорення того складного і многоважного процесу вживав. Тепер придивімся до самих людей, киньмо побіжно оком на славне покоління вихованих Великим Гетьманом „Хмельничан“, гляньмо хоч на верхи того покоління, на найближче оточення й найближчих помішників Богдана Хмельницького — памятаючи, що в тодішній Україні, будованій ним на европейськім аристократичнім принципі, ці верхи надають тон політичному і культурному життю цілої нації. Це не правлячі на благо народа баскаки, перед якими народ у великім страху на всі боки розбігається, у свої прадідівські нори ховаючись, а це найкращі з поміж лицарів Війська Запорожського, до яких усе це Військо а за ним і весь народ український, що в те Військо найкращих синів своїх посилає — до гори, до вищих форм людської культури й людської вартости підійметься . . .[148])

Зовсім природно, що в самім початку повстання перевагу серед нової старшини української має старе реєстрове й січове козацтво. На його території почалось повстання і воно, до цього діла навикле, зразу-ж йому надало провід і перші орґанізаційні форми. Ось наприклад серед тих перших провідників старий реєстровик, на початку повстання осавула військовий, потім полковник кропивянський, Филон Джеджалій, який прибувшим у початку 1649 р. до Переяслава польским послам, висловлюючи свої козацькі погляди, на підпитку по козацькому звичаю, заявляє: „Король як Король, але ви, королевята і князі броїте много, та й наброїлисьте. І ти, Кисілю, кість од костей наших, одщепивесься від нас та пристаеш з Ляхами!“ Два рази конкурент Хмельницького до булави — раз у самім зародку повстання, коли послані проти Хмельницького реєстрові, свою старшину скинувши, його за старшого обрали, другий раз під Берестечком обраний на місце взятого Татарами в полон Гетьмана — обидва рази зумів він свою амбіцію побороти й у дорозі Гетьманові не ставати. І далі такі-ж як і він реєстровики, перші переможці в повстанні, здобивці Кайдака: Іван Вовченко, ще старий товариш Хмельницького по посольству до Короля в 1638 році і другий такий же його товариш по посольству з р. 1646-го, Максим Несторенко. Пізніше в 1650 р. вони обидва разом з Креховецьким від імени Гетьмана новосписані реєстри козацькі до Короля в Варшаву возили. Третій здобивець Кайдака — Прокіп Шумейко, полковник ніжинський, людина до Гетьмана дуже близька. Марко Топіга, „козак старинний“, полковник черкаський. Згаданий вже вище старий Бурлай, полковник гадяцький, що пізніше в характері козацького „військового“ контролю поїде в р. 1653 зі шляхтичем Мужиловським у далеке й небезпечне посольство до Швеції. І так само згаданий вже мною завзятий запорожець, тепер полковник чигринський, Федір Вишняк-Якубович старший посол Гетьмана ще до Короля Володислава в самім початку повстання, разом з такими-ж як і він січовими козаками: Григором Болдартом і Лукяном Мозирою, тепер полковником корсунським.

Ці козаки старинні в початку повстання займають переважно всі вищі військові уряди. По смерти Топіги полковництво черкаське одержує Яськo Воронченко. Полковником канівським а заразом гетьманським послом до Хана в 1654 р. есть Семен Савич. Іван

Шанґірей, перед Мозирою полковник корсунський і Баран-Худий, після Ворончeнка полковник черкаський. Іван Чорнота обозний, приятель Гетьмана, сторонник радикальної політики супроти Річпосполитої, якого „суворим тираном“ звуть за це польські дипльомати, а заразом на стільки Гетьманові вірний і серед козацтва популярний, що йому власне доручає Хмельницький в кінці 1649 р. дражливу справу списання, обмеженого Річпосполитого до 40 тисяч, козацького реєстру. І такий самий старий друг Гетьмана, господарь гетьманський, а заразом отаман чигринський, Лаврин Капуста, якого Гетьман у такій трудній місії, як посольство до турецького Султана, в Марті 1657 р. посилає. „Людина великих чеснот“ — по характеристиці не тільки Виговського, але й цілої козаччини — Тиміш Носач, з початку полковник прилуцький, потім обозний ґенеральний. І родич Гетьмана, брат його послідньої жінки, багатющий козак Яким Сомко, полковник переяславський, убитий пізніше козацькою черню на ніжинській раді козацькій в 1663 р. І ще багатший від нього представник старого реєстрового великоземельного козацького роду, сусіда Гетьмана, Іван Волевач, посол до Господаря волоського, пізніший обозний ґенеральний. Врешті перші емісари гетьманські в дальші некозацькі „руські“ землі Річпосполитої, як наприклад запорожець Поддубський, якого під Бобруйськом в початку 1649 р. піймано, на палю посажено і він, „шість годин на ньому живим будучи“ одного тільки перед смертю попросив, щоб йому у всі дзвони в Бобруйську, як він буде умірати, задзвонили. Туди-ж на північ посланий, і в Червні 1649 р. під Жагалем убитий, полковник наказний канівський, Ілля Голота і брат його Григор, що полковництво по смерти брата перейняв, та й багато инших, яких тут усіх перечисляти нема й місця й потреби.

Але поруч зі старим реєстровим і січовим козацтвом зразу-ж у самім початку повстання починає вибиватись на його чоло инша ґрупа. Вже зараз по втечі Хмельницького на Низ і під час його перебування на Січи від грудня 1647 року, коли він мусів переховуватись там від помсти Чаплінського та його могутнього патрона маґната, хорунжого коронного Конецпольського, до нього „въ лукоморье — пише в своїх рапортах московський посол Кунаков — учали пріѣзжать Черкасы многіе, и шляхта, и вольные люди.“ [149]) В порозумінню з ними Хмельницький заключив у Марті 1648 р.

союз із Татарами і повстання проти Річпосполитої стало вирішеним ділом.

Для старинного козацтва це було діло звичайне. Ще одна спроба помірятись силами з Річпосполитою, звичайний похід козацький „на волость". І воно ставиться до цього діла спокійно, обчисляє свою „гармату", оцінює ворожі сили польські, одно слово робить своє козацьке діло так, як його личить робити тому, для кого це діло есть звичайним „рукомеслом військовим". І навіть перші надзвичайні перемоги не виводять того козацтва з його фільозофічної рівноваги. „Бути нам на морі цього літа, або воюючи Турків, або на службі турецькій" [150]) такі розговори веде поміж себе після Жовтих Вод і Корсуня старинна старшина козацька, міркуючи собі, що може вийти з такого небувалого погрому польських військ. І спокійне це старинне козацтво ще й тому, що нічим особливо воно не ризикує. Воно може тільки придбати, а тратити йому нема чого. Більше відобрати від нього, ніж досі відібрано, Річпосполита, навіть у разі нового погрому козаччини не може. Чи виграна, чи програна — козак усе козаком останеться, він тут у далекій Україні все у себе вдома — таке панує серед того старинного козацтва загальне й тверде переконання.

Зовсім не таким духом дише инша категорія повстанців, перш за все ота шляхта, що по словам Купакова до Хмельницького на перші звістки про його повстанчі замисли збиратися почала. „Не маючи де справедливости шукати — читаємо в реєстрі кривд козацьких, врученім представникам Річпосполитої в початку повстання — подався Хмельницький на Низ до инших, так само як і він покривджених, яких дуже багато в тих низових країнах і які собі його за вождя обрали." [151]) Все це люде перш за все глибоко подражнені, розлютовані. Це збігці зо всіх українських земель Річпосполитої, викинуті зі своїх домів, відірвані від своїх родин, або через переслідування релігійно-національні, або, як сам Хмельницький, через боротьбу за своє право, боротьбу соціяльну, якої коріння в самім устрою Річпосполитої лежали. „Людей через унію зі своїх домів і маєтків викинутих, ледве вже Низ і Україна помістити можуть" — так скаржиться ще в р. 1623 в своїй Суплікації до Сенату Річпосполитої українська шляхта православна. „Есть сила в Війську Запорожськім таких, котрих предки в церквах так коронних як і литовських лежать, а церкви ті уніяти позабірали. Вони, бажаючи, щоби офіру там, по звичаям старої релігії своєї, за

душі тих предків чинили, доти все суплікувати будуть, доки церков тих до рук наших православних не достануть" — так писав Гетьман до Короля Яна Казіміра в Марті 1650. р.[152])

В дійсности не в просьбах і суплікаціях тепер діло. Цей елемент шляхецький — якого, по словам Гетьмана, „сила есть у Війську Запорожськім", якого кілька тисяч по рапортам Кунакова і по звісткам польським, зразу в самім початку до повстання пристало — доведений до посліднього одчаю, взявся за послідній засіб, за зброю. І зброї цієї він уже не покине доти, доки „церков тих", доки своїх національних і соціяльних прав він „до рук своїх не дістане". Повстання проти Річпосполитої це для нього діло незвичайне, це крайній крок, на який рішившись, треба загинути або перемогти. Шляхта, що пішла до козацького повстання, жертвувала всім. Амністія, яку обіцювала Річпосполита тільки тим з посеред неї, хто докаже, що нехотячи, під примусом у Війську Запорожськім опинився, підкреслювала, що повороту для неї вже немає. І звідси — не кажучи, розуміється, про глибшу національну свідомість і більшу культурність — оця, в порівнанні з настроєм старинного козацтва, більша нервовість, більша енергія, більша політична далекозорість, більший темперамент повстанчої покозаченої шляхти. Звідси та її фанатична завзятість, та її безмежна відданість справі національній, яка кидається в очі тогочасним стороннім глядачам повстання.

„Шляхта паче всѣхъ Богдана Хмельницкого къ войнѣ на Польщу наговариваютъ: такіе де намъ поры николи не будетъ; тепер-то де и смирить, покамѣста не справились" — так пише в 1649 р. уважний, пильно українські справи студіюючий московський посол, Кунаков.[153]) Йому вторить, сидючи в Заславлі та важніщі українські події нотуючи, багатий Жид український Ганновер. „Багато шляхти польської — пише він у своїх спомінах — бачучи, що цей муж Хмель має щасливу руку, заключили з Хмелем союз і ствердили присягою, що вони йому будуть служити вірою й правдою, так як перед тим служили Королеві польському". І далі, характеризуючи одного з тих шляхтичів писаря військового Івана Виговського, він каже: „Цей писарь був людиною дуже здібною, він знав докладно спосіб воювання війська польського. Це він разом з иншою шляхтою були дорадниками Хмельницького: це вони були дяволами Хмеля і цькували його на

Польщу, яко бо сказано в Тальмуді: з його самого, з його лісу вийшов топір на його згубу.“ [154])

Польські джерела говорять те саме. Наприклад, що в Марті 1651 р. оточені в Винниці повстанці нізащо не хотіли піддатися Полякам, то ці останні обвинувачували в такій завзятости „або ченців, які там пробувають, або шляхту, якої кажуть єсть із ними коло семидесяти осіб.“ Отже нічого дивного, що стереотипне жадання: „шляхту видати, чернь розпустити“ — ставиться козаччині яко умова і повторюється польськими політиками кожний раз, коли Річпосполита з козаччиною помиритись хоче.[155])

Ще більше ненавидить покозачену українську шляхту Москва. Для неї ці традиційні й найбільш завзяті оборонці „Руси і православя“ в Річпосполитій — це підозрілі і непавистні „Ляхи“. „Ляхи“, бо з них же вийде Виговський, Мазепа, Орлик, з них вийде й послідній кошовий запорожський, а як значиться в російському Своді Законів, „шляхтич подільський“ — Кальнишевський ... Покищо за життя Гетьмана Хмельницького нарікають московські воєводи на гетьманового зятя Івана Нечая. „В старім Бихові — пишуть вони в 1656 р. Цареві — живе той зрадник і душогубець. І випадаючи з города зі шляхтою, такими самими, як і він зрадниками, людей наших побивають. А найбільші між ними зрадники і до всього непокою підмовчі — це зі шляхти мстиславської: Іван Суходольський, Братишовський і Секлицький.“ [156])

Дві такі повстанчі родовиті шляхецькі семї — Виговські і Нечаї — особливо вславились у тих героїчних часах. Обидві родом із серця України — Київщини — обидві зараз від самого початку опинились в самім серці повстання. Споріднені з Гетьманом: Данило Виговський одружився з одною із дочок Гетьмана, Оленою — Іван Нечай з другою — Степанидою — ці дві шляхецькі семї дуже близько до особи гетьманської стояли, великий вплив на весь провід тодішнього національного життя мали і вони у великій мірі тон усьому оточеню Гетьмана надавали.

Пятеро рідних братів Виговських — не рахуючи їхнього старого батька Остафія й цілого ряду братів у перших і инших родичів — взяло участь у великому національному повстанню. На чолі їх стоїть розуміється Іван, пізніший Гетьман, тепер писарь військовий ґенеральний: канцлер, як звуть його завжди шведські й инші західноевропейські тогочасні реляції. Те, що він зразу був призначений Геть-

маном на такий високий і відповідальний пост, свідчить, що він належав до тих конспіраторів, що підготовили і зорґанізували повстання. Учень Могилянської Академії, пізніще юрист при ґроді Луцькім, член брацтв православних і великий ревнитель благочестя, Іван Виговський, не зважаючи на зроблені ним потім політичні помилки, останеться все одним з найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України. Він зрештою життям заплатив за те, що цілий свій вік, кажучи словами тогочасника: „відважно Ukrainensem Rempublicam захищав.“ [157]) І коли його 16 Марта 1664 р. розстріляли під Вільхівцем біля Лисянки Поляки, то одним із головних мотивів обвинувачення було те, що він прирікав своїм землякам „бути батьком Україні й Ляхів воювати, прохаючи тільки, щоб його Москві не видавали“ . . .

За ним іде брат Данило, полковник биховський, зять гетьманський, гетьман наказний в українсько-московськім поході 1655 р. проти Польщи, потім по смерти Богдана засланий Москвою в Сібір і по дорозі замучений страшними тортурами на смерть під Калугою в листопаді 1659 року; маєтки-ж його на правім березі Дніпра сконфіскувала у його дітей Річпосполита. Далі Костянтин, оженений з княжною Мещерською — в перших часах повстання дворянин воєводи Кисіля, потім козацький полковник пинський і туровський і врешті обозний ґенеральний, який від пропонованих йому під час Руїни, по розстрілі брата Івана, урядів Річпосполитої рішуче відмовився й закінчив життя своє, відійшовши зовсім од світа. Врешті два наймолодші брати. Федір дипльомат, частий посол то до Москви, то до Польщи і Василь, пізніше в р. 1658 полковник овруцький, помер у московській тюрмі.

Рядом із пятю Виговськими стоять чотирі брати Нечаї. Найстарший, бандуристами козацькими прославлений Данило, „полковник воєводства брацлавського“, як він себе титулував, „чоловік багатий, уважають його рівним Хмельницькому, але більшого бунтівника над нього немає“ — як його характеризував Кисіль — був представником і провідником найбільш радикальної і найбільш вороже до Польщи настроєної старшини козацької. Польські дипльомати скаржились, що він, зайнявши Київ на початку повстання, „шукав Ляхів і під землею“, а Калиновський, пишучи листа до українського Гетьмана, нарікав, що „Нечай Королеві ЙМилости, який місце Творця на землі займає, повинне підданство і послушенство виповів“. Обороняючи від Польщі західні гряниці України, він загинув під Красним в Лютім 1651 року

і там же коло села Черемошного під високою могилою похований. Його брат Іван, зять гетьманський, спочатку старшина під командою брата в полку брацлавськім, потім від 1650 до 1653 року посол-резидент у Криму. Заступлений при ханськім дворі Семеном Савичем, по повороті звідти він був посланий Гетьманом на місце померщого полковника Івана Золотаренка стерегти північну, тепер сильно від Москви загрожену гряницю і 29 січня 1656 р. універсалом гетьманським був призначений на полковництво білоруське. Цей надзвичайно важний і тяжкий пост, де перші московсько-українські конфлікти треба було полагоджувати то зброєю то дипльоматією, займав він до смерти і ще якийсь час по смерти Гетьмана, обороняючи Україну від Москви з півночи так, як його брат обороняв її з заходу від Польщі. Вище я вже згадував про відносини до нього московських політиків, про „обыски“ в його полку, про розсліди, чи він часом не „Лях“ і не „католик“. Але поки живий був старий Гетьман, полковника білоруського рушити з місця Москві не вдавалось і вся зненависть до нього тільки причіпками, доносами та інтриґами кінчалась. Допіру по смерти Хмельницького й банкроцтві плянів Виговського був Іван Нечай у Грудні 1659 року Москвою під Биховим спійманий і в Сібір у Тобольськ заславний. Разом з Іваном заслано в Сібір і третього Нечая Юрія, сотника полку білоруського, уживаного часто братом полковником до ріжних дипльоматичних функцій. Врешті доля четвертого брата Матвія, в р 1653 наказного полковника уманського, нам невідома. Натомість знаємо, що син його Данило, сотник полку брацлавського, загинув разом зі своїм іменним дядьком під Красним.

Крім цих двох найбільше видатних українських шляхецьких сімей, з посеред тих, що жили на території козацької України, опинилась зразу в таборі повстанчім і вибилась на чоло повстання та українська шляхта, що або служила в розставлених на Україні польських військових відділах, або на степовім Низу від переслідувань Річпосполитої ховалася. І в однім і в другім випадку вона, приставши до повстання, дала з поміж себе найбільш свідомих і найбільш завзятих його провідників.

Перше місце серед них займає кум, приятель і права рука Богдана Хмельницького і „другий після нього — як кажуть польські джерела — принципал“, перед повстанням старий і досвідчений жовнір, полковник військ Річпосполитої, улюбленик польського коронного гетьмана

Конецпольського, а в повстанню козацький полковник київський — Станіслав Михайло Кричевський. По походженю свому належав він до старого шляхецького православного роду з воєводства берестейсько-литовського. Ще в р. 1516 Стецько і Васько Федьковичі Кричевські представляють Королеві Жиґмонтові старинні грамоти на їхній родовий маєток Кричев. Потім рід цей, як більшість шляхти в тих далеких північно-західніх землях українських, спольщився та перейшов у католицтво. І Станіслав Кричевський був охрещений у католицкій вірі. Зі шляхтою свого воєводства бере він участь в елекції Короля Володислава IV, але бувши жовніром по фаху, в своїм рідним гнізді не сидить. Перед повстанням бачимо його на чолі гусарської хоругви в ріжних війнах Річпосполитої, а в р. 1643, яко „шляхтич родовитий і в лицарських ділах досвідчений“, відповідно до ординації з р. 1638 (що знесла виборну старшину козацьку і вволила урядові призначеня) був він призначений по наказу коронного гетьмана Станіслава Конецпольського козацьким полковником чигринським на місце Закржевського, усуненого Конецпольським за ріжні надужиття й постійні на нього скарги козацькі. Сотником у тім самім полку чигринськім був тоді Богдан Хмельницький. Порядки, що в тих часах на Україні панували — своєволя маґнатів, утиск козаків, упадок влади й поваги королівської — не могли подобатись глибоко до Короля привязаному, статочному й льояльному жовнірові. „Українські замки Жидами адміністровані — писали в своїй просьбі до Короля ці вірні йому жовніри — у вічну руїну обернулися, з необчислимою шкодою для В. Кор. Милости і Річпосполитої. Старости там жадного не видко, бо того мають багато, а беруть ще більше з милостивої ласки В. Кор. Милости. Береже своїми руками убогий жовнір отой замок, йому од В. Кор. Милости в оборону доручений, а власне Жида робить він участником добродійств В. Кор. Милости і крівавих своїх заслуг“ . . .

По смерти дуже любленого польським військом гетьмана коронного Конецпольського, по упадку, завдяки маґнацькій опозиції, воєнних плянів Короля Володислава IV, в які Кричевський, як і Хмельницький були обидва втаємничені і яких обидва мусіли бути гарячими сторонниками, в настроях не тільки Кричевського, але й усеї кращої частини дотепер льояльного, консервативного, ворожого до новомодних республіканських тенденцій, монархічного офіцерства Річпосполитої на Україні

наступив глибокий перелом, зародилось сильне невдоволення й остра опозиція супроти нових порядків Річпосполитої.

Новопризначений гетьманом коронним Микола Потоцький був серед військових сфер на Україні надзвичайно непопулярний. Його ненавиділи, як типового репрезентанта нового „модерного“ маґнацтва: мягкотілого, розпещеного, утопаючого в роскошах, не здатного до твердого лицарського діла, а разом із тим опозиційного супроти Короля, самовпевненого, задиркуватого, деспотичного й жадного. „Нема чого на козаків, старостами покривджених, фукати; нема чого їх шукати по льохах і Задніпровю“ — такими словами все частіще промовляли військові Річпосполитої до свого нового вождя, до найвищого репрезентанта польської державности на Україні. Ось як характеризували його ці „польські ротмістри й поручники“ на Україні, складаючи якраз перед самим вибухом повстання в своїй рідній українській мові, правдиві змістом, хоч незграбні по формі, жовнірські таборові вірши:

„Глянь, обернися; стань, а задивися, который маєш много,
Же ровний будеш тому, в котрого немає нічого . . .
Глянь, обернися; стань, а задивися, который високо
Умом літаєш, мудрости знаєш широко, глибоко!
Не псуй мозку, мудруй по трошку, в собі обачайся,
І тих рада не лиха, що ходять зтиха, і тих поражайся . . .
Глянь, обернися; стань, задивися і скинь з серця буту,
Наверни ока, который з Потока ідеш ку Славуту (Дніпрові).
Невинні душі береш за уші, вольность одеймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш!
Гей поражайся! не запаляйся, бо ти рейментаруєш
Сам булавою всім польським краєм, як сам хочеш, керуєш!
Мій Бога в серці, а не май в легці шляхецької крови,
Бо світ чорніє, правда нищіє, а все к твоїй волі!
Гей Каштеляне! Коронний Гетьмане! Потреба нам згола
Єще памятати і поглядати на задній кола!
Жони і діти, где ся мають подіти наші на потом,
Гди нас молодці, тиї Запорожці, набавять клопотом?
Глянь, обернися; стань, задивися, що ся діє з нами,
Поручниками і Ротмистрами, польськими (= коронними) синами.
Глань, обернися; стань, задивися! видиш людей много,
Чи ти звоюєш? — чи їм зголдуєш? бо то в руках Бога.
Чини трактати, а кажи (козакам) дати гроші за заслугу,
Бо то єсть здавна заслуга славна Запорожського люду . . .“

Коли з наказу хорунжого коронного, нічим ще себе у військових ділах не проявившого молодика Конецпольського, арештовано старого

й заслуженого козака, сотника й писаря військового, довіреного Короля Володислава, — Хмельницького, то за нього гаряче заступились старі військові, а особливо полковник чигринський Кричевський, який і взяв до себе свого приятеля Хмельницького на поруку. Одначе Потоцький звелів Кричевському зараз же Хмельницького в тюрму посадити. Але полковник чигринський, знаючи добре цілу справу з Чаплинським, що на території його полку перед його очима відбувалася, замість виконати цей по його переконаню глибоко незаконний і несправедливий наказ гетьманський, увільнив Хмельницького від усякого надзору і тим самим допоміг йому до втечі на Низ. З тієї хвилини доля Кричевського була вирішена. Пізніщий його перехід під Жовтими водами на бік повстання, поворот до предківської віри православної й переміна імени Станіслава на Михайла — все це були тільки льоґічні висновки його глибокої зневіри в польську державність, зневіри в потребу для України цієї здеґенерованої державности. Така зневіра була не тільки у одного Кричевського. Була вона й у самого Хмельницького, у всеї покозаченої шляхти української, у частини реєстрової старшини козацької, у всіх монархічних, вороже до пануючої в Польщи республіканско-демократичної оліґархії настроених, аристократичних елементів українських, і була вона одною з головних причин самого повстання . . .

Призначений одразу полковником київським, Кричевський бере участь у всіх важніщих тогочасних боях; розбиває кн. Вишневецького під Костянтиновим в початку Червня 1649 р., а зараз потім Гетьман посилає його, з самою тільки козацькою кіннотою, як найкращого свого полковника, на Литву проти сильного своїм прекрасним військом, найвидатніщого стратеґа Річпосполитої князя Януша Радзівілла. В цьому поході поліг Кричевський у битві під Лоєвом 31 Липня 1649 р., своєю надзвичайною відвагою і військовою справностю Радзівілла обезсиливши, та до Київа його — що було-б при тодішньому положеню руїною для справи повстання — не допустивши. Коли привезеному до Раздзівіллового табору тяжко пораненому полковникові козацькому давні знайомі „його шляхецтво і його попередні заслуги випоминали“ — він, „не радо того слухаючи, раменами тільки здвигав і хапаючись за голову одно повторяв: хіба-ж це мала річ тридцять тисяч людей стратити!“ І так помер він „не бунтівничих учинків жаліючи, а над стратою війська боліючи“ — як каже тогочасний польський літописець...

Довше життя дало більшу славу другому не менше від Кричевского здібному полковникові й так само як і він визначному представникові нової покозаченої старшини української, яким був — на початку повстання полковник подільський, потім полковник кальницький і врешті паволоцький — Іван Федорович Богун, часто також під призвищем Івана Федоренка виступаючий.[158]) „Людина — по тогочасним польським свідоцтвам — лицарська, а при тім надзвичайно зухвала," улюбленик Богдана Хмельницького, Богун був типовим репрезентантом тієї найвірнішої Гетьману старшини, тієї Гетьманом добраної і зорґанізованої української аристократії, для якої, по словам польського політика Андрія Потоцького, „summa ratio status полягала в тім, щоб не бути ані під Королем польським, ані під Царем московським", яка все до того „centrum прямувала, коло котрого крутиться вся sphera їхніх умів: аби могли вони учинитись вільними."

Присягати Цареві по Переяславській Умові Богун відмовився, при чім до того факту настільки велику політичну вагу привязувано, що про це доносила під датою 19 Марта 1654 р. „Gazette de France"; що в справі цій був навіть виданий окремий царський наказ. Але одночасно не схилявся Богун і на сторону польську, а на всякі залицяння з польського боку відповів збільшеням військової акції супроти Річпосполитої. І нічого не помогли ані листи його старого знайомого Станіслава Потоцького, ані листи його сусіда Павла Олекшица, стоявшого по стороні Річпосполитої українського православного шляхтича, який — обіцюючи Богунові в імени Короля „амністію, гетьманство і староство, яке собі тільки сам в Україні вподобаєш" — намовляв його покинути Гетьмана і вернутись до Польщи ще й „во імя единої крови і спільної матері нашої церкви восточної, котру тепер патріарх московський од найсвятіщого патріарха костянтинопольського одірвати хоче, а ми-ж власне — нагадував Богунові Олекшиц — тому унії прийняти не хотіли, щоби пастиреві нашому, якого нам Бог подав, послушними бути." Листи ці Богун відіслав зараз Гетьманові і до кінця життя ані сторонником Польщи, ані сторонником Москви не став. Ідучи вірно по ліній політики Гетьманської, він підписав, як „полковник Іван Федоренко" в Жовтні 1657 р. — про що буде мова далі — Корсунську Умову зі Швецією, котра „Військо Запорожське за нарід вільний і нікому непідлеглий проголошувала" . . .

Гадяцькій Умові з Польщею Богун був на стільки ворожій, що заключаючі її польські політики потішали себе хибними чутками про те, як „Богуна бунтівника на палю вбито.“ Одночасно всіма силами поборював він сторонників Москви. Богун, а з ним найкращі, живі ще тоді такі Хмельничане, як Григорій Гуляницький, Тиміш Носач, Петро Дорошенко, Іоанникій Сілич, Герман Гапонович, Іван Лизогуб, Федір Лобода, Михайло Ханенко, Іван Вертелицький, Остап Гоголь і инші так до тих сторонників Москви в Липні 1659 р. писали: „Дивуємся тому немало, що Ваші Милости, уродившись з нами разом народом вільним і спільно зросши в Україні, отчизні нашій, а проливаючи час немалий кров свою за волю всього Війська Запорожського, тепер самі добровільно в неволю піддаєтесь і з нами, братією своєю, з котрими разом хліб їлисьте і проти неприятеля кожного ставалисьте, війну ведете, та на нас, кров свою, наступаєте.“ По смерти Хмельницкого і знівеченю його діла, улюбленики й вірні помішники Гетьмана удержатись на Україні не могли. Всіх, хто боровся за волю й незалежність України, зустріла гірка доля. Богун був засланий польським урядом у 1661 р. в Мальборґську твердиню. Випущений звідтам у початку 1663 року, він знов зараз кинувся у вир боротьби, аж врешті, знов спійманий Поляками, був розстріляний ними 17 лютого 1664 р. під Новгород-Сіверським . . .

Так само як і Богун, до кінця свого життя остався державній ідеї Гетьмана Хмельницького вірним і инший покозачений значний шляхтич, властитель Креховець в землі Галицькій, перед повстанням поручник панцирної хоруґви Річпосполитої і поборця жидачівський, а в повстанню зразу писарь полковий корсунський, потім полковник корсунський і врешті судя військовий ґенеральний — Іван Степанович Демович-Креховецький. До того, що вже вище було про нього сказано, додам, що в р. 1650 він був посланий Гетьманом до Короля Яна Казіміра, який його на „авдієнції приватній“ прийняв, а потім був одним з головних творців союзу України з Семигородом і Швецією і одним з тих українських дипльоматів, що до так важної для України, вищезгаданої балтийсько-чорноморської коаліції 1656 р. довели. Зовсім природно, що в Гадяцькій Умові України з Польщею, проти якої головним чином зверталась балтийско-чорноморська коаліція, він участи не брав і пізніще належав тількі до комісії, що в р. 1662 мала допильнувати звороту церков, відібраних Річпосполитою від право-

славних. В р. 1664 протестує він разом з иншою старшиною проти ганебного розстрілу Поляками Виговського, а в р. 1665 попадає в московський полон і йде на московське заслання разом з обозним Носачем, полковником Яковом Улеським і иншими.

До тогож типу нової української аристократії, що рекрутувалась з посеред старої шляхти, і що зараз же в початку повстання вступила в ряди Війська Запорожського, належать: Остап Гоголь, перед повстанням ротмістр козаків панцирних в Умані, який по корсунській битві перейшов до повстанців і став полковником винницьким, потім по Иосипі Глуху полковником уманським, врешті полковником могилівсько-подністрянським і подільським. По упадку „послідного козака", Гетьмана Петра Дорошенка, якого Гоголь всіма силами піддержував, постригся він у ченці Межигорського монастиря, де й помер у січні 1679 р.. Антон Жданович, полковник київський, уживаний Гетьманом до дуже важних доручень, чи то як начальник військових сил, посланих на підмогу Івану Нечаєві в р. 1656, чи то знов, як гетьман наказний над військами, що мали запомагати в р. 1657 Князя семигородського та Короля шведського, чи то як посол в р. р. 1650 і 1651 до Султана, чи то як посол до Річпосполитої і Москви, — помер у московській неволі. Самійло Богданович-Зарудний, перед повстанням жовнір війська Річпосполитої спричинився до корсунської перемоги тим, що, будучи в змові з повстанцями, дав знати Хмельницькому, яким шляхом має військо польське відступати. Яко судя ґенеральний був разом із Тетерею головним діячем Переяславської Умови з Москвою, але по смерти Хмельницького перейшов, як і Тетеря, на бік Польщи. Іван Куцевич-Міньковський, перед повстанням, в характері старого й заслуженого жовніра Річпосполитої, займав уряд войта в Паволочи, в повстанню полковник паволоцький, „шкодив" дуже справі миру з Польщею в р. 1649 і був „найбільшим бунтівником" на думку польських комісарів. Так само дуже вороже супроти Польщи був настроєний Петро Головацький, перед повстанням жовнір драгунської хоруґви Річпосполитої, що стояла за-, логою в Кайдацькій (Кудацькій) твердині, „конфідент" Хмельницького, як його Поляки називають. В повстанню спочатку в 1648 р. орґанізував разом з Кривоносом селянські „загони", хоч потім в рік пізніще, побачивши до чого Кривоносова політика веде, казав „черні, що годі вже з панами воювати, а час гречку сіяти." Яко полковник пере-

яславський поліг він в р. 1651 під Берестечком. Ярема Петрановський, перед повстанням „жовнір коронний заслужений“, в повстанню судя полковий уманський, потім полковник лисянський, врешті чигринський. Адам Хмелецький, небіж відомого „побідника Татарів“ і високого диґнітаря Річпосполитої Стефана, воєводи київського, перед повстанням жовнір військ польських, перейшов на бік повстання під Корсунем, виступав проти всяких угод з Річпосполитою, за наміри „стати другим Хмельницьким“ — покараний смертю в р. 1652.

Зі старинного козацтва і з цієї покозаченої від самого початку повстання шляхти української, що, по свідоцтвам тогочасним, до найкращих перед тим жовнірів Річпосполитої належала [159]), склалися перші кадри нової старшини Війська Запорожського, перші завязки нової української аристократії, коло яких дальші шари цієї аристократії мали укладатись. Зростала-ж ця провідна верства українська в міру того, як поширювалось територіяльно повстання, як, почавшись у козацькій Україні, воно широкою лавою зайняло від заходу до півночи всі українські землі Річпосполитої.

„Хмельницький — говорено в початку повстання в Польщи — таємно розсилає свої універсали скрізь де тільки стає Руси, а ті, одні необачні, а инші розярені, за найвище щастя собі оту свою згубу вважають“. [160]) І дійсно, не звертаючи уваги на „згубу“, яка їй з боку Польщи за це погрожувати мала, піднялась була на зазиви Хмельницького „вся Русь“. На чоло її в тих українських землях Річпосполитої, де козаччини не було, вибились більш енерґійні й свідомі одиниці з посеред ріжних инших верстов украінскої нації, головним чином з посеред шляхти, синів духовенства й міщанства. Оці провідники повстання в північно-західних українських землях Річпосполитої так само згодом більшою частю, поскільки не погинули, увійшли в ряди старшини козацької.

Ось наприклад найбільше видатний з поміж великого числа провідників повстання в Руси Червоній — „dux primarius“ землі галицької — як його польські джерела називають — значний галицький шляхтич Семен Гнатович Височан, який в р. 1648 зорґанізував з допомогою переважно дрібної шляхти (його головним помішником був Лесь Березовський) велику пятнадцятитисячну селянську армію. Потім, коли повстання в тих краях не вдержалось, перейшов він на територію козацької України, боронив від польських військ в р. 1651

разом із Богуном Винницю, згодом став полковником лисянським· врешті в р. 1666 заарештований Москвою, загинув у московській неволі. Такий же самий провідник селянського повстання в західній Брацлавщині шляхтич Степан Байбуза, стає пізніще сотником полку брацлавського, врешті наказним полковником уманським. Орґанізатор в 1648 р. повстання на Поділлі, дуже освічений шляхтич Станіслав Мрозовицький, перед тим, як про це вже була вище мова, паж королівський, стає наказним полковником корсунським, здобуває собі серед козацтва настільки велику популярність, що згодом кобзарі про нього — „Морозенка“ — свої думи лицарські складають — бере участь на чолі козацької кінноти в поході 1649 року і гине під Збаражем, убитий 28 Липня „при чім дуже жалувала його плебс“ — як записує в своїм дневнику самовидець тієї події, один з перебуваючих тоді в Збаражі Поляків. Григорій Гуляницький „шляхтич з воєводства Волинського“, по переході на територію козацької України і вступленю в ряди Війська Запорожського, посол в р. 1649 від Гетьмана до Царя, потім полковник ніжинський, наказний гетьман сіверський, врешті полковник корсунський. Великий ворог Москви, піддержує по смерти Богдана Хмельницького політику Виговського. „Будучи під владою Королів польських і Великих Князів литовських — каже він тоді в р. 1658 воєводам царським — за права й вольности свої ми все стояли і з неволі ми освободились. Так само і вам кривд і грабіжу не подаруємо“! По розстріляню Виговського, уряд польський засилає Гуляницького разом з тодішнім Митрополитом київським Іосифом Нелюбовичем-Тукальським в Мальборґську твердиню. Звільнений по двох роках неволі, піддержує Дорошенка. В кінці, по словам полковника Гоголя, „зведений Поляками“, сходить зі сцени.

Міщан звягельських Михайла Тишу і Івана Донця, провідників повстання в тій частині Волині, ми вже знаємо. Пізніще Тиша став сотником козацьким, Донець полковником охочекомонним. Таким же полковником Війська Запорожського став попович з Волині Гарасим Яцкович, який в р. 1649 титулується навіть „намістником гетьманським“, пізніще в р. 1653 їде в посольстві від Гетьмана до Царя і до Патріярха Нікона. Так само „попович з Чорнобиля“ Михайло Панкевич стає в р. 1649 наказним полковником чорнобильським і на чолі 2000 людей в семи хоруґвах бере участь в поході Кричевського проти Радзівілла. Багатий міщанин коросте-

шівський Мартин Небаба призначений в р. 1649 полковником чернигівським, бере участь у багатьох битвах, вважається одним „в найкращих полковників Хмельницького“, як писав шведський дипльоматичний аґент, гине в битві з литовським військом в р. 1651. Шляхтич Бережецький, властитель села Оссової на Поліссі, що в р. 1648 „збунтував“ власних підданих і селян з околичних сел, пізніще став сотником козацьким. Такими-ж сотниками стали теж провідники повстання на Поліссі Криштоф Виговський і Григорій Закусило. Шляхтича Білецького, перед повстанням адміністратора дібр Вільських, потім бачимо в характері писаря козацького. Адміністратор дібр королівських в Борзні Петро Забілла стає полковником борзенським, а його син Іван, яко сотник при полковнику Золотаренку, їде в посольстві в р. 1655 до шведського Короля, потім в р. 1659 був послом Виговського до Короля польського. Степан Подобайло, перед повстанням „підданий воєводи Кисіля з Носівки“ і жовнір з його драгунської хоруґви, потім провідник повстання в північній Чернигівщині, згодом призначений Гетьманом в р. 1651 по смерти Небаби полковником чернигівським, пізніще гетьман наказний сіверський, убитий під Старим Биховим в р. 1654. Його місце на полковництві чернигівськім зайняв син священника Іван Абрамович, по свому походженю „Поповичем“ прозваний. Тамже, в ціх північних землях українських, вибиваються на чоло народнього повстання, а потім в ряди Війська Запорожського вступають: Максим Гладкий, убитий в Червні 1649 р. і Іван, пізніщий визначний полковник Дорошенка, обидва представники боярського чернигівського роду. Далі Соколовський, що в р. 1648 титулує себе „гетьманом остерським“, полковники: Гарасим Горкуша Кизименко, Кривошапка і т. д., і т. д.

В перших роках повстання влада Богдана Хмельницького і Війська Запорожського в цих північно-західніх землях українських удержатись не могла. Вони стали тереном постійної польсько-української боротьби, підчас якої всі їх найбільш свідомі й найбільш активні елементи мусять еміґрувати в південну козацьку Україну. Там вони вступають в ряди Війська Запорожського й гуртуються коло основного ядра козацько-шляхецької старшини, все більше її при тім націоналізуючи, та перетворюючи аристократію козацьку, зразу переважно станову, військову, в аристократію національну і державну.

Поворот осілої шляхти на територію козацької України, про який вже вище була мова, ще більше цей некозацький елемент серед старшини нового Війська Запорожського зміцнює. І в другій половині панування Гетьмана Хмельницького, по Переяславській Умові, Військо Запорожське стає в повнім значінню того слова державно-творчою верствою: аристократичним станом, цілою нацією українською з посеред себе виділеним, на якім орґанізація цієї нації, її держава, її сила спірається.

Так само розуміється з цілої нації, з усіх її верстов, склалася та вища старшинська верства Війська Запорожського, яку ми в другій половині Гетьманства Хмельницького на всіх вищих урядах, у керми Держави Української бачимо. Старинне козацтво вже тільки невеликий відсоток серед неї займає. Воно передало новій аристократії свої старинні лицарські військові звичаї, де-які орґанізаційні форми, передало зверхню „моду“, як отим наприклад міщанам, що бороди голили, коли до Війська Запорожського вступали, передало, що найважніше, свою стару лицарську традицію, але дух цієї нової аристократії козацької став инший: не степовий, січовий, запорожський, а осілий, „городовий“, національний і державний. Це вже не старі запорожці, яким треба бути „на морю“, байдуже, чи воюючи Турка, чи на турецькій службі, а будівничі це й орґанізатори нової держави, це нове ядро відродженої після вікового сну державної української нації.

До ріжних українських верстов належить по своему походженню вся знана нам за Богдана Хмельницького старшина ґенеральна. Ось наприклад після Джеджалія осавули військові ґенеральні: козак Семен Гладкий, шляхтичі Гурський, Гаврило Лисовський і найбільш видатний з поміж них Іван Ковалевський, дуже освічений і зручний дипльомат, який підписує 7 Вересня 1656 р. умову з Князем Ракочієм, який потім у Чигрині бере видатну участь в переговорах зі шведським послом Лілієнкроною і по смерти Гетьмана славнозвісну умову зі Швецією в Корсуні в Жовтні 1657 р. своїм підписом разом з Юрієм Немиричом та Іваном Федоренком (Богуном) скріпляє. Так само судді військові ґенеральні: згадані вже вище Креховецький, Богданович-Зарудний і Федір Лобода, перед тим полковник переяславський, в р. 1659 взятий у московську неволю. Так само й обозні старші і молодші: крім згаданих уже вище Чорноти й Носача — Коробка в р. 1654, потім Петро Дорошенко, пізніщий Гетьман, з гетьманського козацького реєстрового роду; до

нього вже за часів Хмельницького в р. 1656 пристає Москва з ріжними обвинуваченями, коли він під Новим Биховим з військом козацьким стояв; Демко Многогрішний і инші. Далі всі оці, крім тих, що про них була вже мова вище, найбільш видатні й знані полковники Богдана Хмельницького: брати Іван і Василь Никифоровичі Золотаренки, багаті міщане по походженю, з них перший: після Шумейка полковник ніжинський, помер від ран 1655 року, другий: так само по смерти брата полковник ніжинський, убитий московськими аґентами на чорній раді козацькій в Жовтні 1663 року. Мартин Пушкар, боярин любецький, полковник полтавський, про якого ще буде далі мова. Филон Горкуша, пізніший полковник полтавський, тепер полковник наказний, їде в р. 1656 в характері „пристава“ козацького при московськім послі Зикові до Варшави. Матвій Гладкий, полковник миргородський і його наслідник на цьому полковництві від р. 1652 Григорій Сахнович Лесницький, київський шляхтич, людина до Богдана Хмельницького дуже близька; в початку 1657 р., коли Хмельницький до здійснювання плянів балтийсько-чорноморської коаліції приступав, призначений наказним гетьманом над військами, висланими яко заслон перед можливостю татарського нападу; потім суддя ґенеральний; врешті в р. 1664 розстріляний Поляками одночасно з Богуном і Виговським. Павло Янович Хмельницький, небіж Гетьмана, опікун гетьманської сімї в хвилинах небезпеки, призначений в р. 1654 після Остапа Пешка полковником київським, завзятий противник Москви, пізніше тесть і сторонник Гетьмана Дорошенка, інтернований вкінці урядом московським в Сосниці, помер там, неначе в тюрмі, в р. 1678. Цілий ряд наказних полковників київських за полковництва Павла Яненка і Ждановича, як наприклад Михайло Криса, пізніший полковник білоцерківський, Костянтин Мокієвський, один з 14 Мокієвських, що зі шляхтою білоцерківською на Переяславську Умову присягали, Петро Бутрим і инші. Яків Пархоменко, старинний козак, в р. 1651 полковник чигринський і його заміститель на цьому полковництві шляхтич Прокіп Бережецький, родич Гетьмана Хмельницького. Яків Юхимович Лизогуб, в кінці панування Хмельницького полковник канівський, Федір Терещенко, тоді-ж полковник прилуцький; Тимофій Цицюра, після Лободи й Тетері полковник переяславський; Семен Дубина, після Мозири в р. 1654 полковник корсунський;

цілий ряд полковників білоцерківських: перший Михайло Громик був убитий в р. 1652, гамуючи місцеві бунти козацькі, Іван Гира, що помер в Умані в 1655 р. від чуми, Яцина Лютренко полковникує там в р. 1656, потім Іван Кравченко, не рахуючи наказних. Осип Глух, перед Гоголем полковник уманський, і наказний за Хмельницького полковник уманський, пізніший „Гетьман правобічний“ Михайло Ханенко, сторонник Польщи, якого син пажем, а одночасно заложником при дворі королівським був. Перший полковник овруцький шляхтич Микулич і його наступник на цьому полковництві так само шляхтич Іван Бруяка, що на чолі 3000 кінних і 500 піших у поході Кричевського на Литву в р. 1649 участь приймав, полковникує ще в р. 1652; після нього наказним полковником овруцьким бачимо Костя Кондратенка, взятого в р. 1659 в московську неволю. Григорій Кривенко, за Данила Нечая полковник наказний брацлавський, поліг разом зі своїм полковником під Красним і наслідник Нечая на полковництві брацлавськім перед тим сотник мястківський в його полку, значний шляхтич Михайло Зеленський, який пізніще з братом Андрієм, полковником подільським, буде одним з визначніщих сторонників Дорошенка. Матвій Папкевич, полковник іркліївський; знаний уже нам Петро Дзік, полковник хвастівський; Михайло Сулічіч, полковник паволоцький і цілий ряд ріжних полковників наказних, як Радишовський в р. 1649, наказний черкаський, Матвій Старжинський, наказний ніжинський, Федір Третяк, при Івані Золотаренку в р. 1654—5 полковник піхотний і такий же полковник піхотний, передтим сотник ніжинський Григорій Кобилецький; Федір Кандиба, наказний полковник корсунський, Іван Сербин, при Зеленськім наказний полковник брацлавський і т. д. і т. д.

Таку саму ріжноманітність походження бачимо і серед старшини полкової та сотенної. Отже для прикладу: козак старинний, Леонтій Бут, оссавула полковий ніжинський, який на прохання полковника Василя Золотаренка мав одержати від Царя грамоту на „сільце в повіті Носівськім Кисілівку і Адамовку з млинами, а крестянських дворов в них сорок, опріч козаков“ і який пізніще був заславний Москвою в Єнисейськ, — і шляхтич Юрій Мінєвський, оссавула полковий корсунський, один з головних діячів угоди

гадяцької. Козак старинний, Яків Одинець, суддя полковий черкаський підписує в р. 1651 білоцерківську умову; шляхтич Филон Неміра, суддя полковий кальницький, перед повстанням войт в Кальнику і міщанин Федір Завадський, суддя полковий ніжинський. Станіслав Кохановський, отаман чернигівський, Яськó Трухомовка, отаман седнівський і Адам Мазепа-Колединський, за часів Хмельницького отаман білоцерківський, брат пізнішого Гетьмана, що був, як каже Самовидець: „роду шляхецького, повіту білоцерковського, старожитної шляхти української і у війську значної.“ Врешті між цілим множеством сотників Війська Запорожського переважно міщан, поповичів, козаків старинних, бячимо, особливо в правобічних і північних полках, значний відсоток шляхти, як наприклад Семен Третяк, сотник білгородський, пізніще полковник київський, заславний в кінці Москвою в Сібір до Красноярска, Іван Сулима, сотник настаський, Калин Соколовський, сотник житомирський, Опанас Предримирський, сотник печерський, Михайло Поповський, сотник русавський полку брацлавського, Василь Піотровський, сотник ходорковський, Денис Мурашко, Михайло Круковський, Іван-Адам Кошанський, Хилко Будкевич, все сотники полку білоруського Івана Нечая; Солтан Красносельський, сотник полку брацлавського, Михайло Махаринський, сотник тимоновський, Горностай, сотник полку овруцького, Авратинський, сотник тростянський, розстріляний Поляками в р. 1651 під Красним і так само ними-ж розстріляні в Демківці в р. 1655 сотники Зарудний і Юркевич і т. д. і т. д.

Переважно саму тільки шляхту бачимо ми на урядах писарських, у військовій ґенеральній канцелярії і в дипльоматичній службі Війська Запорожського. Писарство вимагало більшої грамотности, знання канцелярийної техніки, знання законів; служба дипльоматична до того ще й знання чужих мов: крім польскої, московської, татарської, турецької, ще й обовязкової тоді при інтернаціональних зносинах мови латинської.[161]) Коли додати, що тут потрібна була й певна оглада европейська, знання форм товариських, етикету і церемоніялів двірських, то зрозуміло, чому в міру зросту сили і міжнароднього значіння

козацької української держави все менше бачимо в її службі бюрократичній і дипльоматичній малограмотних січових козаків, а навпаки представників тих верстов, що посідали стару культуру і цивілізацію. Але й тут орґанізацийний ґеній Гетьмана зумів запобігти тому небезпечному роздвоєнню, яке могло повстати з такого поділу функцій: — тому звичайному недовіррю людей неграмотних до людей грамотних, недовіррю сірої маси козацької до політики „панів“, що пізніше стало по його смерти одною з причин державної руїни. За Богдана Хмельницького всякі посольства наприклад складаються переважно так, що рядом з грамотним фактичним послом їдуть представники Війська, рядова старшина козацька, яка довіррям серед маси козацької користується. В той спосіб ріжниці степенів культури згладжувались і на обєднування, а не розєднування нації обертались.

На чолі канцелярії військової й усеї служби дипльоматичної стоїть канцлер, писарь військовий ґенеральний, Іван Виговський. Ця канцелярія військова, крім свого безпосереднього призначення, стала пізніше, а почасти вже й за панування Богдана Хмельницького ще й свого роду вищою політичною і юридичною школою, де по словам Шафонського, „починали свою службу публічну діти шляхецькі, що пройшли перед тим курс наук в школах латинських.“ [162]) В році 1651 посол Радзієвського в Чигрині, бачив у Виговського дванадцять писарів, самих шляхтичів.[163]) Крім них були ще й писарі молодші, так звані „підписки“. Імена де-яких із цих писарів і підписків заховала історія. Про Юрія Ярмоловича й Соболя вже була згадка вище. До них треба додати Самійла Зорку, „старого секретаря Гетьмана Хмельницького“, як зве його в своїй літописи Величко; Івана Кричевського, одного з писарів при Гетьмані в р. 1649; Івана Петрушевського, званого иноді Петрушенком, посла в Липні р. 1648 до Варшави; згаданого вже вище Силуяна Мужиловського, в р. 1649 посла в Москву до Царя, в осени того-ж року посланого Гетьманом до князя Януша Радзівілла і прийнятого там надзвичайно урочисто „тридневними бенкетами“, потім в р. 1651 посла до Порти Оттоманської, пійманого тоді польськими військами, продержаного два роки в польській неволі, далі в р. 1653 посла знов до Москви й до Швеції, а пізніще посла до Хана; врешті Івана Грушу, що підписав разом з оссавулою Ковалевським р. 1656 умову з семигородським Князем Ракочієм, пізніще в р. 1657 їздив до

Пинська для відібрання присяги від тамошньої шляхти, за гетьманування Виговського став писарем військовим ґенеральним.

До цієї самої категорії треба причислити й перекладчиків при посольствах, як наприклад Григорій Кульчицький, згаданий вже вище Василь Верещака й иньші.

З посеред підписків, що тоді за гетьманування Богдана Хмельницького свою карєру в канцелярії військовій починають, знані нам досі: Павло Абрамович, який в р. 1653 приймає участь в посольстві до Царя, Василь Мінєвський, брат вищезгаданого оссавули Юрія, Іван Чекаловський, пізніщий писарь ґенеральний за гетьманування Дорошенка, Семен Ґолуховський, пізніщий писарь ґенеральний при Юрії Хмельницькім, Андрій Іскрицький, Гарасим Каплонський, пізніще частий посол Виговського до Короля, Святослав Кривецький, пізніще писарь ґенеральний при Тетері, Василь Кропивницький, пізніще посередничив у Гадяцькій Умові, вкінці взятий в московську неволю, Яків Львович, підписок, а заразом багатий дідич київський, Хведір Погорецький, згаданий уже вище Остап Федкевич їздив кілька разів у посольстві до Короля й Царя, Єронім Борисович Шалатоня, потім якийсь час писарь військовий при Виговськім і т. д. і т. д.

Поруч військової канцелярії ґенеральної були канцелярії полкові й сотенні. В них усі діла як військові так і адміністративні полків і сотень зосередковувались. Крім згаданих уже вище писарів полкових знаємо ще Павла Тетерю Моржковського, перед повстанням писаря канцелярії ґродської в Луцьку, в повстанні писаря полкового переяславського, потім полковника переяславського, писаря ґенерального, врешті злощасного Гетьмана. Іван Якимович був писарем полку київського; Іван Красковський, писарь полку чернигівського; Федір Житкевич, писарь полку брацлавського; Іван Невмержицький, писарь полку овруцького; Микола Бруяка, брат у перших Івана, полковника овруцького й писарь в його сотні полковницькій; писарь Головацький був пійманий у Вересні р. 1648 Поляками; писарь Турчинович, був убитий в р. 1648 під Слуцьком і т. д.

Функції дипльоматичні, крім писарів військових, цих тогочасних дипльоматів фахових, виконують дуже часто „люде приватні“, що на території козацькій живуть, або при своїх родичах, що уряди в Війську

Запорожським займають, або коло духовенства православного і біля вогнищ віри та культури — монастирів, брацтв і шкіл православних — гуртуються. Отже наприклад Богдан Сокольницький був посланий Гетьманом у Варшаву на Сойм Елекційний, Остап Користенський їздив разом з Іваном Біpецьким, Федором Пашковським, Михайлом та Лукіяном Махарипськими в р. 1651 од Гетьмана до Царя, Лозинський був послом до Ракочого в квітні 1649 р., Гойський їздив до молдавського Господаря, Микола Варакінський в початку 1656 р. був призначений послом до Швеції,[164]) старий Остафій Виговський, батько писаря ґенерального, часто виступає в ролі посередника і примирителя в розмовах з московськими воєводами і т. д. і т. д.

Число цих „людей приватних", що урядів у Війську Запорожським не займають, але жваву участь у життю державнім беруть — зростало з кожним днем в міру того, як поверталась на козацьку територію непокозачена шляхта і як прилучувались до козацької південної України північно-західні „руські" землі Річпосполитої. Процес реасиміляції-повороту до своєї нації — старої зденаціоналізованої української аристократії приймає в другій половині гетьманування Богдана Хмельницького значні розміри. Пізніще за Виговського цей процес свої окремі (для держави, як побачимо, дуже небезпечні) соціяльні й політичні форми прибере. Але тепер, за панування Хмельницького, він відбувається — як це вже вище було підкресено — під проводом і під назвою Війська Запорожського. Коло того Війська гуртується все, що так чи инакше на поверхню державного й національного життя вибивається. Так само й ці „люде приватні", що за Великого Гетьмана в державнім і національнім будівництві діяльну й дуже для цього будівництва користну участь приймають, хоч до реєстрів військових і не вписані, всі владі Гетьмана й Війська Запорожського підлягають, всі в імени Гетьмана й того Війська виступають. Бо Військо Запорожське — це в тих часах синонім української держави. Воно творить та репрезентує українську націю.

Для повноти образу — як зо усіх національних кругів виростала і зо всіх українських земель набіралась та нова аристократія, що під назвою Війська Запорожського державу українську за Гетьмана Богдана збудувала — треба до вище згаданих її категорій додати ще „дворян", тоб-то ту незаможну інтеліґенцію, що з ріжних верстов української

нації (переважно з міщанства та дрібної безземельної шляхти) рекрутується, та в характері приватних „слуг“ при дворах Гетьмана, Митрополита, Владик, вищої та багатшої козацької старшини ґенеральної, або хліба, або карєри в козацькій Україні шукає. Деякі з цих „дворян“ згодом так само в ряди нової аристократії української вступають, і дуже часто тоді, як люде освічені, гнучкі і спритні, відограють визначну ролю в національнім життю. Отже з таких „дворян“ Гетьмана Богдана Хмельницького знаємо наприклад його конюшого, Івана Брюховецького, що крім того ріжні функції дипльоматичні за життя Хмельницького виконував, а пізніше при допомозі черні козацької та аґентів московських булаву гетьманську захопив; Івана Славковського, перед тим слугу польського коронного гетьмана Миколи Потоцького і управителя його маєтків, а тепер слугу Богдана Хмельницького і т. д.[165]) Має своїх „дворян“ і писарь ґенеральний Виговський, особливо з того часу, як він з багатою дідичкою, Оленою Стеткевичівною — панею з „великого дому“, як писали наглядачі московські — оженився і через неї з князями Соломерецькими, Четвертинськими, Мещерськими й иньшими значними земляньскими домами породнився. Знаємо наприклад його „покойових“ Войну, Браницького, яким одночасно і деякі дипльоматичні доручення даються, а серед „фрауцимеру“ його дружини зустрічаємо призвища Подарицьких, Рудницьких, Яговських, Павловських і т. д.[166]) Має своїх „рукодайних“ і брат писаря — полковник Данило Виговський,[167]) має їх иньша старшина ґенеральна. Але особливо багато бачимо ми таких „дворян“ при вищім духовенстві православнім. Ось наприклад „слуги“ Іннокентія Ґізеля, архимандрита печерського: Самійло Носацький, „обиватель містечка печерського“ Василь Васильковський, конюший Хведір Лесневич. Слуга архімандрита Іосифа Нелюбовича Тукальського — „шляхтич“ Іван Лубенка. „Слуга“ ректора Київо-Братської Академії, Лазаря Барановича, а потім учитель польської мови в заложеній Барановичем у Новгороді Сіверськім школі — Ґонсевський. Далі инші слуги того-ж Лазаря Барановича: Петро Жорновський, „писарь“ Семен Ялинський, „кухмистр пан Григорій Менжинський“, „конюший“ Конрад Сущинський[168]) і т. д. і т. д.

Окремо врешті треба згадати тих чужинців та ріжних еміґрантів, які, так чи инакше в сфері впливів нашого державного життя опинив-

шись, часто асимілюються і до нової аристократії української пристають. Про одного з таких еміґрантів, грецького ченця Данила, пізніще під призвищем Оливеберґ де Ґрекані знаного, були вже згадки вище. Може був він одним з тих грецьких ченців, які ще в 1649 р., по реляції польського дипльомата Мясковського „бігали з України на Волощину, і до Тогай-бея“ та з якими „руські“ комісари Річпосполитої (воєвода Кисіль і його брат Микола, Максиміліян Бжозовський, кн. Захарий Четвертинський), запросивши Митрополита і архімандрита печерського, мали тоді, в тайні од польських членів посольства, одбувати якісь таємничі наради. Можливо, що прибув він на Україну разом з антіохійським патріярхом Макарієм. У всякому разі з тогу часу — від Червня 1654 року — бачимо його в характері дипльомата на українській службі, як посередника між Україною і Швецією. 28 Червня — отже в пару місяців по заключеню Переяславської Умови — виїзжає він з Білої Церкви в посольстві від Гетьмана до шведської Королеви Христини. Принятий 30 Жовтня того-ж 1654 року вже новим Королем Карлом Ґуставом на особистій авдієнції, він представляє йому дуже зручно складений меморіял, в якім на підставі одержаної від Гетьмана і канцлера Виговського словесної інструкції підкреслює, що ні через Москву ні через Польщу „Excellentissimus Dominus Campi Ductor Zaporoviensis“ не міг своїх послів до Короля шведського прислати і що тільки тепер він має нагоду засвідчити своє бажання жити в вічній приязні з державою шведською. Далі меморіял цей зазначує готовність Гетьмана вести спільно з Королем шведським військову акцію проти Польщі доти, доки спільні їхні політичні цілі не будуть осягнені, а заразом висловлює бажання, щоб Король шведський, подібно як і Гетьман, союз з Царем московським заключив, маючи на увазі, що коли-б Москва того союзу не додержала і проти Швеції виступила, то Гетьман готов по боці Короля шведського стати. Вже тоді в той спосіб були українською дипльоматією висловлені ті провідні ідеї української закордонної політики, що пізніще в основу балтийсько-чорноморської коаліції 1656 р. лягли.

На весні 1655 р. отець Данило з великими перешкодами вертає після ріжних пригод на Україну, знаходиться при Гетьмані підчас його походу на Львів і з під Львова; одержавши писану інструкцію, їде в Жовтні того-ж року знов до шведського Короля. Та інструкція під-

твержує давні гетьманські бажання шведсько-українського союзу, обіцює в разі потреби козацьку допомогу Швеції проти Москви, але заразом радить Королеві шведському Москви „без причини не трівожити“, бо союз з нею Україні потрібний і коли — пише Гетьман — „Бог поможе нам довести до союзу Шведів з Москвитянами і нами, то багато народів буде підбито цими сполученими силами.“ В першу чергу, поза війною з Польщею, пропонує Гетьман Королеві війну з Турками, яку — по його словам — він вже давно в порозумінню з Венеціянами розпочати хотів, тільки війна з Польщею тому на перешкоді стала. Бажаючи бачити Короля шведського Королем польським, Гетьман хотів би, щоб віце-королем у Польщі (в разі коли Карл Ґустав останеться жити в Швеції) була призначена людина, яка-б союз шведсько-український шанувала. Єсть дані думати, що мав тут на думці Гетьман перебуваючого при дворі шведськім Гієроніма Радзієвського, старого приятеля козаків, повірника їх монархічно-абсолютистичних конспіраций з Королем Володиславом IV проти республиканської шляхти і тайного посередника між Володиславом IV і Богданом Хмельницьким ще перед вибухом повстання.

Тоді-ж 12 Листопада представляє о. Данило Королеві шведському вироблений ним спільно з Гетьманом проект коаліції України, Швеції, Москви, Венеції, Анґлії і Австрії для увільненя Греків з під турецької влади, поділу Туреччини, завоювання Пельопоннесу і втягненя в сферу впливів цієї коаліції ще й Персії. В Грудні того-ж року вертається о. Данило через Москву на Україну. В Червні слідуючого, 1656 р., бачимо його вже в новій місії при дворі Ракочого в Трансильванії, а 19 Серпня він знов приїзжає до Короля шведського в табор під Закрочимом, вручає йому лист гетьманський і переказує словесну інструкцію, головним пунктом якої було бажання Гетьмана бачити у себе якнайшвидше послів шведського Короля для заключеня союзу, при чім був для вислання тих послів поставлений Гетьманом Королю ультимативний десятитиждневий речинець. В наслідок того посольства Король висилає зараз на Україну своїх уповноважених послів Веллінґа і Тернешельда; одночасно виїхав до Гетьмана і о. Данило. Тут він дістав нове, вложене на нього Гетьманом і Королем шведським доручення притягнути до шведсько-українського союзу Господарів молдавського й волоського. Виконавши це доручення, він знов їде до Карла Ґустава з листами Гетьмана й Господаря волоського. Поворотом його

задержують у Прусії, де він пробув довший час. Звільнений тоді Гетьманом зі служби за те — як оповідали — що покинув чернецтво та задумав женитися, о. Данило, тепер уже не отець, а Олівеберґ де-Ґрекапі, вступає, всеж таки за дозволом Гетьмана, на службу до Короля шведського, їде як його резидент до Господаря молдавського, а потім разом з послом шведським Лілієнкроною їде в Червні 1657 р. до Чигирина до Гетьмана. Там він мусів з роблених йому закидів виправдатись, бо бере діяльну участь в переговорах з Лілієнкроною, потім знов вертається в Молдавію, пізніше бачимо його в Трансильванії і Яссах, врешті в початку 1658 р. знов переїжає на Україну і знов поступає при Гетьмані Виговськім на українську службу, знаходиться при нім підчас його війни з Москвою, пише з доручення Виговського листи до Карла Ґустава, врешті підчас Умови Гадяцької займає уряд „військового секретаря". Дальша його доля нам не відома.[169])

Ми умисне задержались трохи довше на особі того грецького ченця, щоб показати скільки енергії і здібностей вкладали иноді такі еміґранти в державну українську працю. Крім Данила Олівеберґа ще варті з посеред них уваги: Грек Іван Тафлярі, посол Гетьмана до Швеції в р. 1654, Марко Тарсі, мабуть Грек львівський, перекладчик і секретар Олівеберґа; Теодозій Томкевич, так само Грек, львівський міщанин і купець, посередник між Гетьманом і львівськими міщанами в 1657 р. потім один з головних аґентів Виговського підчас переговорів з Польщею і його посол до Швеції в Червні 1658 р.[170]) Турок Соліман, дуже освічена людина, що говорив по латині й иньшими мовами, якого бачимо в р. 1657 при штабі полковника Ждановича.[171]) Тамже зустрічаємо Турка Ференча, що мав бути дуже видатним військовим[172]) і т. д. Багато чужоземців — не кажучи очевидно про офіціяльних послів чужих держав і резидентів — все перебувало при дворі гетьманськім. Хочби для прикладу згадати небожа волоського Господаря Михайла, що передтим при дворі Імператора австрийського був, і його численне оточення, так само оточення вдови по Тимофію Хмельницьким, доньки Господаря Люпула, а рідної сестри княгині Янушевої Радзівіллової[173]) і т. д., і т. д.

Розуміється поміж тими, перебуваючими тоді на нашій землі чужоземцями було багато ріжних тайних аґентів чужих держав, які намагалися впливати на події на Україні виключно в інтересах тих держав. Не забуваймо, що українське повстання спалахнуло підчас великого

воєнного напруження в Европі, в часі завзятої й довгої боротьби двох великих ґруп европейських держав. Обидві ці групи, як держави протестантські, так і ліґа держав католицьких намагались події на Україні використати для себе. Про давні в цім напрямі пляни семигородського Князя Бетлена Ґабора вже була мова вище. Тут ще додаймо, що на тайній нараді в кінці р. 1632 в Іоганісбурзі, представники протестантських кругів Річпосполитої, з кн. Радзівіллом на чолі, обмірковували з послом брандебурґським Берґманом пляни антікатолицької конфедерації, до якої мала належати Анґлія, Данія, Нідерлянди, Брандебурґія і Швеція і до якої малося притягнути „Русь“ в Річпосполитій і українських козаків. Що до останніх, то на думку брандебурґського представника „вони більше здатні до руйнування, як до допомоги і їх можна вжити тільки тоді, коли все загублено й коли приходиться сказати: ні мені, ні тобі.“ [174]) Такого роду думки і пляни мали ще більшу підставу в міжнародніх відносинах року 1648. І тому наприклад враження аґента, якому залежить не на будуванню України, а тільки на зруйнуванню Польщи при допомозі козацького повстання, робить найголосніший провідник революції 1648 року, жорстокий і неперебіраючий в засобах демаґоґ, полковник Максим Кривоніс, жовнір шотляндський, що перед повстанням прибув на Україну.[175]) З приводу тієї його руйнуючої демаґоґічної діяльности виникають гострі непорозуміння між ним і Гетьманом, якому врешті вдалось Кривоноса усунути. Але факт, що за діяльностю Кривоноса з зацікавленям слідили аґенти протестантських держав і що поміркованість та обережність Хмельницького була їм дуже не до вподоби, дає підставу здогадуватись, що в лиці кривавого провідника української „черні“ ми маємо до діла зі свідомим, або може несвідомим виконавцем тієї сторонньої волі, для якої заведення ладу й порядку на Україні та будова української держави були ділом зовсім байдужим, або в усякім разі навіть менш ніж другорядним.

По скільки протестантським державам залежало на знищенню Полщі, а зокрема на усуненню сторонника Австрії Короля Яна Казіміра, по стільки для ліґи католицької важно було повстання козацьке паралізувати, Україну з Польщею помирити і Богдана Хмельницького до піддержування Яна Казіміра прихилити. Діяльність єзуїта „sub habitu secularis“ Андрія Гунцеля Мокрського — який, використовуючи давне свое знайомство з Хмельницким (він мав бути

учителем у львівській школі, де свого часу вчився Хмельницький), приїхав на Україну зараз по вибуху повстання і в характері посередника між Гетьманом і королевичем Яном Казіміром виступав — велась очевидно в тім напрямі, щоб впливи держав протестантських в оточеню гетьманськім паралізувати . . .[176])

Уникнути страшної небезпеки й не стати сліпим знаряддям в чужих руках удалось Великому Гетьману перш за все тому, що він для здійсненя своїх власних цілей: визволення української нації й будови української держави — зумів зорґанізувати коло себе не аґентів, а Богунів, Нечаїв, Виговських, Кричевських, Ждановичів, Креховецьких, Стеткевичів, Тукальських, зумів витворити з найкращих людей України аристократичний клас, який жертвою крови й життя себе з істнуванням держави української звязав. Поки такий український аристократичний клас за Гетьмана Хмельницького істнував, об нього всі спроби здеморалізувати Україну розбивались. Орґанізованим впливам чужих держав Гетьман зумів протиставити так само орґанізовані впливи свої. „Хмельницький знає все, що робиться в Польщі.“ „Трьох шпигів Хмельницького спіймали Поляки в Варшаві, з котрих один в кімнаті самого Короля сховався“ — так писали в Грудні 1650 р. розвідчики шведські.[177]) Не тільки в Польщі, але скрізь, де йому треба було, мав Богдан Хмельницький своїх довірених людей. Але кермувати ними можна було, тільки маючи в руках міцний зорґанізований державний апарат. І доки провід Української Держави спочивав у руках „самодержавного“ Гетьмана і спірався на класі, що себе за найкращих, аристократичних, лицарських і ідейних слуг держави, а не за кандидатів у Гетьмани вважав — доти можна було чужі впливи побороти і Державу Українську відстояти. Спосіб правління й гетьманський ґеній Богдана Хмельницького добрали й виховали йому таких помішників, яких за його життя ані грошима, ані маєтками, ані урядами, ані почестями купити нікому не вдалось . . .

Використати козаччину, як сліпу руйнуючу силу для поваленя Польщи не змогли ворожі до Польщи держави ще й тому, що справа козацька за Богдана Хмельницького стратила — як вже вище було сказано — свій попередній характер внутрішньої справи польської Річпосполитої. Військо За-

порожське, що за Великого Гетьмана сформувалось, це вже не клас польської Річпосполитої, невдоволений своїм польським урядом і проти того уряду бунтуючий, а це державна аристократія нової, відділеної од Польщи, козацької української держави. І провідників того нового Війська Запорожського не можна вже вживати для викликування розрухів у Польщі та для валення небажаного польського уряду, бо воно ані з Польщею, ані з її урядом нічого спільного, крім державної грянищі, не має.

Врешті помилились усі, хто Богдана Хмельницького за польського „бунтівника“ вважав, тому, що Великий Гетьман оказався по природі своїй творцем, а не руїнником. Він сам умів одріжняти в українській нації її руїнницькі, деструктивні елементи від елементів будуючих, творчих і зумів перших зробити нешкідливими, а других до державної та національної роботи притягнути. Військо Запорожське за часів Богдана Хмельницького не тільки шаблею та дипльоматією будує й творить свою політичну орґанізацію державну, але ще й скріпляє її найміцнішим цементом, без якого ні одна державна будова вдержатись не може — цементом спільної всім класам, одної національної духової культури. А що культура національна ідентифікувалась у тих часах зі справами реліґійними, то цим справам реліґійно-національним — йдучи в тім слідами старої „руської“ князівської й шляхецької аристократії — присвячують Гетьман і Військо Запорожське не менше уваги, чим справам військовим і політичним. І коли одночасно з гомоном військовим та з горячковою боротьбою політичною, виростають нові церкви та монастирі, коли будуються школи і розвиваються брацтва, коли повстають села й міста там, де досі був степ і де кочували Татари, то це найкращий знак, що немає тут місця для розкладових сил, що даремна там праця чужих деструктивних аґентів . . .

Про численні універсали Гетьмана, якими він церкви та монастирі збогачує і відновляє, була вже згадка вище. Так само горяче пеклується про них і його дружина Ганна. Писарь ґенеральний Іван Виговський, при всій своїй надлюдській роботі, знаходить час, щоби церкву святотроїцьку й монастирь в Чигирині фундувати, щоби до брацтва львівського, цього культурного заборола нації української в її західних землях, вписатись. Так само вписуються до того-ж львівського брацтва Григорій Лесницький і Павло Тетеря. Михайло Стеткевич, брат Виговської, старинний монастирь бурколабовський своєю фундацією

відновляє. Полковник миргородський, Матвій Гладкий, в самім вогню повстання будує „коштом великим“ церкву в Миргороді, прикрашуючи її „ведлуґ нашого звичаю християнського“ дорогоцінними іконами та малюваннями. Судя ґенеральний, Федір Лобода піклується про монастирь креховський у далекій Руси Червоній. Полковник чернигівський, Степан Подобайло відбудовує в Чернигові зруйнований перед тим Іліїнський монастирь і в ньому каже себе поховати. Михайло Махаринський, сотник тимоновський збірається монастирь у Тимонівці фундувати. Київський полковник, Павло Яненко Хмельницький жертвує Брацькому монастирю свій двір у Київі і т. д. і т. д.[178])

Велику вагу привязує тодішня провідна верства українська до справ освіти. Не зважаючи на тягарі воєнні, представники вищого духовенства, зїхавшись в Липні 1650 р. в Київі, складають добровільні жертви на піддержку найвищої української школи, Київської Могилянської Академії. Бо хоч більшість студентів цієї Академії „захопив — кажучи словами історика Олександра Яблоновського — запал воєнний“ [179]) і вона до повстання пішла, але треба дбати про освігу дальших молодших поколінь. Епископ перемиський, Антоній Винницький жертвує на цю ціль 100 золотих щорічно, епископ вітебський, Іосиф Кононович Горбацький 500 золотих, таку саму суму зобовязується вносити що року на руки ректора Академії, Лазаря Барановича, епископ луцький і острожський Іосиф Чаплич-Шпановський, 200 золотих обіцює Діонисій Балабан, епископ холмський і белзський.[180]) А з пізнішого універсалу 3. Мая 1659 р. полковника київського, Василя Дворецького, довідуємось, що „небожчик славної памяти Пан Богдан Хмельницький Гетьман і все Військо Запорожське помощію Божією, а одвагою, щастем і мужеством своїм рицарським скинувши з себе ярмо неволі лядської . . . церкви і монастирі Київські і Українські многіе увільнивши і з пащек лядських вирвавши . . . монастиреві Брацькому Київському і школам при нім будучим, для наук високих през побожних, а вельце славних годної памяти людей . . . для оборони віри і церкви православної фундованим — яко ктитори і наступци особливе певние маетности (далі йде перечисленя цих маєтків) назначили і дали“. [181]) Не тільки про школи вищі, але й про нищі дбають тодішні провідники нації. Війна й державне будівництво не

зупиняють підставової праці для освіти народньої. Чужинця Павла Алепського, переїзжаючого через Україну в р. 1654 вражає велике число грамотних людей, звертають його увагу школи. а поруч них захоронки для убогих і сиріт по козацьких містах . . .

Для нас, безпосередніх нащадків пізнішої державної й національної української руїни, психольоґія того кипучого, інтензивного, захоплюючого своєю орґанізованою ріжноманітностю національного життя часів Гетьмана Хмельницького майже незрозуміла. Нам сьогодня трудно собі уявити, щоб могли бути на Україні такі часи, коли всі класи української нації приймали активну участь в твореню одного, для всеї нації спільного державного й національного життя. Коли провід того життя спочивав у руках розумних і чесних — не чужих, а своїх — найкращих українських людей, коли найбільше освічена і культурна верства на Україні себе українською — а не польською чи московською – вважала і коли вона авторітетом і повагою серед мас народніх користувалась. Щоб могли істнувати такі часи, коли мешканці України не винищували себе взаємно під проводом чужих аґентів і коли вони — в супереч загальному переконанню сторонніх обсерваторів і політиків — не тільки до руйнування, але й до будування були здатні . . .

„Між козаками задніпрянськими і по цій стороні Дніпра велика нелюбов, ворожнеча й розлад: зовсім поділилися на ся“ — так із задоволенням характеризували чужі доглядачі ті відносини на Україні, що пізніще за невдалих наслідників Великого Гетьмана настали.[182]) Це був початок того процесу, який привів до того, що нащадки сотвореної Богданом Хмельницьким української національної аристократії в Росіян на лівім боці Дніпра і в Поляків на правім боці обернулись. „Де тих Мурашків отчизна?“ — питали з одчаєм послідні Хмельничане, що біля Гетьмана Петра Дорошенка згуртувались, дивлючись, як Андрій Мурашко за московське панування на Україні розпинається, як його рідний батько Денис Мурашко своїх земляків до Польщи всіма силами тягне і як обидва вони вмісті проти Дорошенка — самітнього „посліднього козака“ — з лютою заїлостю виступають . . .[183])

Того фатального для України внутрішнього поділу по лініям впливів чужих держав і чужих національних інтересів за Гетьмана Богдана Хмельницького немає. Україна тоді сама собі вистачає. Вона не шукає для себе сильніщих та кращих од неї самої зовнішніх центрів притягання і не розколюється та не розвалю-

еться відповідно до сили та значіння тих зовнішніх позаукраїнських центрів. Всі внутрішні сили України направлені в середину її самої. А що сліпа потенціяльна енергія українських мас все була величезна, то — при умілім і розумнім скеруванню її на орґанізацію власного життя — можливим стало таке чудо, як сформування за Гетьмана Хмельницького на протязі кількох літ Української Держави і Української Нації. Стали можливими на Україні зорґанізовані, розумні форми людського співжиття, бо під залізною рукою Гетьмана Війська Запорожського всі Українці побачили, що годі на чужу допомогу проти своїх земляків рахувати і муситься форму компромісу, форму співжиття самим між собою знайти. І ці, хто в першій мірі таку форму знайти мали обовязок: культурний, освічений український клас — це ще не більш або менш чесні посередники між чужими державами й обезголовленою Україною, це ще не чужі народові українському комісіонери Росії та Польщи — а це народові українському потрібний та необхідний хребет, це „голова“, яку „прислати“ просили в р. 1648 у Хмельницького позбавлені своїх власних провідників селяне повстанці з Підляшшя.[184]) Хребет і голова, без яких існування національного орґанізму неможливе . . .

Тільки біля всею нацією признаного авторітету Гетьмана-Монарха змогла відродитись Україна. Ми вже бачили, як згуртувався і сформувався коло його особи український аристократичний клас, як зорґанізувались і силою в козацькій Україні стали передтим безсилі й розпорошені найкращі українські люде. В міру того, як формувався і національно обеднувався цей клас, збіралась коло свого старого київського центру і вся поділена перед тим і пошматована українська земля. Процес обеднання північно-західних українських земель біля збудованої Гетьманом Війська Запорожського козацької південної України мають представити в загальних рисах два дальші розділи ціх заміток.

Розділ VII.

Нова українська аристократія, обєднавшись коло особи „Єдиновладного" Гетьмана, намагається обєднати всі українські землі в одній Державі Війська Запорожського. — 1. Втручання Москви в державну українську політику не помагає, а стає на перешкоді такому обєднанню. — 2. Без визволення з під влади польської Річпосполитої всіх північно-західних українських земель не може бути емансипації України з під руйнуючих впливів Москви. — На ціх двох стверджених досьвідом тезах спирається зовнішня і внутрішня політика Богдана Хмельницького в послідній добі його Гетьманування. — Становище шляхти в північно-західних землях. — Переміна у взаємовідносинах між нею і Гетьманом та Військом Запорожським під впливом монархічних тенденцій Богдана Хмельницького і европеізації південної козацької України. — Голова шляхти волинської Степан кн. Четвертинський і його листування з „Ясновельможним Великим Гетьманом". — Військо Запорожське прилучає до козацької України некозацькі „руські землі" Річпосполитої: Русь Червону, Поділля, Волинь, Полісся і південну Білорусь. — Юрій Немирич та инша шляхта ціх „руських земель", що державну владу Українського Гетьмана і Війська Запорожського приймає.

Внутрішній роскол української аристократії після смерти Богдана Хмельницького привів до поділу України між державами чужими. Обєднання за його життя цієї аристократії в одну верству привело до обєднання всіх українських земель в одній державі своїй. Вже вище було зазначено і прикладами зілюстровано, як зо всіх земель українських набіралась і формувалась та нова українська державна верства, що під іменем Війська Запорожського і під приводом „Єдиновладного" його Гетьмана козацьку південну Україну в незалежну державу зорґанізувала. Зовсім природнім було змагання цієї верстви поширити свою владу і на ті українські землі, які ще в склад держави Війська Запорожського не війшли, а з яких велика частина старшини козацької була родом, з якими вона була в постійнім звязку і які по старим, перенятим нею від попередньої князівської аристократії державним традиціям, до старої Руси, до Держави Київської й Галицької

колись належали. „Ми хочемо мати під своєю владою всю Україну стародавню, або Русь, де віра православна була і де ще мова наша задержалась: аж по Вислу. Бо нас би висміяли, коли-б ми тепер не відібрали земель, які ми за давніх часів були втратили“ — так казав на початку 1657 р. шведському послу Веллінґові Виговський, висловлюючи в той спосіб гадку не тільки Гетьмана, але і всеї нової української аристократичної верстви, якої він — Виговський — був одним з найвидатніщих і найсвідоміщих представників. [185])

Однаково, як аристократія свіцька, козацька — була заінтересована в обединанню всіх українських земель і аристократія духовна. Сама вона (як це було вище сказано, переважно по походженю шляхта) власне з тих північно-західних українських земель була в більшости родом. Там, у тих землях, були найбільше чтимі і знані старинні православні святині, де починали своє чернече життя пізніщі Владики і Митрополити. Там були найбільш діяльні брацтва, що в постійній боротьбі з західними впливами виховували найзавзятіщих „ревнителів благочестія“. Там врешті під владою Річпосполитої залишились по відділеню й унезалежненю козацької України, найбільші й найкращі маєтки української Церкви православної. [186])

І прилученя до козацької України північно-західних „руських земель“ найгорячіше бажав собі сам Гетьман. Вже в початку 1649 р. він перед послами Річпосполитої, по їх словам, „Україну й навіть Русь усю Ляхам виповідав“. Для визволеня „всеї Руси“ він союз з Москвою заключив і протекцію царську прийняв. „Totam Russiam Rubram usque ad Vistulam“ — жадає він для себе в усіх переговорах зі Швецією і з Ракочим. І доки Ракочи од ціх „руських“ земель не відмовився, а Король Карл Ґустав на письмі заприсяженої „ассекурації“ Гетьману на ці землі не дав, дотиі він союзу з ціми державами писаним трактатом ствердити не хотів. [187])

Які були причини тих упертих і непохитних гетьманських змаганнь? Розуміється перш за все грав тут ролю момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до зеднання в одно тіло цілого національного орґанізму. Але були й розумові причини, виведені з фактів життя, з певного політичного, на льоґічнім розумованю опертого світогляду. Про де-які з них ми вже згадували. Ми вже знаємо, що Богдан Хмельницький був найбільшим европеізатором України і що на европейськи-культурних елементах, а не на Січи Запорожській хотів

він будувати козацьку українську державу. Тому збільшеня та скріпленя тих европейських елементів через прилученя до козацької України найблизчих до Европи і найбільше зевропеізованих північно-західних земель мусіло бути одним з його найголовніщих завдань.

Знаємо також, що забезпеченя будуччини державности української Гетьман бачив тільки в дідичній і міцній гетьманській владі, в сотвореню і скріпленю абсолютистичної української монархії. І знов таки не на полукочовій примітивній Січи Запорожській міг він будувати українську монархію; не там міг він здобути та за собою закріпити потрібний йому для переведеня ціх монархічних плянів дідичний титул Князя. Переговори з Королем шведським, Імператором австрійським, Князем семигородським і т. д. в справі визнаня незалежности своєї держави не міг вести якийсь смішний своєю екзотичностю Князь „Коша Січового“, а Князь тих земель, де цей титул мав свою правну підставу, свою давню державну історичну традицію і де були верстви, на яких така українська влада князівська серйозно опертися могла.

І коли справа того нового дідичного суверенного і територіяльного титулу князівського, що мав бути доданий до військового і екстериторіяльного титулу гетьманського, набрала — як уже вище сказано — такого великого значіння в послідніх роках гетьманування Богдана Хмельницького, коли вона грає таку велику ролю за Виговського („Гетьман військ Князівства Руського“ — такий титул визнала за ним Річпосполита в Гадяцькій умові). за Юрія Хмельницького (Князь Сарматії), за Мазепи врешті (одержаний ним в 1707 р. від Імператора австрійського титул князя „св. Римської Імперії“ і князівство чернігівське, про яке він умовлявся з Карлом XII) — то це не були, як думають наші історики демократичної школи, панські „примхи“ Гетьманів, навіяні їхнім „польським вихованням“, а одна з найглибших державних українських ідей, що шукала опори для державно-правної традиційної монархічної форми української держави там, де тільки така опора й могла бути знайдена і звідки степову анархію можна би було побороти: в північно-західних українських землях старої „руської“ князівскої державної культури.

І коли цю державну ідею Богдана Хмельницького, так само як і инші його ідеї, перейняла згодом Москва; коли від р. 1654 почавши, до попереднього титулу царського: „всея Россіи Самодержецъ владимирскій, московскій. новгородскій і т. д.,“ додається:

„всея Великія і Малыя Россіи самодержецъ московскій, кіевскій, владимирскій, новгородскій...“ а крім того ще й: „великій князь смоленскій, волынскій, подольскій, черниговскій, витебскій, мстиславскій... и землямъ восточнымъ и западнымъ обладатель...“ — то не Великий Гетьман був винен, що титули старих Князів Київських Царю московському дістались, бо він зробив усе можливе, щоб їх для себе, фактичного дідича цих Князів, заховати, щоб титулів цих Цареві московському не дати. Бо власне знищеня на Україні в самім зародку державних тенденцій московських було завданням Гетьмана в послідних роках його панування. Бо й тому власне він так дуже хотів північно-західні землі до України прилучити, щоб на цих „руських“ землях старої державної, князівської, культури будову нової держави української завершити і в той спосіб од північних державних впливів московських себе відмежувати; ці московські впливи, на князівській київській державній традиції оперті, відродженям цієї традиції в самій Україні паралізувати, та ініціятиву відновленя старої київської „Держави Руської“ в перемозі над Польщею і над кочовим степом з рук царських і московських на Україні вирвати...

Ми вже знаємо, що головною метою і основою союзу Гетьмана з Царем московським було бажання визволити всі „руські землі“ з під Польщи. Але іменно для цього цей союз оказався зовсім непридатним. Бо хоч Царь московський радо брався ці землі визволяти, але визволити їх він хотів для себе, а не для України і не для козацького Гетьмана. Показалось, що новий протектор України, Царь московський, не збірається зовсім наділяти Гетьмана українського „державою більшою, чим вона була за Королів польських і своїх Князів руських“, як думали українські дипльомати, заключаючи Переяславську Умову. Він хотів тільки побільшеня своїх „восточних“ земель землями „западними“. І коли виявилось, що побільшити московську державу коштом Польщи можна далеко легше переговорами і торгами з самими Поляками, чим піддержуваннем проти них війною хоч і „одновірних“, але непевних „Черкасів“, то Царь забув про дані Гетьману обітниці і вигідний для себе, а страшний для України мир з Польщею у Вільні поспішив заключити. Це мав бути перший етап того „собиранія Руси“, який закінчиться колись українським гайдамацьким бунтом, Москвою проти Польщи піднятим і самою-ж Москвою здавленим зараз, як тільки

залякана цим бунтом Річпосполита на уступки супроти Москви пристала. Але Гетьман Богдан Хмельницький не мав нічого спільного з духом гайдамацьким і методи політики московської в Україні, такі вірні й доцільні згодом, тепер, за його життя, показались ні до чого . . .

Наміри московські Великий Гетьман збагнув розуміється дуже скоро. Тому в спільнім українсько-московськім поході проти Польщи в 1655 р. прийшлось Гетьману од городів руських — Львова, Гусятина і т. д. — і од всіх західних „земель руських“ одмовитись, аби тільки не віддавати їх „на імя царське“. Господарювання Царя на Білій Руси показало ясно, до чого прямує Москва і чим скріпленя її державної сили може погрожувати Україні. І без пригадок шведської дипльоматії, що на це увагу Гетьмана звертала, знав Богдан Хмельницький, які то титули „до князівств Київського і Галицького належні“ Царь московський собі по р. 1654 проти його волі пододавав. [188]) Бо коли в р. 1648 Гетьман адресував свого листа „Государю Алексѣю Михайловичу, самодержцу і обладателю земли Московское свѣтилу Русскому“ — отже „свѣтилу“ серед иншої немосковської Руси — і більш нічого [189]), то тепер мусів він виписувати довгий титул, в якому його — Гетьмана і самодержця Руського — власні, його власною кровю „з неволі лядської визволені“ землі українські перечислялись. Шведи знали, чим можна було найбільше роздратувати проти Москви старого Гетьмана!

Так само без пригадок шведських знав він, що помирившись з Польщею, „хоче Москва поневолити козаків і одняти од них волю якої коло себе вона стерпіти не може“. Коли-ж ще взяти під увагу, що указом царським з д. 15 Вересня 1654 р. епископ білоруський мстиславсько-оршансько-могилівський, який досі київському Митрополитові підлягав, тепер з цілою епархією був відданий під владу Патріярха московського [190]) і коли уявити собі, яке обуреня й переполох серед православного духовенства українського мусів викликати цей указ — то зрозуміло, чому навіть в найбільше москвофільських українських колах, все свою „одновірність“ з Москвою підкреслюючих, зникли останні надії на допомогу московську і чому емансипація з під впливів Москви стала для Гетьмана найбільш пекучим питанням.

Як же цю емансипацію перевести, коли ще така велика частина земель українських під владою польською залишається? Гетьман був

за розумним політиком, щоб війну з Польщею і з Москвою одночасно починати, маючи ще до того ворожих Татар та Турків за плечима. Союзу з Москвою не можна було рвати доти, доки боротьба з Польщею перемогою України не скінчилась. І в цьому напрямі, щоб союзні відносини з Москвою задержати, Гетьман робив всі можливі заходи. Але одночасно не менше енергійно заходивсь він коло того, щоб побільшити і скріпити внутрі України ті українські елементи, які проти Москви в слушний час устояти-б могли і які-б дали Гетьманові ту силу, з якою-б Москва страшною для нього не була. Богдан Хмельницький розумів, що не „чернь", національно зовсім індиферентна, і не Січ Запорожська, якою все можна було колотити в усі боки, дасть йому оту потрібну для устояння проти Москви силу. Та сила лежала в північно-західних українських землях, в невизволених ще Військом Запорожським „руських" землях Річпосполитої. Бо там були ті українські елементи, яких свідомість національна під впливом західних взірців сформувалась і у відвічній боротьбі з Польщею загартувалась та окріпла на стільки, що було неможливо ані царськими „соболями" їх перемогти, ані лукавими гаслами „одновірности" спокусити. Вони то — ці українські елементи західної европейської культури — мали по думці Гетьмана кадри нової аристократії, що в козацькій Україні сформувалась, скріпити і відпорність тієї аристократії проти впливів сходу, проти впливів Москви побільшити . . .

Не зриваючи з Москвою, знайти певнішого від неї союзника для боротьби з Польщею. При його допомозі і при московськім нейтралітеті, всі північно-західні „руські" землі до України прилучити. Психольоґічні основи союзу з Москвою, яко єдиного засобу побороти Польщу, серед мас українських в той спосіб знищити. І західні, европейські, супроти Москви найбільш відпорні українські елементи прилученям оцих північно-західних земель скріпити — ось була та глибоко продумана політична ідея, якою кермувався Гетьман, приступаючи до балтийсько-чорноморської коаліції і присягу на вірність собі й Україні від шляхти „земель руських" приймаючи . . .

А що саме ця політична ідея була вірна і що тільки вона до унезалежненя України вела — найкращим доказом служить це зденервованя, цей неспокій і ця безсила злість Москви, що тоді саме в її

відносинах до України помічається. „Не сбыточное то дѣло, чтобъ Гетману послать людей своихъ на помочь къ Ракоце, безъ вѣдома Великаго Государя нашего“ — запевняли Річпосполиту московські дипльомати. [191]) А посол царський у Чигрині, Бутурлін, грозив Гетьману „карою Божією“ за те: що полковник Іван Нечай московські залоги з Білої Руси виганяє, вогнем і мечем нищить усіх, хто тільки на імя царське присягав і весь край на імя Гетьмана займає; що Гетьман, „підданим царським бувши“, наважився союз зі Шведом, супротивником царським заключити і Польщу, яка у Вільні Царя своїм Королем обрати обіцяла, разом з Лютрами і Кальвінами нищити; що Гетьман при допомозі Ракочого і Шведів займає тепер ті городи, яких він в 1655 р. при допомозі військ московських займати на імя царське не хотів і т. д.

Вище було сказано, що відповів Бутурлінові Гетьман. Але він збройно проти Москви не виступав і навіть радо брався бути посередником і примирителем між нею і своїм новим союзником Швецією. В результаті московська дипльоматія, що все обороною віри православної на Україні воювала, була безсила. Бо кожному було ясно, що православну віру супроти Польщи краще боронить в союзі зі Шведами, Прусією й Семигородом сам Гетьман український чим Царь московський, який власне допомогу Польщі проти Шведів послав. Отже московській дипльоматії лишалась тільки одна зброя: провокація. Бутурлін обіцював маєтки і „велику ласку царську“ тій старшині, яка цареві буде вірно служити і пляни Гетьманські паралізувати; а одночасно у військо козацьке, що під проводом Ждановича йшло на допомогу Ракочому, послані були московські аґенти-розлагателі. Вони повинні були чернь проти старшини бунтувати, кажучи, що тяжка війна з Польщею ведеться старшиною проти волі царської і що старшина тільки про те й думає, аби їй самій спільно з еретиками запанувати і чернь в гіршу від польської неволю завдати. Але й ця провокація, поки за життя Великого Гетьмана істнувала міцна і спаяна українська аристократія, Москві не помагала. Бо чернь українська, як і всяка инша, все мала нахил більше вірити на сам кінець тому, в чиїм розпоряженю були не тільки приємні слова, а й фактична реальна сила. [192])

Пізніще, по смерти Богдана Хмельницького, московська дипльоматія одержала перемогу. В договори: бахчисарайський 1681 р. і московський 1686 р., між Москвою, Польщею й Турцією заключені — введено

було Москвою жадання, щоб правобічна подніпрянщина оставалась „на віки“ незаселеною пустелею. І це був найкращий доказ, що Великий Гетьман не помилявся. В европеізації України, а не в січових „шатаннях“ захована була найбільша небезпека для московського панування. Тому відділити „Малороссію“ від західних українських земель, одмежувати її якнайщільніще, хочби й незаселеною пустелею, від Европи, така була провідна лінія московської політики на Україні, від смерти Богдана Хмельницького почавши . . .

Війна 1656—7 р. України з Польщею, ведена Гетьманом в союзі зі Швецією, Прусією й Семигородом, мала розуміється зовсім инший характер, ніж війна 1648—9 рр. Це вже не було повстання козаків, українських підданих Річпосполитої, та її підданих „руської віри“ за свої соціяльні й національні кривди. Не зреформувати польську державу, зруйнувавши її старий попередній лад, хоче тепер Гетьман. Теперішня війна з Польщею, це боротьба за українську землю. Що козакам треба дати „coś udzielnego“, що треба погодитись з істнуванням Української Держави — це вже в другій половині панування Великого Гетьмана стало зрозумілим навіть для польських мужів державних [193]). Питання йде тепер про гряницю, про межу. І Богдан Хмельницький хоче прилучити до своєї козацької української держави ті українські землі, які ще по за її межою остались.

Той, хто прилучає якусь землю до своєї держави, поводиться в ній не так, як той, хто в тій землі лише нищить ворожий йому соціяльний лад. Не Кривоноси появляються тепер на Волині з зазивними листами до української черні, щоб вона нищила панів, шляхту жидів. Не до православних тільки пише свої листи Гетьман, щоб вони ворота городів повстанцям одчиняли. Він прилучає до своєї держави рідну їй по національному складу і по своїм традиціям землю і тому зберегти цю землю від знищеня, прилучити її цілу, незруйновану — ось його найважніще завдання. „Хоч би піддавались і бісурмане — казав Гетьман руйнуючим Галичину московським воєводам підчас українсько-московського походу 1655 р. — не треба їх нищити, а заховати слід в милости й опіці ось так, як це робить у Польщі Король шведський, що не руйнує тих, які добровільно його владу приймають.“ І коли йому ці слова з докором нагадував ще в р. 1657 Бутурлін, то Гетьман гостро відповів: „навіть якби я розуму збувся

то й то не дозволив би нищити гарматами християн православних.“[194]) Тому полковник Жданович, висланий тоді, в кінці 1656 р., на допомогу Ракочому й на окупацію Поділля та Руси Червоної, дістав, як ми вже вище казали, наказ гетьманський поводитись з тамошніми городами і тамошніми людьми так, „як з власними нашими.“ Такі самі накази дістали й ті полковники, що пішли прилучати до козацької України Волинь, Полісся й південну Білорусь.

В числі місцевих людей, з якими мали представники Української Держави поводитись „як з власними нашими“, перше місце займала тамошня шляхта. На ній весь попередній польський державний устрій тих земель до того часу спочивав і її перш за все мусів мати на оці той, хто землі ці до своєї держави прилучав. Прилучав — додаймо — вже не в союзі з азіятською, ворожою до західної цивілізації Москвою, а в союзі зі Швецією, Семигородом і Прусією, отже з европейськими, на верстві лицарсько-шляхецькій опертими державами. Окреслити нове державно-правне становище шляхти „руської“ — червонорускої, волинської, подільської, пинської — в моменті прилученя тих земель до Української Держави Війська Запорожського — — стало тепер найважніщим завданням внутрішньої, веденої під знаком европеїзації політики Гетьмана. Яке було, в момент інкорпорації до України „руських земель“, становище шляхти в тих землях?

Розуміється, дуже тяжке. Позбавлена тієї міцної опори, яку шляхті київській, чернігівській, брацлавській давав новий державний устрій козацької України, шляхта червонорускa, подільська, волинська, поліська, південно-білоруська все ще переживала період анархії і розкладу попереднього державного життя. Зборівська Умова козацької України з Польщею дала їй право вернутись до своїх рідних земель. Але нова війна польсько-козацька, що незабаром по цій Умові знов розпочалася і на території ціх „руських земель“ велася, не дала їй змоги вернутись до нормального господарського й політичного життя. Політика Хмельницького в першій автономістичній добі повстання і тодішня політика польська доводили цю шляхту до останньої розпуки. І одна й друга не мали ясних політичних цілей. Чого хоче Хмельницький од Річпосполитої? . . . Що думає Річпосполита зробити з Хмельницьким і Україною? — Ось були питання, на які ця нещасна, грабована й руйнована так польськими як і козацькими військами шляхта, не могла найти ніякої розумної відповіди. Одно було для неї ясно, що

ця безконешна війна руйнує край і що користь з тієї боротьби за нову форму польсько-українських відносин у Річпосполитій мають тільки союзники то одної то другої сторони — Татари. Ганебний Жванецький трактат, коли приведені на Україну Хмельницьким Татари, перейшовши на польський бік, дістали від польського Короля Яна Казіміра дозвіл брати ясир і грабувати всі руські землі, „од Львова“ починаючи — особливо дався в знаки „руській шляхті“. „Під Жванцем бився кеп з вас . . . цем“ — така з тих сумних часів осталась і по сьогодняшній день серед нашої шляхти правобічної приказка.

Нарешті розрив Гетьмана з Польщею і прийняття козацькою Україною царської протекції показали „шляхті руській“, однаково як православній, так дисидентській і католицькій, що на державу польську і можливість відбудови Річпосполитої нема вже більш чого покладатись З того часу починає вона й собі оглядатись за сторонньою протекцією за зовнішньою державною допомогою, яка-б лад і порядок в її зруйнованих батьківських землях завести була в силі.

Отже частина її за прикладом шляхти північно-білоруської бажає протекції царської й у виборі Царя на польський перестол бачить останню надію порятунку. Друга частина з Юрієм Немиричем, подкоморієм київським на чолі, присягає в 1655 р. „на піддянство‘ шведському Королеві. Частина врешті енергійно аґітує за тим, щоб Князеві семигородському Ракочому віддати правління Річпосполитою, Яна Казіміра усунувши й Ракочого на його місце посадивши. [195])

Але й ці всі „протекції“ не були дуже солодкі. Кожний „протектор“ появлявся, розуміється, зі своїми військами, які „хліба“ по дворах шляхецьких шукали і на кожнім запідозренім в „неприязні“ мстилися люто, по чужинецькому. Особливо „протекція“ московська дуже швидко її сторонників розчарувала. Безприкладні жорстокости, що їх чинили Москалі підчас окупації Білоруси, заслання тисячів її мешканців у Сібір, московські тюрми, тортури та мордування — викликали серед „руської“ шляхти паніку, а особливо у тієї її частини, що як шляхта повіту пинського наприклад, була найбільше виставлена на небезпеку московського наїзду. „В Білорусі шляхту, що добровільно владу московську прийняла, насильно з родинами вивезено в Московщину. Могилівських горожан і инших білоруських мешканців, убезпечених обітницями царськими, більше як двадцять тисяч в пустині московські

заслано“ — так представляв ці події маніфест Війська Запорожського, виданий пізніще, в р. 1658, до всіх держав европейських . . .[196])

З другого боку Річпосполита, заслаба і занездатна, щоб який небудь державний лад на „руських землях“ завести, була ще на стільки дужа, що могла мститись за нельояльність. Ось наприклад значний і відомий шляхтич подільський, властитель Шатави і Дунаєвець, хорунжий галицький Михайло Станіславський і шляхтич землі сяноцької з воєводства руського Василь Яворський, були обидва урядом польським засуджені на інфамію й конфіскату маєтків за прихильність і допомогу Ракочому.[197]) Знов „за зраду зі Шведом“ засудила Річпосполита польська на інфамію та позбавленя всіх урядів, маєтків та шляхецтва таких загально поважаних волинських землян, як властителя Киселина, родича православного Владики луцького, Олександра Чаплича Шпановського[198]) і старого хорунжого чернігівського, частого посла на Сойм від воєводства волинського, властителя Гугова, Цевова й Серхова — Гавриїла Гулевича-Воютинського. „А що сьогодня одному, завтра другому може статись, бо ніхто перед похороном не може називатись щасливим“ . . . — то голова шляхти волинської. подкоморій брацлавський Степан князь Четвертинський, великий приятель Гулевича, його протестацію проти такого засуду до книг „на вічну річей памятку“ разом з вище наведеною „сентенцією“ вписати наказав . . .[199])

Оле мені, оле! нещасная доле, гріхи то карають,
Же сеї години без дання причини люде погибають.
Всі наші справи юж суть на Лаві: трудно їх покривати,
Ніхто не поможе, Ти сам, Милий Боже, рач нас ратувати.

Оле мені, оле! нещасная доле, хто мені оборона,
Хто мене потішить, а в плачу розсмішить, хто голові Корона.
Пречистая Панна, то утіха давна, то її упрашаю
Жеби ся молила, війну ускромила на російськім (= руськім) краю . . .

— Такими сумними віршами, тодішньою літературною мовою нашою писаними, скаржився якийсь шляхтич волинський на „нещасную долю“ руської землі, позбавленої „Голові Корони“ та руйнованої зо всіх боків ріжними ворогами. І видно цей вірш настільки добре віддавав загальний настрій тогочасний, що той самий князь Четвертинський, який старанно всі важніщі справи рідної Волині нотував, цього вірша до свого копіялу вписати не забув. . .[200])

Тяжким шляхом кривавого досвіду доходила поволі шляхта „руська“ до того переконаня, що без її повороту до рідної державности, без її повного обєднання з власним народом ладу й порядку на її рідній Руси бути не може. А що саме в тім часі державність козацька була вже сформувалась, що Гетьман Війська Запорожського все більше й виразніще про забуту Корону Князів руських згадував, то в бік України та її могутнього вождя все більше, від р. 1655 почавши, починає звертати увагу ця шляхта.

Бо поминувши її родинні й сусідські звязки, які обєднували її з новою українською — як свіцькою козацькою, так і духовною — аристократією, бачила шляхта непокозачених „земель руських“, що зо всіх сусідніх держав, единокровна держава Війська Запорожського набірає все більшої сили і значіння. Ось наприклад її депутати, які в 1655 р. з Люблина до Царя московського присягу давати поїхали, вернувшись розказували, що до Царя їх не допустив і назад з дороги завернув полковник Війська Запорожського білоруський пан Іван Нечай, брат убитого під Красним, а всій шляхті добре відомого пана Данила.[201]) Не тільки не пустив, але ще й погрозив, щоб вони більше до Царя не їздили, а то буде з ними те саме, що зі шляхтою мстиславською, яка теж протекцію царську не через Гетьмана, а помимо його особи прийняти хотіла, та за це по наказу гетьманському тяжко покарана була. І бачили ці висланці, що воєводи царські були супроти полковника гетьманського безсилі.

Знов сторонники Шведа і Князя Ракочого „братам шляхті“ оповідали, що Король шведський і Князь семигородський вже союз з Гетьманом Запорожським підписали і хто хоче на рідній землі залишитися, той хай просить у Короля шведського заступництва перед Гетьманом Запорожським ось так, як це зробив пан Юрій Немирич, або пан Самійло Корецький і инші [202]). Врешті підчас походу 1655 р. перекопалась уся ця шляхта навіч, що теперішній Хмельницький то не той страшний ватажок з під Жовтих Вод і Корсуня і це вже не Хмельницький з під Жванця, не польський бунтар і не „татарський брат“ руїнник, — а Великий Гетьман, творець і обновитель старої Руської Київської Держави. Вже не з Татарами наскочив він був на „руські землі“, а прийшов з одновірним своїм союзником Царем, та й то його військам московським нищити Русь не дозволив. Так само не дозволяє він нікого кривдити й тим своїм полковникам, що оце з новим 1657-им

роком вступають тепер з півдня, з України, на „Русь“, ідучи на підмогу гетьманським союзникам Шведам і Ракочому, та перелякані залоги польські скрізь з цілої Руси виганяючи. І прикладом нових відносин, що під впливом цих фактів і нової опінії публичної стали укладатись між шляхтою земель руських та Гетьманом Війська Запорожського, може бути листування між Гетьманом і головою шляхти волинської Степаном кн. Четвертинським, листування, з якого два більше характерні листи будуть наведені низче. Але попереду кілька слів про старого князя.

З поміж „начільних голов віри руської“, яким у 1646 р. Митрополит Петро Могила віддав своїм заповітом в опіку Київську Академію, тепер в 1657 р., по смерти Адама Кисіля, воєводи київського і Богдана Стеткевича, каштеляна новогродського, по смерти Олександра й Богдана Оґінських, Федора й Сильвестра Проскурів-Сущанських, та багатьох инших — остався тільки один подкоморій браславський Степан князь Святополк Четвертинський. Цей 80 літній старець, нестор і голова шляхти волинської, репрезентував цілу добу в історії нації. Він був останнім представником того покоління „шляхти руської“, тієї старої національної аристократії, що стоючи непохитно при вірі предківській, зуміла цю віру в найтяжчу годину оборонити та її новій аристократії національній — Війську Запорожському — для дальшого захисту, розвитку й викохування передати. Немов старий дуб, що от-от повалиться й ляже поміж молодих виростих з його насіння дубчаків, стояв серед зовсім уже иншого молодого покоління цей останній могикан старої Руси князівської. Але нація наша тоді не була ще втратила почуття непреривности традиції національної. Вона ще тоді була нацією. І тому до голосу старого князя прислухались уважно всі, хто з нацією почував себе звязаним. Тому постать його цікава й сьогодня для нас, як символ тієї тодішньої непреривности національної традиції, що вязала в одно національне тіло два зовсім неподібні до себе покоління, — як арка сполученя між двома так страшенно ріжними добами нашого національного істнування.

І громадське і особисте життя князя зробило з нього не виїмкового, а звичайного, середнього типового репрезентанта свого покоління, старої дореволюційної православної Руси. Він був сином кн. Яцка, голови лінії князів Четвертинських, прозваної лінією на Новій Четвертні. Оженений три рази, кожний раз з представницями місцевих шля-

хецьких родів: 1. з Ганною Бокіївною, 2. з Ганною Микулинською і 3. з Катериною Харлинською — мав він багато дітей, які займали відповідне становище в сучаснім шляхецькім суспільстві. Олександер і Януш (оженений з Софією Чурилівною) хазяювали в своїх маєтках; Микола, оженений з Доміцеллою кн. Соломерецькою, займав високий уряд каштеляна минського; Ілля був ротмистром у війську Річпосполитої, а найменший син, Степан, ще учився в тих часах у Луцьку, а потім у Єзуїтів в Замості під руководством патера Яна Гембича професора фільософії. Цей Степан мусів бути улюбленіком старого батька, бо той старанно записує в своїм копіялі всі важніщі події з життя свого сина. Отже наприклад його промову до батька, коли він перший раз виїздив з дому до шкіл („ogасуа do оуса, kiedy odjeżdżał do Ludzi"), потім „Мову на похороні князя Миколи Четвертинського каштеляна минського — Степана, рідного брата, який з Академії Замойської приїхавши і 14 літ маючи, отправовав у Монастирі Новочетвертинськім Тумині при ЙМ. отцю Дионисії Балабані Митрополиті київськім і великій фреквенції княжат і людей зацних", і т. д.[203])

Привязаний глибоко, як і вся тодішня православна „шляхта руська", до своєї віри, князь Степан фундує разом зі своєю дружиною Ганною Микулинською православний монастир „у Новій Четвертні в маєтності Боровицькій на урочищу Тумин". Він бере діяльну участь в такім важнім і рішаючім для тодішнього національного життя факті, як відновленя православної Єрархії: в р. 1620 в його маєтку Животові був висвячений Патріярхом Теофаном Владика холмський Паісій Іполитович. Його лучать близькі приятельські відносини з Митрополитами Петром Могилою, Сильвестром Коссовим і Дионисієм Балабаном, який між иншим пише до нього сердешного кондоленційного листа з приводу „жалісної для Церкви Божої і Народу Руського" смерти його сина Миколи. Відомий письменник Захарій Копистинський присвячує йому в 1623 р., яко „пресвітлих великих княжат руських потомкові", переклад Іоана Златоуста, і т. д.[204])

Соціяльні погляди князя відповідають теж поглядам цілої тодішньої непокозаченої і консервативної шляхти руської. До козаччини, коли вона боронить віру і націю, він ставиться дуже прихильно. Бож тільки дякуючи Гетьману Сагайдачному і оружній охороні козацькій, могло відбутися в 1620 р. відновленя Єрархії православної і висвяченя

Владики в Животові. „Війську Запорожському остаючи зичливим приятелем, я гроші на військові потреби за гетьманства Й. М. П. Петражицького-Кулаги позичав“ — пише він тепер, давні часи згадуючи, в своїм листі до Костянтина Виговського полковника пинського і туровського.[205]) Але-ж не забуваймо, що Гетьман Петражицький-Кулага був представником соціяльно поміркованої, статечної, шляхецько-реєстрової частини козацтва і що був він великим ревнителем віри православної, в справах якої він в 1632 р. з князем Острожським і зі шляхтою волинською був у постійних зносинах.[206]) До бунтівничих нахилів козацьких і їх методів використовування „черні“ для оборони своїх власних козацьких інтересів — князь Четвертинський, як і вся консервативна шляхта руська, ставиться вороже. І з цього боку есть де-що правди в характеристиці, даній князем Збаражським князеві Степанові ще в 1625 р., що „хоча й він (кн. Четвертинський) віри православної, але походженя він не козацького та цноти не козацької, і знаю, що він їх рад бачити всіх в одній ложці потоплених“.[207])

Революція 1648—9 рр. як і всій шляхті руській, так і кн. Степанові далась сильно й болюче в знаки. Бо помимо того, що йому всі його маєтки, як і всім иншим, поруйнувано, але й сина Януша „чернь“ в Нестерварі на Поділлю в Серпні 1648 р. убила, хоч його старшина козацька всіма силами намагалась врятувати.[208]) Проте при першій змозі кн. Степан вертає до своєї Нової Четвертні і тут з надзвичайною на такі старі літа енергією боронить він, як уміє, словом і пером своє батьківське гніздо й останки старої, репрезентованої ним, національної культури від усіх численних ворогів. Архіви переховали до наших днів його велику кореспонденцію з ріжними тодішніми достойниками як Річпосполитої так і Війська Запорожського. При чім у цій кореспонденції кидається у вічі одна риса. По скільки його відносини до представників Польщи стають чим раз більше „ядовитими“ (як помічено з боку при однім з таких листів), то відносини до представників козацької України набірають що раз більше приятельського і сердешного характеру.[209])

Вплинула на це перш за все та величезна державна, національна і соціяльна еволюція Війська Запорожського, яку ми в попередніх розділах представили. Вплинуло загальне становище шляхти руської, про яке тільки що була мова. Вплинули також і мотиви особистого

характеру: спорідненя напр. ґенерального писаря Івана Виговського через кн. Соломерецьких з родиною сина кн. Степанового Миколи.[210]) Врешті найбільше вплинула національна свідомість старого князя, його постійний контакт з тодішнім національним, отже в першій мірі релігійним життям і те значіння, якого в очах всеї Руси православної стала набірати з кожним днем більше постать українського Гетьмана.

„За прислання універсалів ВММПана на охорону майна мого волинського — пише князь Степан до Гетьмана Богдана Хмельницького 9 січня 1657 р. з Нової Четвертні — покірно дякую, вчинивши поклон Господу Найвищому, що серце ВММПана добрим для мене вчинив і що маєш відомість певну про Дім мій, який від давних княжат Руських виводиться. Але (не бачучи на ці універсали) я мусів дати хліб для полку, що стоїть в Турові і до Висоцька, де ЙМП Зарудний був, теж послати. Тому, бувши певним, що це Їх Милости (полковники) помимо волі ВМилости ММПана вчинили, пришлось мені до ВМ. ММПана послати. Маю надію, що суворо з милостивої ласки своєї Панської накажеш, щоб більше з мене не стягали і не кривдили в старости моїй мене, за одміною несталої фортуни позбавленого тепер широких волостей бідного Русина, слугу ВММПана, та убогих піддаиих моїх. За собою і за сином моїм каштеляном минським, у якого маєтности одібрано, пильно ВММПана прошу. Зволь подати руку нещасливому, як звикли Великі і Славні Гетьмани, що перемагають і нам прохаючими милосердя чинять, а таким Гетьманом і ВММПан єси. Що ми це одержимо, покладаюсь уповні на ласку ВММПана, яку заслужити, поки життя мого, я і потомство моє будемо вважати себе обовязаними“ . . .[211])

Князь Степан Четвертинський, пишучи такого листа до Гетьмана Війська Запорожського, не був серед „шляхти руської“ якимсь надзвичайним вийнятком. Промовистим доказом цього може послужити збірний лист, висланий незабаром до Гетьмана представниками всеї шляхти волинської, зібраними д. 7 Червня 1657 р. в Олиці.

„Ясновельможний Милостивий Пане Гетьмане Війська Запорожського, наш вельце Милостивий Пане і Брате! — так починали свого листа оці „панове обиватслі воєводства волинського“. — За поворотом од ВММ Пана Й М. П. Беневського приніс нам добру новину, що воєводство наше волинське під військами ВММ Пана

в цілости оставати має. Чого певними будучи, ми всі обиватели просьби наші посилаємо, абисьмо в цілости при здоровлю ми самі, дружини й діти наші, а також і субстанції наші оставали. А тому поклавшись уповні на ласку Вашої Милости нашого Милостивого Пана і Брата, покірно просимо видати гострі універсали для охорони міст головних: Луцька, Володимира, Олики й инших наших отчизн майже конаючих, грабунком ріжних народів знесених. Також просимо вислати листи до ІМ Панів Полковників, а саме до ІМ. Панів Антона Ждановича, Горкуши та инших, що по наказу ВМНМ Пана в краях наших Руських перебувають. І коли будуть вертати, зволь, яко наш Милостивий Пан, руку нам майже утопаючим подати, бо так вельце хоробрі Гетьмани, яким і ВМ Наш Милостивий Пан єси, звикли прохаючих миру оберігати, чого і ми певні бувши, того миру у ВМ Нашого Милостивого Пана просимо. Оту милостиву ласку ВМНМ Пана всі ми поки життя нашого, з синами нашими на віки потомні заслужити офіруємо і ці просьби наші через ЙМП. Зелинського, подчашого гродненського, Брата нашого до ВМНМ Пана вносимо, службу нашу при тім ласці ВМНМ Пана віддаємо“ . . . [212])

Для Богдана Хмельницького ці листи і прохання приходили саме в час. Готуючись до останньої розправи з польською Річпосполитою і до остаточного визволення з під її влади всієї решти українських земель, що в склад козацької держави були ще не війшли, він мусів знайти в тих землях опору для своїх широких державних плянів і замислів. Такою опорою могла й мусіла бути в першій мірі місцева „шляхта руська“. Шляхта настільки міцно зі своєю рідною землею звязана, що її „повітря, голод, вогонь і війна“ з цієї землі викинути не могли. Шляхта, що найбільше з посеред усіх українських верстов заховала в собі стару — і державну і національну — традицію, на якій тепер Гетьман будує свої державні, князівські, монархічні пляни. Шляхта, якої поворот до рідної нації і держави скріплював державотворчі українські елементи, усував останні сліди панування Польщи і клав між Польщею та Україною непоборимy перегороду, тим самим руки Гетьманові для емансипації з під впливів московських розвязуючи. І тому Богдан Хмельницький радо посольства від цієї шляхти приймає, охоронні універсали на її просьби видає і оточує її своєю могутньою опікою, немов бажаючи тепер нагородити їй всі кривди, які він у першій добі свого гетьманування їй помимо своєї волі заподіяв.

„Пресвітлий Княже, Милостивий Пане Підкоморіе Брацлавський, Мій Милостивий Пане і Приятелю! — пише д. 17 Січня 1657 р. Гетьман у відповідь на вищенаведеного листа Кн. Степану Четвертинському — Хоча й похвала з власних уст неприємна, проте годиться по правді похвалитись, що нам ні про що так голова не болить, як про те, щобисьмо задавнене на синах Церкви Восточної ярмо сокрушивши, саму Матір нашу дорогим достоінством свободи потішили. Досить вже вона наїздилась під сідлом персекуторів (переслідувателів) будучи; досить наплакалась так багатьма прибита негодами. Час вже осушити від сліз її очі, через руїну Церков Божих заплакані. Отже з огляду на те, щось Ваша Княжа Милость вірно із своєю зацною фамілією, яко неодродний син помагав цій Матері нашій в болі і печалі, маємо особливе на маєтки Вашої Кн. Милости бачене, щоб принаймні од руйнованя с в о ї м и їх забезпечити, видячи, як руками чужими вони знищені і пограбовані. А тому нові універсали, над перші ще суровіщі, видати наказалисьмо, заповідаючи кару на горло тим, хто би важився, наперекір повтореній волі власній Нашій, оружною рукою на добро В. Кн. Милости намірятись і йому яку небудь шкоду вчиниги замишляв. Крім того не буде вже тієї сваволі і лихих намірів тому, що Ми з окрема упімнули П. Полковника Київського (Ждановича), аби він Полку свого козаків, на залогах перебуваючих, на далі од таких насильств погамував. Наші затим услуги пильно поручаємо і т. д. — Богдан Хмельницький Гетьман Військ Запорожських“ — і тільки, без додаваня імени царського („Его Царського Величества“), якого Гетьман у ті часи майже зовсім при своїм титулі вживати перестав.[213])

Досить порівняти цього листа з вищенаведеним листом Богдана Хмельницького до шляхти волинської з 1 Падолиста 1650 р., щоб побачити ту величезну еволюцію, яка наступила у Гетьмана в його методах державного будівництва взагалі і в його поглядах на ролю шляхти в цьому будівництві зокрема. Ця еволюція, цей зріст постаті Гетьмана з революціонера на голову і творця держави, пояснює нам, чому такий типовий репрезентант шляхти „руської“, яким був кн. Четвертинський, Гетьмана, після його смерти, в своїх листах не йначе як „Ясновельможним, Достойним памяти, Його Милостю Паном Хмельницьким, Гетьманом Великим, Оборонцем віри нашої православної“ називає.[214]) Зрозуміло, чому той князь Четвертинський „за славної памяти небіщика Богдана Хмельницького Гетьмана Військ Запорожських ніяких в своїх

маєтностях не терпів утисків“ — як про це теж пізніще згадує Виговськ й.[215]) Зрозуміло врешті, чому в тім часі росла популярність цього Великого Гетьмана і пошана для Української Держави серед шляхти волинської, подільської, галицької, пинської і взагалі шляхти всіх північно-західних „руських земель“.

Щоб мати ясний образ відносин, які уложились в тім часі — в першій половині 1657 р., в послідніх місяцях гетьманування Великого Богдана — між непокозаченою шляхтою і українською державою Війська Запорожського, ми мусимо забігти трохи вперед і подивитись на закінченя процесу, що безупинно в протязі послідніх літ цього гетьманування відбувався.

„Відомо В. М. Пану — писав 27 Січня 1658 р. з Полонного до канцлера коронного Степана Корицінського відомий аґент Річпосполитої Бенєвський — як .... деяка шляхта власновільно впровадила козацькі залоги на Волинь і Поділля. Про ці залоги я писав до Виговського, щоб він їх забрав.... На це він мені відповів, що він дав ці залоги на усильні прохання ЙМП. Лещинського, воєводича дерпського .... і пише, що ці залоги не можуть бути забрані, бо їх просили обивателі і вони введені без примусу. Пинська він теж домагається на тій підставі, що він йому власновільно через послів своїх піддався .... Оці впроваджені залоги козацькі, од Полонного почавши, Костянтинів, Заславль, Межибож, Острог, Гощу, Степань, Межиріч і Корець в посіданню й обороні мають. По правді кажучи, заховуються вони скромно..... Тарнавский есть старшим над тою залогою. Живе він в Межирічу, маєтности ЙМП. Лещинського воєводича дерпського. Я все пишу до нього (Тарнавського), домагаючись справедливости і жаліючись, що проти постанови (мирової) діється це, що ці залоги сюди за лінію увійшли, він чемно мене збуває, а своє робить“.[216])

„Не личить мені промовчати — доносить у тім же часі той самий Бенєвський Королю — про зраду декого зі шляхти, що до Тарнавського, на залозі в Корці будучого, не тільки тайно, але й явно пристали. Вони того ж Тарнавського намовили, щоби він видав універсал, аби вся шляхта погоринська на день 18 Січня 1658 р. під загрозою кари до нього зїхалась. Коли я про це довідався, то зараз же післав до того Тарнавського, написавши йому так, як мені диктували ті його великі прогресси..... Мій посланець застав

якраз у нього той їхній соймик і вже застав листа до П. Виговського написаного, з яким нікого Новаковського вислати мали. Зміст того листа такий, що вони за Протектора П. Виговського приймають і просять, аби він Тарнавського не тільки не відкликував, а навпаки прислав йому допомогу.... Не кажучи злого слова, моя чуйність тут декому стає на перешкоді" — підкреслює при тім і хвалиться Беневський.[217])

В чому оця „чуйність" проявлялась пояснить нам лист перебуваючого в тім часі в Межирічу тодішнього писаря ґенерального Павла Тетері-Моржковського, писаний до Виговського 16 Марта 1658 р. з повідомленям, „що П. Беневський до Варшави на конвокацію не поїхав, і шляхта нещаслива, православної віри ревнителі, яко то Панове Головинські, Панове Козинські, Панове Новосельські і инші, велику і неописану од Ляхів терплять укоризну, і нужду поносять незносную, для того, що в Варшаву не їхали".[218]) Очевилячки таке становище шляхти волинської, було вповні зрозуміле і послідовне, бо раз вона протекторат і владу Гетьманську прийняла та залог козацьких до себе просила, то до Варшави на сойм їхати їй не було ні потреби ні охоти, хоч за це „од Ляхів" і доводилось їй терпіти „укоризну".

Отже оця окупація козацькими військами Волині і Поділля, а також окупація Полісся, південної Білоруси і Пинщини (про що буде мова далі), закінчена вже, як бачимо, в початках 1658 р. за гетьманування Виговського, розпочалась в 1656 р. за життя Богдана Хмельницького. Була вона закроена ним на далеко ширшу міру, і тільки смерть Творця козацької української держави його великі пляни і замисли перервала. Відбувалась ця окупація спокійно і безкровно — „скромно", як висловлюється Беневський — бо з одного боку йшла вона по лінії натуральних змагань Війська Запорожського поширити свою державу на всю історичну і етноґрафічну українську територію, а з другого відповідала вона бажанням представників і єдиних оборонців цієї території — шляхти руської — приєднатись до держави Війська Запорожського і признати владу його Великого Гетьмана.

Щоб боротись з отим смертельним для престіжу Річпосполитої на Україні шляхецьким сепаратистичним рухом, аґенти польської держави пробують виступати в ролі оборонців і опікунів шляхти. Але це вже їм тепер не вдається. „Пишеш ВМПан до мене .... наче-б то

я маю шляхті кривду чинити — відповідає Беневському начальник залог козацьких на Волині Іван Тарновський (польські джерела звуть його Тарнавським). — Я ІМПанів шляхту всіх просив, аби зїхались до мене і, нікого не остерігаючись, заявили, яка кому кривда діється. Присланий слуга ВМПана, який, будучи у мене, все чув, хай сумлінно розкаже ВМПану, що я готов справедливість чинити і карати навіть на горлі того, за ким що не будь (проти шляхти) би оказалось, бо маю такий наказ від Добродія (Гетьмана) мого". [219]) І Беневському супроти таких фактів нічого иншого не оставалось, як умовляти ту шляхту, „на якої прохання залоги козацькі були впроваджені, аби вона їх позбулася [220]) — або слухати ради Станіслава Потоцького і „кого небудь з тих незбожних практикантів (що признали владу Гетьмана і Війська Запорожського) перед суд поставити, щоб хоч одному обмерзити оте братання з неприятелем". [221]) Але судів Річпосполитої вже тут на землі українській не було і „обмерзити братання з неприятелем" могли тільки вороги України помстою дрібних польських військових відділів, наклепами, доносами, дрібними причіпками, очорнюванням — одно слово, отою „укоризною", на яку скаржився перед Виговським Тетеря.

Фактична державна сила на ціх старих „землях руських," завдяки творчій державній політиці Великого Гетьмана, стала переходити чим раз більше в руки нової української державної аристократії Війська Запорожського. Вже в Маю 1656 р. московський посол Федір Зиков, їдучи через Україну в Польщу і переїжаючи через ці землі, нотував у своїх записках, що в Лабуні на Волині стоїть невеличка польська військова залога, яка йому „підвод не дала і до замку не пустила тому, що боїться козаків". Те саме записує він у Заславлі, те саме в Острозі і т. д. [222])

В кінці цього року і в початку р. 1657 через лінію погряничну перейшли козацькі відділи і, відповідно до умови Богдана Хмельницького з Королем шведським та Князем семигородським, стали займати „всю Русь" на імя Гетьмана. Універсали гетьманські, видавані до полковників — що стояли на чолі окупацийних відділів — маніфестацийно вказували їм, як вони мають поводитись в прилучених до Української козацької Держави краях. Для прикладу наведу один з таких універсалів, даний Гетьманом полковнику Ждановичу в справі

города Львова, столиці ціх західних українських земель, що до держави Війська Запорожського мали бути тепер прилучені.

„Ознаймуємо тим писанем Нашим — оповіщає Гетьман — кожному кому о том відати належить, а меновите Пану Антонові, наказному Нашому, і при ним будучим полковникам, оссавулам, сотникам, атаманам і залогам по містам будучим, старшим і черні Войска Нашего Запорожского і всіму Нашему Товариству — іж, якосьми през першое постановлене року прошлого місто Львов зо всіми обивателями взяли в свою оборону, обіцюючи їх, покиби вірно і ведлуг слова ку Нам приреченого ся заховували, од вшеляких так своїх яко і чужих войска наїздів заступати, так і тепер сурово приказуєм, аби ся жаден так в піших яко їздних не важив набігати, любо проїздом якимкольвек способом, ані в домах шарпав, але овшім аби ся з людьми міста Львова як з власними нашими обходили, до вшелякого гандлю і купецтва не чинячи перешкоди. Інакше коли-б хто мав з ними поступати над виразное Наше розказане і то було до Нас донесено, сурово з таковых кождий без фольґи і одпусту караний буде ведлуг заслуги і вчинку свого, би теж і на горлі. Дан в Чигрині 9 Марта 1657 р. Богдан Хмельницкий рука власна". [223])

Пишучи одночасно листа до Маґістрату Львівського, обіцював Гетьман львівським міщанам, що їм ніякої кривди ані од Війська Запорожського, ані „од війська Князя Ракочого з котрим замисли Наші і потуги зедналися", не буде. Одначе перестерігав, щоб вони не забували про долю Бихова (який тоді, не зважаючи на весь опір ставлений Москвою та її прихильниками, був силою зайнятий українськими військами). „Алеж чи можна прирівняти до простого і грубого народу людей полерованих і великого розуму" — додавав при тім Гетьман комплімента для львівських міщан, даючи їм в той спосіб делікатно пізнати, що нерозумного опору з їхнього боку він не сподівається. [224])

Чутки про ці універсали гетьманські широко розійшлись по зруйнованих і вимучених довгою війною нещасних „руських землях". Вони офіціяльно підтверджували те, що мешканцям „руських земель" вже було відомо з оповіданнь, з фактів і з власного досвіду. А саме: що тільки дозріла вже, сильна українська козацька держава в стані завести тут твердий лад та порядок і дати державну охорону од ріжних чужих військ та руйнуючих край розбійничих банд. І шляхта,

яка в цих краях залишилася і яка давніще так вороже ставилась до бунтуючої проти Польщи, але ще польської по своїм державним тенденціям козаччини, тепер звертається сама з численними проханнями до Ясновельможного Великого Гетьмана і до його полковників, прохаючи прислати козацькі залоги і прилучити їх землі до новоповставшої держави Війська Запорожського.

Ось наприклад той самий князь Степан Четвертинський так пише 10 Лютого 1657 р. з Нової Четвертні до полковника київського Антона Ждановича: „Велика ласка Ясновельможного Його Милости Пана Гетьмана, Добродія нашого нам освідчена тим, що не тільки універсали на охорону худоб наших видати наказав, але і лист окремий до ВММПана написати рачив, щобисьмо і ми самі в безпешности були заховані, котрий лист ВММПану посилаю. І дуже прошу, рач ВММПан бути на нас ласкавим і залогу прислати, про що мої посланці і устно просити будуть, а ВММПан на них рачиш бути ласкавим, за що я і сини мої ВМПану оддячити будем повинні". [225])

З такими самими проханнями, як ми вже з вищенаведених листів Беневського знаємо, звертався до Гетьмана і до полковників козацьких не тільки кн. Четвертинський. Навіть шляхта не православна, отже сильніще від своїх земляків з Польщею звязана, і та, дивлячись на повсталу під міцною рукою Єдиновладного Гетьмана нову українську державу, перестала в державну здатність Річпосполитої на українських землях вірити і на Польщу свої надії покладати. Наприклад згаданий в листі Беневського молодий 20 літній Самійло Лещинський, син високого достойника Річпосполитої Андрія воєводи дерпського і Анни княжни Корецької, що по матері цілу велику фортуну князів Корецьких на Волині одідичив, був одним з перших, який козацькі окупацийні війська до маєтків своїх запросив і пізніще начальникові тих залог, полковникові Тарновському, свій Межиріч (Корецький) на головну кватирю віддав. Розуміється попав він за те у Річпосполитої „в суспіцію" (в підозріння), з якої навіть такий високий сенатор, яким був його дід Андрій Арцибіскуп познанський, очистити пізніще в очах польських, підчас нашої руїни, внука довго не міг. [226])

До спроб Річпосполитої перешкодити цьому поширеню на всі українські землі влади козацької держави, шляхта „руських земель" ставиться тепер рішучо вороже. Наприклад до кн. Вишневецького, який

з польськими військами хотів було і собі займати Волинь, кн. Четвертинський пише 9 Лютого, отже днем раніше ніж до Ждановича, „ядовитого“ листа з енергійним домаганням, щоб він своїх військ в княжих маєтках не ставив.[227]) Довірря серед шляхти української польська державність вже не має. „Рач, Добродію мій, і мене повідомити, коли воля Вашої Княжої Милости буде за залогою козацькою посилати, щоби я міг через нього і собі охорону, як для здоровля мого так і для пожитків моїх придбати. Бо хоч і добув я собі було охоронні універсали Річпосполитої (розуміється, адресовані до польських військ), але на ці універсали і сам Гетьман Запорожський без залоги козацької покладатись не радить“ — так писав до свого приятеля кн. Степана Четвертинського тодішній епископ луцький, острожський і мелецький Дионісій Балабан.[228])

Процес повороту спольщеної тодішньої української шляхти до українського державного життя вже завершувався в цім десятім році панування Великого Гетьмана. Коли в початках повстання, в 1648—9 роках, в рядах Війська Запорожського опинилась тільки шляхта революційна „покозачена“; коли пізніще „під присуд“ Війська Запорожського повертали одні за другими ці, що були сильніще зі своєю рідною землею і зі своєю нацією звязані, то тепер до державного українського життя прилучається вже шляхта, як цілий міцно спаяний національний стан. І, яко стан, бажає вона не тільки пасивно піддаватись новій владі, а хоче активно брати участь в новім державнім життю своєї землі. Процес відродженя і зрощуваня Української Нації зо всіх перед тим розбитих і розпорошених її частин, доходив до свого кінця в послідним році Гетьманування Богдана Хмельницького . . .

Князь Степан Четвертинський вже був за старий, щоб активну участь в державній політиці брати. Сидючи в своїй Новій Четвертні і листуючись звідтам з Гетьманом, полковниками, Митрополитом, епископами і з „брагією шляхтою“, він повагою свого авторітету тільки санкціочував новий політичний лад. Прикладом тих творчих людських сил, які виділяв з посеред себе шляхецький стан, прилучаючись активно до українського державного і національного життя, хай послужать його молодші представники. От хочби прибувший саме тоді в початку 1657 р. на двір гетьманський в Чигрині подкоморій київський і староста овруцький та кремянецький Юрій Немирич.

Освітою своєю він безперечно перевисшав тодішній рівень української шляхти. Своєю „европейською“ аріянською вірою він був тісніще звязаний з найбільше европеізованою, кажучи по теперішньому, „поступовою“ частиною свого стану. Але не вважаючи на це Юрій Немирич за весь час своєї кипучої політичної і культурної праці, не тільки не одійшов од свого стану, а навпаки здобував собі серед нього чим раз більший авторітет, чим раз більше здобував собі серед української шляхти право на її провід і репрезентацію. І тому власне його постать особливо цікава для нас. Бо цей наш визначний державний муж, пізніщий творець одного з наших найбільшої ваги державних актів: Корсунської шведсько-української Умови і кодифікатор та вдохновитель Умови Гадяцької, не був якимось виїмковим ідеалістом-оригіналом, або здеклясованим політиком-мрійником, а був визнаним репрезентантом шляхецької верстви, який зміг пристати і пристав до будови Української Держави тільки тоді, коли ця держава була в стані забезпечити нормальне істнування всій українській шляхті, як окремому станові нації.

Старинний і дуже заможній шляхецький рід Немиричів в кінці XVI ст. поділився був на дві лінії, які по назвам своїх основних родових маєтків у Київськім Поліссі, прозивались: лінія на Черняхові (Черняхівська) і на Олевську (Олевська). Обидві лінії, розуміється, були зразу православної віри. Особливими ревнителями православія були: Матвій Немирич, голова лінії олевської, один з оснувателів православного брацтва в Люблині, і його син Олександер член брацтва луцького, дядько Юрія. З лінії Черняхівської, до якої належав Юрій, перший перейшов на модне тоді аріянство батько Юрія Степан. По батькові одідичив Юрій вільнодумні погляди, сміливість думки, привязанність до европейської культури, а з крови роду свого взяв він буйний темперамент, який часто когось з посеред „осілих і статечних“ Немиричів виривав з рідного села та водив світами по шляхах тодішніх шляхецьких „блукаючих лицарів“, то на Січ Запорожську — як наприклад Самійла та Івана Немиричів — то знов на добичництво воєнне, „на шарпанину і наїзди домів шляхецьких“, як напр. Немирича Криштофа (учителя знаного Самійла Лаща), що був покараний у Київі на горлі в Падолисті 1612. р. по наказу представника влади Річпосполитої Томаша Замойського . . . [229])

Освіту одержав Юрій з початку в славній тоді в Польщі аріянській академії в Ракові, потім виїхав в Европу і завершував свою

науку в університетах в Голяндії, далі в Оксфорді і Кембріджі і врешті в Парижі. Там в Парижі вийшов найбільше знаний його твір: „Discursus de bello moscovito“. Крім того він написав ще: „Periphrasis et paraphrasis Panopliae christianorum“, Коментар до листів до Ефезів, Молитви і гимни аріянські і т. д. Що серед европейських учених він користувався повагою, свідчить між иншим присвячений йому твір, виданий латинською мовою в Амстердамі 1650. р.[230])

Повернувши додому, Юрій Немирич заходжується коло поширеня дорогих йому аріянських ідей і вищої освіти в рідним краю. На учених диспутах зі своїми однодумцями проводить він час у своїм Черняхові. При його діяльній участи його приятель Чаплич-Шпановський фундує першу на Україні аріянську академію в Киселині на Волині. За свої погляди він бореться словом і ділом з тодішньою католицькою демократично-щляхецькою більшостю в Річпосполитій, хоч, з другого боку, як льояльний підданий королівський бере участь у війнах Володислава IV з Москвою і Швецією на чолі двох своїх власних хоруґов, під начальством коронного гетьмана Конецпольського.[231]) Але ця льояльність не врятувала його од переслідуваннь підчас перемоги республіканської маґнацько-шляхецької оліґархії, і в 1646. р. він, як аріянин, був присуджений на вигнання з Річпосполитої.

Пробувши два роки закордоном, вертає він перед самим повстанням козацьким на Україну. Може бути, що до амністії спричинилась хвилева перемога прихильників абсолютистичних плянів Володислава IV, наміри Короля розпочати війну з Туреччиною і зміна курсу політики супроти іновірців, православних, козаків і взагалі супроти всіх опозиційних елементів Річпосполитої, на майбутню допомогу яких власне ці абсолютистичні наміри королівські були розраховані, . . . „ad oppressionem libertatem nostram“, як про це в пануючих „свободолюбивих“ маґнацько-шляхецьких республіканських і анті-монархічних польських колах говорено.[232])

Повстання захопило Юрія Немирича, як він сам пізніще писав, „над Дніпром“. На територію козацької південної України привели його в цей переломовий мент може справи політичні, оці вище згадані наміри королівські і переговори з козаками та з православними, які розпочинали тоді близькі до короля Володислава IV правлячі польські круги і в яких українські аріяне були надзвичайно сильно заінтересо-

вані, — а може справи особисті, маєткові, що саме під той час присутности Немирича в його великих степових маєтках вимагали.

Бо і Юрія Немирича, подібно, як більшість тодішньої заможньої шляхти та маґнатів з північно-західних лісових українських земель, захопила була гарячка кольонізаційна: бажання придбати собі землю в „пливучій молоком і медом“ південній, степовій козацькій Україні. Ще в р. 1643 він купує у подчашого київського і старости кагарлицького Станіслава Ґурського величезний шмат землі на річці Ворсклі, „почавши од Санджарівського перевозу вниз, з річками Полузорою і Кустовом“, і землі на річці Орелі, все перед тим пустелі, на яких у цій власне добі повстають нові осади: Кременчук, Потік, Максимівка, Омельник, Переволочна (над Дніпром), Уласівка, Пиви, Броварки, Боньча, Будейкова і т. д. Але право власности на ці землі було, як звичайно тоді в південній Україні, спірне. Бо хоч Ґурський мав на свої маєтки „привілей королівський“, але фактично не зріклись до них своїх прав їх попередні властителі: земляне Івановичі, які одержали були ці землі ще в р. 1571 „правом ленним“ за заслуги, покладені для Річпосполитої їх предком Омеляном Івановичем і иншими його „Товаришами козаками низовими“. І коли на ці землі дістав „королівський привілей“ Ґурський, то внуки Омеляна Івановича: Омелян і Радко Івановичі, щоб рятувати своє добро, продали його в 1638. р. Станіславу Потоцькому, братові тодішнього польного гетьмана Миколи. Отже купуючи від Станіслава Ґурського його право на ці землі, Юрій Немирич мусів ще це право зреалізувати, тоб-то иншими словами в той чи инший спосіб усунути претенсії до цих земель Станіслава Потоцького.

Такі спори в ті часи в південній Україні вирішались звичайно силою. І поки дужчим був Немирич, він спокійно купленими землями володів. Але коли в 1646. р. йому, як аріянинові, прийшлось еміґрувати, а одночасно Станіслав Потоцький одержав у цім самім році уряд комісарський над реєстровими козаками — відношеня сил перемінилось і Станіслав Потоцький при допомозі козаків полку чигринського просто викинув державців Немирича з його маєтків. Наїзд цей стався в Серпні 1647. р., а суд в цій справі мав відбутися в початку 1648. р. Правдоподібно і ця справа привела Немирича над Дніпро в південну Україну. [233]) Та на того роду справи було вже запізно. Зогнивша державна будова Річпосполитої завалилась, і на степах українських в крови

й муках стало зароджуватись нове соціяльне і державне життя. Немирич, як і инша непокозачена шляхта, мусів, рятуючи своє життя, втікати з України. І з тієї хвилини від уреґулювання політичних відносин України до Польщи і від наладженя державного ладу внутрі самої України стала залежати його доля, як і доля всеї української шляхти. Отже не диво, що виключно політичній діяльности і боротьбі за новий лад для свого краю, віддає з того часу всю свою енерґію цей вчений аріянин, перед тим з певною погордою поглядаючий на місцеве варварське життя, зінтернаціоналізований европейською освітою мандрівник, письменник і український пан, властитель 12 містечок і більше чим 50 сел. . .

В початках повстання 1648. р. Юрій Немирич, як і більшість української шляхти, вірить в можливість реформ і перемін ладу в Річпосполитій. Його політичні пляни вяжуться тоді тісно з плянами дисиденґської та православної шляхти і зводяться вони до того, щоб Королем польським вибрати сина семигородського Князя Юрія I Ракочого — Сиґизмунда, якого ця шляхта вважала — як не католика — здатним примирити реліґійну внутрішню боротьбу в Річпосполитій і скріпити в напрямі абсолютизму захитану монархічну владу. Сам Юрій I представляє тоді Порті, од якої він був вассально залежним, проєкт самому стати Королем польським, Україну („козацький край“) передати свому синові Юрієві, а Трансильванію другому синові Сиґизмундові. В цих справах ведуться жваві дипльоматичні зносини між Ракочим і провідником іновірної та монархічної опозиції в Річпосполитій кн. Янушом Радзівіллом, при чім у цій дипльоматичній переписці велика увага присвячується особі Юрія Немирича, який повинен був запевнити козаків, що при виборі нового Короля Радзівілл буде на їх боці, і який на бажання семигородського Князя, передане йому через окремого посла, повинен був постійно зноситись у цих справах з Кисілем і козаками.[234])

Виступаючи посередником між Ракочим і Богданом Хмельницьким, та намагаючись прихилити до цих плянів козацького Гетьмана, Юрій Немирич одночасно веде енерґійну аґітацію за Ракочого в правлячих кругах Річпосполитої.

„Як недавно, коли мене доля з над Дніпра аж до Висли загнала, дав знати я про себе своїм листом, так і тепер, коли приходять чим раз страшніщі новини про розпорошеня посполитого рушеня

Воєводства Волинського і наступ свавільних ватаг до Висли, знов до ВММПана про це, що вважаю найкращим для Річпосполитої, мою гадку посилаю — писав Немирич 7 Вересня 1648 р. до Примаса Річпосполитої. — Ми такі безпешні, немов діло про гоєня довгої і хронічної подаґри йде. А між тим, хто не бачить, що цей вереД вже до горла підступає і що цей пожар так зайнявся, що скрізь горить і вже половину Річпосполитої вогонь захопив. Для нас. що вже всі маєтности наші загубили, тільки про життя і спасення наше річ іде. Рачте знати, що тяжко жити в біді і поневірці. Не дайтеж ВМПанове по шматкам урізувати отчизну, киньмося зараз усі до послідніх засобів, бо, пробі, настали найстрашніщі часи. Перше, скличмо посполите рушеня . . . Вдруге бачу, що без сусідської допомоги не обійдемось. Не бачу сусіда, який би був менше небезпешний для Річпосполитої, як Ракочи. Щоби привести Ракочого до того, щоб він нам допоміг скарбом і людьми, один тільки бачу засіб: надію корони . . . А що діло йде про вільну елекцію, то думаю, що це не буде проти закона, коли ВМПан з товаришами своїми свої голоси йому обіцяєте і будете старатись дістати на це згоду всеї шляхти, поставивши йому умову, щоб він прийняв католицтво. Сам збіраюсь у Варшаву, щоби тим, чим зможу і зумію, служити Річпосполитій.“ Одночасно на соймі конвокаційнім він зо всіми послами української шляхти гаряче промовляє за амністією для козаків. „Бо коли ВМПанове на амністію не дозволите, то знайте, що і нас погубите і краї наші, і самим ВМПанам достанеться“ — казав тоді Юрій Немирич.[235])

З цих усих реформаторських плянів, як знаємо, нічого не вийшло. Ані козаччина до якоїсь виразної державної ідеї ще була не дозріла, ані Річпосполита до перебудови не була вже здатна. Всі промови Немирича викликали на соймах тільки страшне обуреня і протести проти нього з боку польської соймової більшости. До того в тім часі помер семигородський Князь Юрій І Ракочи і Угорщина, на яку покладали найбільше надій реформатори, мусіла на якийсь час від активної політики і втручання в польські справи здержатись. Королем був вибраний кандидат маґнацько-шляхецької католицької оліґархії Ян Казімір, і сталося це за згодою козаччини, що особливо вразило і розчарувало диссидентську шляхту, яка на козаччину стільки надій покладала. Юрій Немирич усувається після того на якийсь час від

ширшої політики. Він весь віддається справам свого рідного воєводства та свого шляхецького стану і обороні цих справ чи то зі зброєю в руках, чи то промовами на соймах Річпосполитої він присвячує всю свою енергію.

В Марті 1649 р. соймик київського воєводства призначає його своїм полковником ґенеральним і в цьому характері він бере участь з хоруґвою свого воєводства в зборівській експедиції проти козаків.[236]) В р. 1650 по Зборівській Умові він з иншою українською шляхтою вертає до дому, розуміється піддержуючи, як і вона, мирову політику Киселя.[237]) З перервами він пробуває там до р. 1652 і в цім році бере участь, як посол київського воєводства, в соймі варшавськім, де його вибірають для переговорів з Військом Запорожським.[238]) В слідуючім році київське воєводство знов вибірає його своїм послом на сойм 1654 р., на якому він, з приводу жванецького трактату незвичайно гостро виступає проти Короля Яна Казіміра і проти політики Річпосполитої.[239]) Врешті в Червні 1655 р, відповідно до інструкції шляхти воєводств київського, брацлавського і чернигівського, щоби комісари до трактатів з Хмельницьким були „terrigenae et antiqui possessores в краях, зайнятих козаками", він був обраний депутатом „на успокоєне України."[240]) Цим актом кінчиться його участь в офіціяльнім політичнім житті Річпосполитої.

В Падолисті 1655 року Юрій Немирич, разом з частиною української шляхти-еміґрантів, поривае з Королем Яном Казіміром та Річпосполитою і складає присягу Королеві шведському в надії, що може Шведи бажаний спокій і лад на Україні заведуть. Але й ці надії себе не зовсім оправдали. „На пункт про визволеня й увільненя України, таку відповідь дав Король шведський: що я не можу воювати ані з Козаками ані з Москвою, бо це мої союзники, хіба вступити з ними в переговори, яким, коли б вони були супротивні, я знав би, що далі робити."[241])

В ціх переговорах Короля шведського з Гетьманом Хмельницьким Немирич бере якнайліяльнішу участь. І коли зважити той величезний вплив, який на справу державного унезалежненя України, як від Москви так і від Польщи, мала дипльоматія шведська, то все треба памятати, що за її кулісами стояв цей освічений і видатний український державний муж. Тому не помилявся мабуть Король шведський, коли він все через своїх послів поручав увазі Гетьмана

Хмельницького Немирича й иншу шляхту, що при його дворі перебувала, підкреслюючи, „що таких осіб небагато і що вони можуть козакам у великій пригоді стати“. [242])

Зрештою знав це дуже добре і сам Гетьман. Ми вище вже старались вияснити, які причини викопали були часову прірву між Гетьманом Хмельницьким і найвидатніщими представниками української шляхти. Ці причини не лежали ані в самім Гетьмані Війська Запорожського, ані в провідниках української шляхти, а були залежні від степені дозрілости української козаччини до незалежного державного і національного життя. Коли по довгій еволюції і включеню в себе державно-творчих, культурних, національно свідомих елементів, козаччина зі збунтованої проти Річпосполитої військово-добичницької безнаціональної касти перетворилась в державно-національну аристократичну верству, то зникли самі собою ті перепони, які шляхту українську від козацької України відділяли. В Державі і Нації Українській, раз вони повстали, мусіло знайтись місце для орґанічно з українською землею і українською нацією звязаної шляхецько верстви і тому приїзд Юрія Немирича до Чигрина в початку 1657 р. не був якимсь надзвичайним випадком, а нормальним явищем, яке завершеня процесу формування Держави і орґанічного сполученя всіх частин Української Нації собою знаменувало.

Як знаємо, Гетьман прийняв радо Юрія Немирича і хоч його степових маєтків, що на території спільних земель січових лежали йому не повернув (маєтками своїми на Київськім Поліссю Немирич розуміється володів без ніяких обмежень), але „давав йому скарб“, належний йому, як і иншій старшині Війська Запорожського, за його службу державі. Була це в першій мірі служба дипльоматична: зносини з союзником України Князем Юрієм II Ракочим підчас спільного українсько-угорського походу проти Польщи [243]), і скріпленя союзу зі Шведами, що довело до шведсько-української Корсунської Умови, підписаної Немиричем вже після смерти Хмельницького. Свою єдність з повоповставшою державою українською — як звичайно в своїх вчинках загоністий і до краю консеквентний — скріпляє і маніфестує Юрій Немирич поворотом до предківської віри православної. [244]) Розуміється його вороги до цього додавали, що він (вже не молода тоді людина) з вдовою по Тимофію Хмельницьким, господарівною молдавською, оженитись хоче . . . [245])

Одночасно з Юріем наближається до Гетьманського двору і його брат Степан, видатний військовий, пізніще, за Виговського, Ґенералом Артилерії Великого Князівства Руського призначений. Під присуд Гетьмана Війська Запорожського тодіж переходять знані вже нам: приятель Юрія Немирича, фундатор аріянської академії в Киселині, Олександер Чаплич-Шпановський і приятель князя Степана Четвертинського Гавріїл Гулевич-Воютинський хорунжий чернигівський.[246]) Прибуває в тім самім часі до Чигрина Ремігіян Сурин, тоді войський житомирський і складає Гетьману і Війську Запорожському „на вічну і нерозривну приязнь“ присягу . . .[247])

Так само з північних українських і навіть з далеких білоруських земель зявляються при дворі чигринськім представники тамошньої шляхти. Як пізніще Польща для зруйнованої України, так тепер Україна для дальшого, зайнятого тоді московськими військами сходу, служить пристановищем для найбільше культурних европейських елементів, що з владою московською зжитись і з її звичаями засимілюватись не можуть.

Ось прибуває в Україну на двір гетьманський Юрій Стеткевич, син Криштофа і княжни Крушинської, представник католицької лінії Стеткевичів, що, спробувавши перед тим московської протекції, втік од неї і пішов слідами свого брата у перших Михайла, перебуваючого, як про це вже була мова вище, при Гетьмані Хмельницьким від початку повстання.[248]) Ось серед вищих тодішніх українських кругів появляється брат дружини полковника Костянтина Виговського, князь Іван-Іосиф Мещерський, син надзвичайно багатого смоленського дідича, князя Івана і княжни Татяни Полубинської, постать надзвичайно характерна для процесу національної реасиміляції, який переживала тоді шляхецька аристократична верства.

Вихований замолоду в єзуїтський колеґії в Смоленську, кн. Іван Мещерський перейшов там, як і багато иншої православної шляхецької молоді, в католицьку віру, що було поріжнило його навіть з привязаними глибоко до восточного благочестія батьками. По скінченю наук молодий князь був висланий на двір королівський і став пажем Короля Володислава IV, одержавши згодом, по смерти батька, титул чашника смоленського. В р. 1642 Король Володислав IV призначив його своїм дворянином при дворі Філіпа Вільгельма, князя баварського, де він пробув кілька літ, беручи участь у війні з Французами. Повернувши

до рідного краю, служив у польському війську під реґіментом Юрія Любомірського. Під кінець гетьманування Богдана Хмельницького коли брат писаря ґенерального Костянтин Виговський одружився з його рідною сестрою, князь Іван Мещерський входить в близчі зносини з тодішньою українською аристократією. На поверхню політичного життя випливає він за гетьманування Виговського. Перейшовши назад в православя, він постригся в ченці київо-братського монастиря, був висвячений потім на архімандрита чернигівського і Гетьман Виговський виставляв навіть його кандідатуру в митрополити. Про його ролю при заключеню Гадяцької Умови буде мова низче. Додаймо, що з другою сестрою кн. Івана був оженений шляхтич Степан Гурко, який тоді також при дворі гетьманськім перебував, а пізніще за Виговського був узятий в московську неволю.[249]) Так само з посеред видатніщих представників шляхти північних земель в державнім українськім життю приймає участь Юрій Малаховський, подстолій новогродський, ще в р. 1655 їздивший в посольстві од Війська Запорожського до Царя[250]) і т. д. і т. д.

Поворот шляхти північно-західних „руських“ земель до українського державного життя — „під присуд“ Гетьмана Війська Запорожського — проявлявся не тільки в центрі, в козацькій столиці, участю видатніщих одиниць з посеред неї в керовництві політикою козацької держави. Цей поворот кидається у вічі головним чином на місцях, в повітах і воєводствах, де сіра шляхецька маса, прилучаючись до нової української держави, починає переймати на себе супроти неї, як свої військові, так і горожанські обовязки.

В часі спільного українсько-угорського походу на Польщу, в Квітні 1657 р., в козацькім шоститисячнім відділі, що допомагав Князю Ракочому переправлятись через Вислу, самовидець і мемуарист Ґордон, чужоземець у військовій службі польській, бачив „багато Поляків (тоб-то шляхти), по дорозі (на терені воєводств волинського, руського і подільського) до війська козацького вписаних“.[251]) Знов на півночи в цім самім часі царський посол до Короля Яна Казіміра, Кліментій Євлев, вертаючи з Польщи через територію козацького білоруського полку, записує в своїм дневнику, „що в містечку Черях, по дорозі до Смоленська, були в той час козаки і хотіли його вбити за домагання підвод, кажучи, що ці місця Бог знає ще кому достануться а вони, козаки, стоять тут залогою од полковника Івана Нечая. І там,

же приходив до нього воскресенський піп і казав, що Пана Литовського (тоб-то гетьмана литовського Павла Сапіги) жовніри хочуть бути при полку Нечаєвим.“ [252]) Справа цих шляхецьких „литовських“ хоруґов Александровича й инших, що тоді під присул Гетьмана Війська Запорожського дійсно перейшли, тяглась ще потім, по польських судах вже по смерти Богдана Хмельницького.[253])

Для „полковника Військ Запорожських білоруського“ Івана Нечая цей перехід під його владу шляхецьких хоруґов не був новиною. Бо з його переписки з Царем знаємо, що вже в Червні 1656 р. під його реґіментом, крім відділів козацьких, були й хоруґви, складені з місцевої шляхти, і що начальником цих шляхецьких хоруґов був призначений полковником Нечаєм місцевий шляхтич Іван Адам Григорович Кошанський.[254]) Знаємо також, що ще давніще мешканці города Чаус казали присланому до них од Царя полковнику московському: „мы хочемъ Пана Гетмана себѣ за полковника имѣти, нежели на всяко время умирати отъ паѣзду татарского и московского.“ [255])

І власне тепер, навіть досі більше відпорний супроти української державної влади Старий Бихів — дуже важний тоді стратеґічний пункт — завдяки розумній політиці Нечая, піддався, як знаємо вже з листа Хмельницького до львівських міщан, на імя Гетьмана. „З волі Божої опамятавшися шляхта, міщане і всі обиватели Старого Бихова, цале і вірне піддалися під власть і протекцію нашу і присягу виконали нам, же нігди вже нікому иншому тоєї фортеци не подадуть, але по вік при Війську Запорожським оную заховати мають“ — так оповіщав про цей радістний для України факт пізніщий універсал Гетьмана Виговського . . .[256])

Про те, якими правно-державними актами були обставлені ці численні факти прилученя поодиноких північно-західних „руських“ земель і головного репрезентанта цих земель — шляхецького стану — до козацької Української Держави — можемо судити по двум таким актам, досі в архівах знайденим і науці відомим. Ці акти — це Присяга шляхти повіту пинського Гетьману, Україні і Війську Запорожському, і Забезпеченя, видане цій шляхті Гетьманом. Акти ці ми подали в цілости в самім початку нашої праці. Тепер, після всього вищесказаного, вони стають для нас зрозумілі і ми можемо приступити до їх короткого аналізу, з погляду наших тодішніх державних і національних відносин.

Розділ VIII.

Пинський повіт і його злука з Українською Державою. — Присяга шляхти пинського повіту на вірність Гетьману і Війську Запорожському. — Забезпечення, видане шляхті пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким. — Завершення будови козацької державности. — Перші вістуни грядучої руїни. — Смерть Великого Гетьмана Богдана Хмельницького.

Вплив ґеоґрафічного положення України на процес її державного життя не раз підкреслювався істориками України. Ми хочемо тут звернути увагу ще на один бік цього впливу, про який досі мало говорилося, може тому, що наша історіоґрафія більше намагалась виправдати державну залежність України, чим знайти причини, за для яких не змогла удержатись незалежна Українська Держава.

Поділ України на дві полоси: окраїнну, північно-західну, покриту болотами, лісами й горами, та серединну і південно-східну, степову, нічим не захищену від Сходу — був причиною того факту, що всі бурі з Півдня і Сходу вдаряли безпосередно в сам центр нашого державного життя. Вали, замки і городи, якими намагалась наша князівська держава оборонити свій центр од небезпеки степу, не видержували звичайно сильнішого напору східних кочових орд. Вживаючи образного вислову: степові руїнники України, впадаючи через незахищений природою південно-східний бік в середину нашого державного орґанізму виїдали його серце. Останні ознаки державного життя залишались після того тільки на краях держави — власне в оцьому північно-західному окраїнному півколі, що простяглось од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся.

Тому тільки в оцьому окраїнному північно-західному півколі задержувались останки нашої державної традиції. Тому без цих північно-західних окраїн не можна було Держави Української відбудувати. Тому тільки нове завойованя степу державними українськими елементами, що були перед тим в північно-західні ліси, болота і гори з нього вигнані, означало-б відродженя державної незалежности України. І тому врешті, відбудова державного життя на Україні висмикувалась з українських рук і попадала в руки чужі всякий раз тоді, коли ці наші північно-західні окраїни, цей резервуар української державної традиції, опинялись в залежности від чужих держав — од Москви, або від Польщи.

В тіснім звязку з оцим нашим ґеоґрафічним положенням знаходиться у великій мірі історичний процес, що привів до відродженя Української Держави за Богдана Хмельницького. Процес — як про це в попередніх розділах була мова — значного напливу в степову, державно і національно пасивну козаччину, окраїнних, північно-західних, державно і національно активних елементів, переважно шляхти, почасти міщанства і поповичів, а потім змагання перетвореного оцими напливовими елементами, вже національно і державно активного Війська Запорожського прилучити до відбудованого державного центру північно-західні окраїни, без яких істнування того центру було немислиме. Банкроцтво по смерти Великого Гетьмана цих плянів і захопленя Москвою та Польщею наших державно-творчих окраїн було одною з головних причин, що привели до руїни степову козацьку державу . . .

Пинський повіт у половині XVII-го століття займав значну частину оцього північно-західного окраїнного півкола, в якому по знищеню Руси князівської наші державні традиції зберігались. За часів цієї князівської Руси Київської носив він назву землі Турово-Пинської. По упадку Київської Держави земля Турово-Пинська належала до держави Руcько-Литовської, а по Унії Люблинській повставший з цієї землі повіт пинський разом з повітом берестейським творив воєводство берестейсько-литовське, що не війшло до земель коронних, а осталось і надалі в складі злученого тепер з Польщею Великого Князівства Литовського. Обіймав повіт пинський територію всього поріччя Прип'яти мало не до Мозиря і майже все волинське полісся, а саме північні частини повітів ковельського, луцького і ровенського, відповідно до адміністративного поділу останніх часів Російської Імперії.

Пинські лісові пущі і болота, мало привабливі для чужинців, захищали від них своїх мешканців, міцно привязаних до свого рідного краю, чарівну красу якого знають тільки ці, хто в ньому з покоління в покоління живучи, його вікову мову навчились розуміти. В часах, про які говоримо, в половині XVII століття, пинський повіт, не маючи в собі таких великих маґнацьких лятифундій і такого значного числа великих сел і містечок, що так рясно розкинулись тоді по новоскольонізованій степовій козацькій Україні, був покритий дрібними селами, а при них старими шляхецькими дворами і двірками, в яких жили збіднілі нащадки колишніх володарів краю: старих руських княжих династій та їх лицарських варяжських дружин.

З актів і документів повіту знаємо, що в тих часах найбільше видатними з поміж місцевих родів були: Соломерецькі, Дольські, Масальські, Четвертинські, Друцькі-Любецькі, Стеткевичі, Оранські, Ґедройці, Войни, Вороничі, Нелюбовичі-Тукальські, Ширми, Жардецькі, Ожешки, Скирмунти, Войни-Тасенецькі і Войни-Оранські, Орди і Орди-Болгарські, Гречини, Спитки-Бжеські, Головні-Острожецькі, Достоєвські, Костюшки, Желіґовські, Єльські, Заблоцькі, Вітунські, Стецевичі, Ґутовські, Млоцькі, Ґодебські, Ціхановичі, Токарські, Бушковські, Головки, Качановські, Соколовські, Протасовицькі, Гриневичі, Сопоцькі, Олеші, Бжозовські, Ґінтовти, Тенюки, Зачинські, Дубини, Висоцькі, Чарковські, Зеленські, Куренецькі, Лади, Квасницькі, Кунцевичі, Ясинські, Нарушевичі, Терлецькі і багато инших, дрібніщих.[257])

Зверхня державно-цивілізаційна польонізація, а разом з нею і одступництво од благочестивої віри предківської, поширились у ці часи, розуміється, і серед шляхти пинської так само, як серед загалу шляхти в „руських землях“ Річпосполитої. Але тут ця зверхня польонізація носила инший характер.

Перш за все, через свою приналежність не до Корони, а до Великого Князівства Литовського пинський повіт задержав у значно більшій мірі, чим коронні „руські землі“ зверхні традиційні ознаки старої руської державности, отже наприклад урядову актову „руську мову“, що вживається ще тоді по урядових місцевих установах і що навіть вже зовсім ніби спольщеним обивателям все живо нагадує стару державну місцеву традицію, колишню приналежність їхньої землі до Руси, до київського державного центру.

Крім того серед цих родів, гордих своїми княжими руськими предками, в ціх вікових дворах, де з темних стін кімнат глядять старі, суворі візантийські ікони, — польонізація, „зляшеня“ це уступка новому, здемократизованому, „гіршому“ світові. Польська культура тут — це культура всяких „забіжанців“, що напливають сюди з Польщи, переважно яко арендатори „королівщин“, тоб-то королівських, державних маєтків і, випалюючи та корчуючи старі, вікові пущі, приносять із собою нову моду та нові звичаї.

І приймаються ці нові звичаї серед місцевої шляхти з повною свідомостю того, що це для неї п о н и ж е н я, щ о ц е з л о, яке примушує їх, споконвічних володарів своєї землі, одвертатись од своєї власної, місцевої, одвічної і всіми поважаної традиції, „о д с т а р и н-

ної віри великих княжат руських, для марности того мізерного світу одступаючи". Слова ці, взяті з листа Митрополита Ісаї Копинського, в р. 1631 до князя Яреми Вишневецького писаного, повторюються на ріжні лади в дійшовших до нас виразах думок і почуванн шляхти оних північно-західних „руських земель" і вповні її тогочасним настроям, її тогочасній ідеольоґії відповідають . . .

Оцей аристократичний, консервативний характер місцевої „Руси" засадничо одріжняє північно-західні окраїнні землі старої Київської держави від її центру, де Русь по руїні свого державного життя покозачилась, отатарщилась та зварваризувалась і де, новоповставші завдяки новій кольонізації степів, пишні двори польських, або вже зовсім спольщених маґнатів імпонують степовим простакам своєю новою польською культурою та цивілізацією, розпалюючи в них одночасно страшну зненависть соціяльну та заздрість до розкошів і багацтва.

Тут, в ціх північно-західних окраїнах, де стара аристократична державно-національна традиція „руська" задержалась, де убога земля не дає змоги розгулятись всякому хамству з його необмеженими апетитами — Польща не імпонує нікому. Боротьба за віру, за націю — тут це боротьба старої, „руської" культури з новою культурою польською, а не боротьба підданих з панами, не боротьба півдиких степових уходників з розбещеними „кресовими королевятами". При чім стара „руська" культура має тут за собою симпатії навіть зверху спольщених і в більшости вже католицьких місцевих аристократичних елементів тому, що це культура консерватизму, культура традиції, культура предків і культура землі.

Ще-ж бо всі добре памятають, що тутешнім пинським князем був Олександер Нос, який разом з волинським князем Дашком Острожським кров свою в оборону Руси двісті літ тому назад (в початках XV-го століття) проливали, стоючи твердо при „руськім князі" Свідригайлі проти прихильних до Польщи і ворожих до Руси князів Витовта і Ягайла. Що з Полісся тутешнього родом були князі Іван і Олександер Чарторийські, які у Вербну Неділю 1440 р., „за волею всіх панів і князів" руських, Великого Князя Жиґимонта убили в помсту за погром, який цей князь вчинив пять літ перед тим Свідригайлові і всій Руси князівській в битві над рікою Святою. Що князь Пинський Юрій тодіж таки разом з иншими князями і землянами пинськими силою

спас сумежну Волинь од прилученя до польської Корони і від Великого Князівства Литовського, від инших „руських земель“ відірвати її не дав. Згадувано і про повстання, підняте в початку XVI століття за привернення Руси її давних суверенних прав князем Михайлом Глинським, який свої маетности власне в „тракті пинському“ коло Турова мав. А вже в свіжій памяти у всіх була та недавня завзята боротьба проти реліґійної унії, яку в кінці XVI-го століття вели Фльоріян Ґедройц, Павел Кміта та „инші земляне пинські“, зносячи збройними наїздами тих новаторів, що од „віри стародавної руської“ одступали та „лядські новинки“ заводити починали . . . [258])

Отже „руська“ державна традиція і стара національна культура держаться тут в ціх поліських краях у верхах місцевого суспільства, серед тих, хто тоді репрезентує цей край, серед його вищих аристократичних верстов. Згадаймо, що славне Брацтво Київське, яке в початку XVII століття основою нашого культурно національного відродженя стало, змогло бути засновано завдяки щедрій матеріяльній допомозі його фундаторки, Гальшки з Гулевичів Лозчиної, дружини представника і голови шляхти мозирської, маршалка мозирського Стефана Лозки. І цю щедру даровизну учинила Гальшка Лозчина в кінці 1615 року, „в старожитної святої всходної церкви православної вірі статечне живучи . . . з любови і милости до братії своїх народу російського . . . з підписом руки малжонка свого Його Милости Пана Стефана Лозки, маршалка повіту Мозирського, яко того, от которого тую данину і вічную даровизну мала“ — кажучи словами отого її „листу вічистої фундації“. [259])

І в часах, про які йде мова, наприклад місцевий пинський дідич, сенатор і людина в цілім повіті високо поважана, каштелян минський Микола кн. Четвертинський, одружений з місцевою дідичкою княжною Доміцеллою Соломерецькою, це один зі стовпів „благочестя“, смерть якого в 1659 році, „жалісну для Церкви Божої і Народу Руського“, буде, як знаємо, оплакувати Митрополит Дионисій Балабан і всі ті „княжата і люде зацні“, що на його похорон до Монастиря Новочетвертинського у великому числі зїхались.

Зі шляхти місцевої походить і великою пошаною серед неї користується Іосиф Нелюбович-Тукальський, тепер архімандрит лещинський, пізніщий Митрополит, один з найзавзятіщих і найрозумніщих борців за незалежну Українську Державу. [260]) Так само до місцевих

пинських землян належать два инші високі достойники Церкви православної: Пархом Оранський владика пинський і туровський і Іосиф архимандрит слуцький. І хоч більшість пинської шляхти вже римокатолицьку віру визнає, але характерно, що ненависна для тодішньої Руси „нова віра“ — унія, тут серед шляхти прихильників не має. Уніятські церкви тільки по королівщинах, тоб-то в маєтках державних, а не шляхецьких існують і „нова віра“ зайшлим, не місцевим елементом, найбільше всякими державцями тих королівщин піддержується. [261])

Знаний вже нам Михайло Стеткевич, син відомого Богдана, оборонця „Руси“ на соймах Річпосполитої і опікуна Академії Могилянської, це теж дідич пинський, що хоч зразу від початку повстання при Гетьмані Хмельницькім опинився, але не загубив своїх звязків з повітом і має тут серед численних своїх родичів по батьку і по матері (кн. Соломерецькій) і серед своїх одноповітників багато приятелів та сторонників, що його за „людину вимовою і розумом велику“ уважають . . . [262]) Так само инший повстанець, в р. 1649 полковник овруцький, Іван Бруяка перед самим повстанням, 2 Лютого 1648 року, одержує од шляхти пинської „дипльом“, підтверджуючий його шляхецькі права. [263]) І коли завдяки праці та саможертві цілого ряду таких Стеткевичів, Бруяків, Кричевських (відомий полковник київський був шляхтичем того самого воєводства берестейського), Виговських (що через дружину, Стеткевичівну з дому, був споріднений зі шляхтою пинською) Військо Запорожське знаціоналізувалось, удержавнилось і заристократизувалось, — коли „Русь“ знов запанувала на своїх старих попелищах і коли центр держави був відбудований, то психольоґічний підклад для злуки з цим старим державним центром його колишньої землі був серед шляхти пинського повіту, без ріжниці її віри, вже підготовлений.

Події, що тоді на терені пинського повіту відбувались, теж витворили відповідний ґрунт для цієї злуки. В першім році повстання повіт пинський був зайнятий військами козацькими та ріжними своєвільними ватагами, які між реґулярними військами козацькими вештались, — потім був відобраний литовським військом князя Януша Радзівілла. І одна і друга сторона при тім велику руїну повітові заподіяли, особливо розграбили війська Радзівілла староство пинське, що належало до особистого ворога князя Януша, його родича князя Альбрехта Станіслава Радзівілла. [264]) Дальша війна польсько-українська

теж все повіт пинський зачіпала, але особливо дався йому в знаки наїзд московський, підчас якого в р. 1655 війська московські під проводом кн. Волконського спалили і розграбили Пинськ. [265]) По відступленю Москви залили пинський повіт війська польські; і коли Москва нищила перед тим костели та місцеву шляхту католицьку і ту, що вороже до московської окупації ставилась, то тепер Польща стала руйнувати православні церкви і монастирі та гнобити місцеву шляхту православну.

„Ляхи вновь въ Пинскомъ присудѣ монастыри попалили, православного архимандрита лещинскаго отца Іосифа (Тукальського) мало не убили, черцовъ его побили на смерть“ — писав Гетьман 22 Січня 1656 року до Царя. [266]) В цім самім році, використовуючи окупацію Пинщини польськими військами, державні власти польські конфіскують маєтки у шляхти, запідозреної в зносинах з Гетьманом Хмельницьким. Між иншим тоді-ж таки були Королем польським сконфісковані маєтки Михайла Стеткевича: „Погост і Новий Двір, в повіті пинськім лежачі“. Одночасно решту маєтків тихже Стеткевичів: Борколабів, Буйничі, Любовичі, Полонецьке, Скипоровщизну, Мереч і инші — які в сфері окупації московської, у воєводствах мстиславськім і минськім лежали, конфіскує Москва. І коли Виговський просив Царя, щоб ці маєтки, на які його дружина, як наслідниця Богдана і сестра Михайла, має право, були їй повернуті, то одержав відповідь, що „тѣ Стеткевичовы маетности розданы шляхтѣ присяжной (що зложила Цареві присягу) и у нихъ назадъ взять нельзя“. [267]) Як ставились московські воєводи до шляхти, що протекцію Гетьмана Війська Запорожського приймала, про це була мова вище. Ми знаємо вже, що наприклад шляхтича Івана Суходольського, жонатого з другою Стеткевичівною, сестрою Михайла і Виговської, одного з видатніщих помішників полковника білоруського Івана Нечая, ці воєводи не инакше, як „найбільшим зрадником і до всякого зла підюджувачем“ називали . . .

В таких умовинах становище місцевої шляхти, однаково як православної так і католицької, ставало розпачливим. Згадаймо до того, що не тільки місцеві православні і католицькі роди були поміж собою тісно споріднені, але нерідко в одній сімї одна частина держалась „східного благочестя“ тоді, коли вже друга була „римської віри“. Нещастя одного брата відбивалось зараз же на долі другого. І тому нічого дивного, що така чи инша політика, вибір такої чи

иншої, кажучи по теперішньому, „орієнтації“, обходив живо весь місцевий шляхецький загал, бо од наслідків тієї політики залежала у великій мірі його будуччина.

Політика польська, яку вела в своїй більшости шляхта пинська в перших роках повстання, збанкрутувала тепер, коли Річпосполита почала розкладатись і коли Польща, спромагаючись иноді на політичну помсту, не мала вже сили свої „кресові“ землі захистити і державний лад та порядок в них установити. Ще більше збанкрутували надії на протекцію царську, знищені в корінь варварством і зовсім чужим для місцевих традицій і звичаїв духом тодішньої політики московскої. В результаті традиційний напрям „руський“: одвічне тяготіння турово-пинської землі до старого київського державного центру, репрезентоване зразу нечисленними видатними одиницями, в роді Стеткевича, Тукальського та инших, почало тепер ширитись серед шляхти пинської — як це часто буває з довго стримуваними, підземними суспільними течіями — зі стихийною вибуховою силою.

Загальні причини політичні, про які вище була мова, і знана вже нам, соціяльна, державна і національна еволюція самого Війська Запорожського, впливаючи на зміну становища супроти нової козацької Української Держави всієї до тепер ще „непокозаченої“ шляхти, ще дужче давали себе знати тут, в цій поліській землі, що більше від инших старі державні традиції „руські“ заховала. Ось як, приймаючи на увагу тільки ці причини політичні, малює тогочасник, вороже зрештою до козацької України настроєний литовський католицький священник кс. Войцех Віюк-Коялович, цей перелом, який в поглядах репрезентанта пинської шляхти, маршалка пинського Лукаша Єльського наступив: „од початку війни козацької — пише Коялович — справлявся маршалок Єльський, як вождь збройних сил пинського повіту, дуже добре аж до походу під Жванець. Врешті, доведений до розпачу, пристав до козаків“. [268])

Розуміється такий перелом в політичних поглядах під впливом тодішніх подій стався в свідомости не тільки одного маршалка, людини зрештою, як що судити по дійшовшим до нас історичним матеріялам, дуже обережної. Він знайшов собі між иншим вираз у вступі до ухваленої всею шляхтою пинською формули присяги Гетьману і Війську Запорожському, де сказано, що шляхта особливо зруйнованого в загальнім пожарищі війни повіту пинського, „порадившись між

собою", щоб запобігти близькій Божій карі і остаточному занапащенню та іскорінення, а бажаючи натомість повного і безпешного на довгі людські літа миру, постановила союз, скріплений присягою, з Гетьманом і Військом Запорожським через висланих з поміж себе чести достойних людей заключити.

Першою офіціяльною ознакою цього перелому, який на протязі 1655-го і особливо 1656-го року серед загалу пинської шляхти відбувався, служить факт вписаня до книг ґродських пинських універсалу Гетьмана Богдана Хмельницького, виданого 31 Грудня (Децембра) 1656 р. до полковників Війська Запорожського, що йшли на допомогу Ракочому і окупацію північно-західних „земель руських". Універсал цей наказував полковникам, щоби вони „зносили тільки Війську Запорожському незичливих і неприхильних", а всю шляхту Війську Запорожському зичливу і прихильну під свою опіку та оборону брали. Як видко, власне ця послідня категорія була вже в цім часі серед шляхти пинської в силі і більшости, коли такий універсал в офіціяльних актових книгах повіту опинився. [269])

Ми вже знаємо, чим пояснюються оттакі універсали Гетьманські. Знаємо, чому Гетьман бажав прилучити до козацької України північно-західні „руські землі". Знаємо, чому притягнути тамошню шляхту до українського державного життя йому так дуже хотілося. Нагадаймо ще раз, що зокрема повіт пинський мав серед оцих північно-західних земель особливо важне для Гетьмана значіння, як дуже важний стратеґічний пункт, як сполученя з майбутньою, під протекторатом шведським збудованою Литвою, як підстава того клину, що мав врізатись між Москву та Польщу, цих, звязаних поміж собою союзом ворогів України, одного від другого одділяючи. Тому приналежність до козацької держави повіту пинського, разом з повітами туровським і мозирським, була так виразно в переговорах Гетьмана Хмельницького з Королем Карлом Ґуставом заґварантована . . .

Такі були загальні причини злуки шляхти повіту пинського з козацькою Українською Державою. Перше чим приступити до аналізу правнодержавних актів цієї злуки, постараємось в коротці представити самі факти, в яких вона знайшла собі вираз.

В Червні (Июні) 1657 р. прибуло до Чигрина, в столицю козацької України „до Гетьмана і Війська Запорожського" (до „Короля і Річпосполитої" — вживаючи польської

державної термінольоґії, яка для державної термінольоґії української служила в цім випадку взірцем) посольство від шляхти пинської, на чолі з самим маршалком пинського повіту Лукашем Єльським і стольником пинським Адамом Спитком-Бжеським. Цей останній, одправуючи посольство, в Чигрині помер.[270])

Дня 20 Червня посли, вислані і уповноважені всею шляхтою пинського повіту, склали в її імени, за себе і своїх нащадків присягу на вічний і нерозривний союз, та на вічну вірність Гетьману і Війську Запорожському. А 27 Червня одержали вони від Гетьмана „Забезпеченя“ прав, якими шляхта пинського повіту буде користуватись під владою Гетьмана, його Потомків і всього Війська Запорожського.

Одночасно з одправою послів пинського повіту був виданий універсал гетьманський, яким Гетьман призначив на день 23 Серпня (Августа) 1657 р. шляхецький соймик в Пинську, що повинен був — кажучи словами того універсалу — вислухати реляцію послів про „злуку з Військом Запорожським“ і про „ласку Гетьмана ку всему Повіту“.[271])

На цьому соймику в Пинську мала відбутись урочиста присяга всієї шляхти Гетьману і так само урочисте проголошеня виданого їй „Забезпеченя“, яке Гетьман, через „своїх надзвичайних послів“ перед зібраною шляхтою присягою ствердити обіцявся.

Але в межичасі прийшла катастрофа, що на долі цілої України і на долі повіту пинського фатально заважила. Дня 27 Липня помер Гетьман Богдан Хмельницький. Події, пущені в рух його могутньою рукою, йшли розуміється далі, але вже не в такім, в якім він хотів і міг їх повести напрямі . . .

Незадовго перед смертю вислав Гетьман до Пинська свого представника, одного з поважніщих старшин Війська Запорожського, покозаченого шляхтича Івана Грушу[272]) (пізніще, за Виговського, військового писаря ґенерального), який прибув туди в початку Липня на чолі козацької залоги і фактично зайняв та прилучив до держави Війська Запорожського пинський повіт.[273])

23 Серпня — як раз в день похорону в Суботові Великого Гетьмана — зібрався скликаний універсалом гетьманським шляхецький соймик у Пинську. На цім соймику, як пише один з самовидців, „ЙМП. Маршалок пинський, що їздив до ЙМП. Гетьмана Запорожського хотів реляцію посольства свого учинити“[274]). Але смерть

Гетьмана вже стала одбиватись на подіях і в цій землі, тільки-що до збудованої ним держави козацької прилученій. Війська польські, які перед тим очистили були пинський повіт, тепер, використовуючи внутрішнє замішання, що після смерти Гетьмана настало, знов почали наступати під проводом литовського гетьмана Сапіги на Пинськ.

При наступаючих військах польських вертали та починали знов енергійно ворушитись, притихші було перед тим, вороги українського Війська Запорожського та сторонники польської Річпосполитої, по більшій части державці-орендатори пинських королівських маєтків. І коли місцева шляхта, зібрана на соймику, в присутности гетьманського намістника Груші радила в Пинську, то 27 Серпня, під прикриттям польських військових відділів, зібрався другий соймик „в королівськім селі Пулярановичах“. Цей опозиційний соймик післав було зразу своїх представників до Груші, „питаючи з чим він приїхав“, а потім, довідавшись про невелику кількість козацкої залоги, увесь перенісся 4 Вересня (Септембра) до Пинська. Там була вислана від нього до Груші, що саме тоді занедужав і лежав у ліжку, нова делеґація, яка прохала подати на письмі пункти, „чого жадає Військо Запорожське від пинського повіту“.

Одержавши відповідь, що Військо Запорожське жадає присяги на вірність Гетьману, знесеня унії і щоби шляхта пинська „орду татарську Війську Запорожському зносити допомогала“, опозиціоністи пристати на ці жадання не хотіли. Вони знали, що до Пинська наближається зі значними військовими силами Сапіга. Груша зі своєю невеликою козацькою залогою і з місцевою шляхтою, що по стороні Війська Запорожського стояла, мусів Пинськ покинути і відступити.[275])

Але ця евакуація пинського повіту козацькими військами тривала не довго. В Жовтні (Октобрі) зібрався Великий Сойм (Рада) Війська Запорожського в Корсуні, який тогочасні історики польські „Конвокацією цілої Руси“ називають. Цей сойм укріпив на деякий час становище нового Гетьмана Виговського внутрі краю і, довівши до кінця справу союзу зі Швецією, поправив захитане було смертю Богдана Хмельницького міжнародне положеня Війська Запорожського. Вже в Грудні (Децембрі) на місце Груші в пинський повіт був посланий з сильним козацьким військом Костянтин Виговський, який од свого брата Гетьмана одержав титул „Полковника Пинського і Туровського“. Одночасно почалась завзята дипльоматична боротьба

за повіт пинський між Гетьманом Виговським і Річпосполитою, яка тоді, бувши в дуже скрутному стані, мир з Україною за всяку ціну хотіла заключити.

„До Пинська мою залогу посилаю — пише з Чигрина 19 Грудня 1657 р. Гетьман Виговський до представника Річпосполитої Бенєвського — панів шляхти тамошньої добровільну просьбу вдовольняючи і прийняту нами на себе повинність нашу — ними опікуватись — виконуючи. Одначе думаю, що це не розгніває проти нас Короля і Річпосполиту, ані не стане перешкодою в наших переговорах, бо шляхта пинська, підчас минулих заворушень, без всякого з нашого боку примусу заключила на певних умовах союз з нами і тому ми тепер за нею, яко за власними нашими, стоїмо і заступаємось“.

На це противна сторона, словами литовського гетьмана Сапіги заявляла, що злука пинського повіту з Військом Запорожським це акт незаконний тому, що його заключив один тільки маршалок Єльський зі своїм товаришем, перевисшивши дані йому шляхтою пинською уповно важеня, і що шляхта ця „козацької протекції“ собі не бажає.

У відповідь Гетьман Виговський виступає в обороні Єльського якого „одвага, рани і заслуги“ — пише він до Бенєвського — мабуть забуті деякими його одноповітниками, коли вони його тепер перед Королем очернюють і зневажають, кажучи неправду, що він їх в неволю запродав. І щоб показати, як дійсно було діло, обіцює Виговський послати Королеві ориґінал інструкції, даної Єльському шляхтою пинською: „автентик їхніх підписів, з якого видко, наскільки усильно вони його просили, щоб взяв на себе функцію посольства до славної памяти Антецессора нашого, а не, як обмовці кажуть, що він їм силоміць свою волю накинув“. „І дивлючись на образу того заєдного старика — продовжує далі Виговський — серце нам од болю стискається, бо ми бачимо, що в Річпосполитій, як і давніще, правда стоїть у порога, а калюмнії одні до дверей добиваються, а другі в покоях з почестями приймаються. Отже, що не мав досі Маршалок Єльський своєї невинности оборонця, то тепер ми за ним пильно заступаємось, так само, як і за иншою шляхтою, яка разом з Паном Маршалком стоїть під підозрінням, і домагаємось, аби вони були виправдані, бо ми їх ніколи не покинемо і не допустимо, щоби вони через союз з нами мали терпіти кривду в своїм гонорі і в своїх маєтках“. [276])

А що ці жадання Виговського носили ультимативний характер, і що він в разі одмови грозив зірванням переговорів, то — не зважаючи на протести Сапіги — війська Річпосполитої мусіли з пинського повіту уступитись і повіт був знов зайнятий залогами Війська Запорожського під проводом полковника Костянтина Виговського. При чім для характеристики дальшої історії цієї української землі і зрозуміння наслідків нашої державної руїни, варто тут згадати, що дуже діяльним і завзятим помішником полковника Виговського, підчас отої другої окупації козацькими військами повіту пинського, був „сотник полку пинського і туровського", шляхтич „пан Костюшко з Серник", що належав до місцевого православного роду, з якого вийшов сто літ пізніще звісний польський національний герой . . . [277])

Через кілька місяців — подібно як полковник Тарновський до шляхти волинської — так полковник Виговський до шляхти пинської видав універсал, скликаючий її на день 17 Червня 1658 р. на соймик до Давидгородка.

„Всім вобец і кожному зособна — оповіщав цей полковничий універсал, тодішньою канцелярською мовою українською писаний — яко Їх Милостям Панам Шляхті, так визшого яко і низшого стану, в пулку моєм межи рікою Горинею і рікою Стиром найдуючимся, доношу до відомости, іж я, зближившися в тот тракт, собі от Єго Милости Пана Гетмана Войска Запорожского, Брата моєго, поданий, а от него маючи собі устную з Вашмостями моїми Милостивими Панстви полецоную мову — теди упрашаю, абисьте ВМ мої Милостивие Панове, жадного не обавяючися небезпеченства, хотіли до мене на день семнадцатого мца Іюня ведлуг старого календаря до Давидгородка зїхать, где ВМть мої Милостивие Панове волю Єго Милости Пана Гетмана, Брата моєго, през мене услишите. А єжели ВММПанове не зїдитеся, а мілоби Вмть що на потом поткати, чого я собі не вичу, теди прошу, абисьте ВММПанове мене в том не виновали. Що я ВММПанам ознаймивши, себе самого ласці ВММПанам отдаю. З Давидгородка, дня 13 мца Іюня року 1658. Константий Виговский Пулковник Пинский і Туровский".

Показчиком, як знов актуальною стала справа злуки пинського повіту з Військом Запорожським, може між иншим служити те, що в цім самім часі, бо 20 Липня 1658 р., було другий раз внесено до книг мійських київських „Забезпеченя", видане рік перед тим шляхті

пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким.[278]) Дальша доля пинського повіту належить хронольоґічно до другої частини цих моїх історичних заміток і про неї дальше, в другій частині буде мова . . .

Тут ще одно тільки остається питання: якими реальними фактами ствердила шляхта пинська свою злуку з Військом Запорожським? як виконувала вона свою присягу, дану українському Гетьманові? І коли-б у відповідь на це питання ми назвали тільки імя одного пинського шляхтича: Митрополита Іосифа Нелюбовича-Тукальського — то це імя Дорошенкового поводатара і політичного учителя „останнього українського козака", імя одного з найвизначніщих і найшляхотніщих державних мужів наших, вязня польської мальборґської твердині і жертви московської опали — вистало-б для того, щоб добру славу шляхті пинській в історії держави, до якої вона добровільно прилучилась, забезпечити. Але-ж на чесну лицарську службу Українській Державі йшли з посеред неї, по зложеню присяги Гетьманові, не тільки одиниці.

Зараз після акту злуки з Військом Запорожським місцевий дідич, каштелян минський Микола кн. Четвертинський, виставив коштом свого роду цілу збройну хоруґов, з місцевої шляхти набрану, яка потім при Гетьмані Виговськім в числі його найвірніщих військ залишилася.[279]) Син маршалка пинського Лукаша Єльського, перед тим ротмистр польського війська — Роман Єльський — тепер, по зложеню присяги, став у Гетьмана Виговського у Війську Запорожськім полковником.[280]) Сила дрібніщої шляхти, якої так багато було в повіті пинськім, увійшла в ряди старшини козацької, витворивши ту верству, що на ній більше ста літ пізніще останки нашої державности в лівобічній Гетьманщині держались. Врешті серед київських духовних кругів, культурне і релігійне життя нації зберігаючих, значне число по походженю до шляхти пинського повіту належало, хоча-б згадати тільки київських митрополитів: Ґедеона кн. Четвертинського, Варлаама Ясинського і т. д. . . .

* * *

Умови, на яких відбулася злука шляхти пинського повіту з новою українською державою Війська Запорожського, окреслені двома актами, наведеними в цілости в дослівнім українськім перекладі в першім розділі цієї праці. Це „Присяга", зложена Гетьману і Війську Запорожському в імени шляхти пинської її послами, і „Забезпечена",

видане цій шляхті на руки її послів Гетьманом і Військом Запорожським. Оригінали цих актів, як більшість тодішніх наших державних документів, писані польською мовою, так само як польською-ж мовою була писана значна частина універсалів Богдана Хмельницького, закликаючих українську націю до боротьби з Польщею, і як по польському видавались численні тодішні літературні твори, проти Польщи звернені і оборону „Руси та східного благочестія“ маючі на меті. Бо не мова служить тоді прикметою національної свідомости і про це, в оцінці нашої минувшини, треба памятати нам, людям сучасного українського покоління, яке, борючись зовсім слушно за мову, забуло було в своїй більшости про основу істнування нації: про державу. Державу-ж перш над усе поставили метою свого життя ці, що у вікопомних часах Великого Богдана зуміли Націю Українську із мертвих воскресити . . .

Відповідно до тодішніх дипльоматичних форм, кожний з цих двох актів починається вступом, який має служити загальним поясненям самого факту злуки. Вступ до Присяги шляхти пинської оповідає про зруйнування повіту довгою війною і, підкреслюючи загальне бажання миру і возстановленя державного ладу, має пояснити причини злуки з Військом Запорожським в очах цілого шляхецького загалу. Вступ же до Забезпеченя, виданого Гетьманом, нагадуючи християнський звичай: „добром віддавати за добро“ — має переконати ворожі до шляхти і склонні відплачувати їй „за хліб камінням, а за рибу гадюкою“ елементи козацькі, що слід „по приятельскі і вдячно“ прийняти тих, хто самі „серцем прихильним“ до злуки з Військом Запорожським горнуться.

Злука пинського повіту з Військом Запорожським скріпляється урочистою і непорушною присягою вірности, зложеною пинськими послами іменем всієї шляхти, за себе і нащадків своїх, на віки вічні, „в часах щастя і нещастя“ Гетьману і Війську Запорожському. Так само Гетьман іменем своїм, своїх Потомків і всього Війська Запорожського зобовязується, і присягою це ствердити має, що від нині одніх вони будуть мати зі шляхтою пинською друзів та ворогів і вічно та непорушно в союзі з нею жити будуть.

Щоб зрозуміти деталі цієї взаїмної присяги, треба памятати, що вона відбувається в хвилині емансипації Гетьмана і Війська Запорожського з під протекції царської, і в хвилині емансипації шляхти

пинської з під влади Короля і Річипосполитої. Обєднавшись тепер в одну державу, шляхта повіту пинського і українське Військо Запорожське, мусять цю свою державу захищати на два фронти: і проти Польщи і проти Москви. Зовсім природно, що кожна сторона присягає другій берегти та обороняти її на тому власне фронті, який до неї близчий.

Шляхта пинська присягає: стояти разом з Військом Запорожським проти всяких його ворогів, „хочби і найблизчих нам, не вимовляючись близьким родством з ними“; завчасу повідомляти про все, „що на шкоду Україні (так вжито це слово в оригіналі!) і всьому Війську Запорожському на цьому погряниччу мало-б готовитись“ і приводити намовою сусідні „польські та литовські краї“ до союзу і злуки з Гетьманом і Військом Запорожським. Хто ці вороги України, з якими споріднена пинська шляхта, догадатись легко, коли зважити, що вона вже цілі століття жила в польській державі, що більшість її визнає спільну з Польщею римо-католицьку віру і що разом з польськими військами вона в перших роках повстання проти збунтованої (польської ще тоді в державнім розумінню) козаччини воювала. Берегти нову Українську Державу на польському фронті, по лінії її відділеня від Польщи, не піддаючись „лукавим листам та намовам“ польським, проти Гетьмана і держави Війська Запорожського зверненим — ось на що складає присягу шляхта пинська.

Гетьман і Військо Запорожське присягають: що „коли-б хто небудь з ненависти до шляхти пинської за те, що вона союз і злуку з нами учинила, хотів ій шкодити та край її руйнувати“, то вони всім Військом її боронити будуть, навіть, якби це був ворог „близький нам, але поради нашої — їх не зачіпати — не слухаючий“. І коли знов зважимо, що робила в ціх часах зі шляхтою в окупованих краях Москва, коли згадаємо ці заслання, тортури, конфіскати маєтків і всякі жорстокости, що були звязані з поняттям „протекції царської“, то зрозуміємо, чому шляхта пинська хотіла і мусіла мати забезпеченя від Гетьмана і Війська Запорожського проти офіціяльного протектора і союзника України — московського Царя. Тим більше, що уряд московський особливо, як вже знаємо, переслідував власне тих, хто безпосередно протекції царської не прийняв, а натомість „союз і злуку з Гетьманом і Військом Запорожським учинив“. Пізніщі слова Виговського, до козаків звернені, коли він „обіцював їм Польщу вою-

вати, застерігаючись тільки, аби вони його Москві не видавали" — служать промовистою ілюстрацією для зрозуміння цих політичних актів. Берегти нову Українську Державу на московському фронті, захищаючи від московської нівелюючої, цезаристичної і противо-аристократичної політики шляхецький стан, що до Війська Запорожського пристав, — ось до чого зобовязуються присягою перед шляхтою пинською Гетьман і Військо Запорожське.

Тому шляхта пинська, присягаючи Гетьманові, ні разу в акті присяги в титулі Гетьманськім слів „Його Царського Величества" не вживає. І це зроблено розуміється свідомо, бо в часах, де на кожну букву грамот звертано пильну увагу, не можна допустити, щоби про це обидві, заключаючі між собою союз сторони забули. Тому ця шляхта складає присягу тільки Гетьманові і тільки „через нього — через Гетьмана" і тільки „при Війську Запорожськім" — а не помимо нього — вона вважатиме себе в царськім „підданстві". Приймаючи на увагу тодішні напружені московсько-українські відносини, формула ця означає також і те, що в разі, як би Гетьман і Військо Запорожське себе залежними від Царя перестали вважати, то і всяка посередня залежність шляхти від Царя тим самим перестала-б сама собою існувати, бо ця шляхта, що тільки Гетьманові присягнула, в ніяких безпосередних правно-державних відносинах до Царя не знаходиться. В порівнані з Переяславською Умовою, підчас якої українська шляхта, осібно од Війська Запорожського, окрему грамоту на підтвердженя своїх прав і вольностей од Царя дістала і підчас якої вона повинна була, як окремий стан, безпосередно Цареві а не Гетьманові присягати — ці акти злуки шляхти пинської з Військом Запорожським знаменують собою в нашім державнім будівництві цілу величезну епоху — вони означають факт завершеня будови і консолідації Української Держави.

І коли ми згадаємо представлену вище, в Розділі III-ім, справу Костя Поклонського, далі пертрактації з могилівцями, щоб вони признали владу гетьманську, а не піддавались безпосередно на імя царське, коли згадаємо врешті політику Івана Нечая на Білій Руси, то зрозуміємо, що підкресленям саме цього моменту безпосередньої залежности від Гетьмана в акті Присяги шляхти пинської — українська державна ідея і українська дипльоматія одержали накінець рішучу перемогу над державною ідеєю і дипльоматією московською. Це документальний знак,

що під могутньою рукою Великого Гетьмана вже сформувалась державна аристократична українська верства, яка свою політичну лінію має, по цій лінії твердо йде, і цю лінію хоче і вміє провести. — Це знак, що нова Держава Українська, держава Війська Запорожського вже живе своїм незалежним життям і що прилучаючи до себе нові землі і нові соціяльні верстви, вона ставить їх у відносини безпосередньої залежности до себе, а не до московського Царя. З фактичного протектора і суверена України — як того хотіла дипльоматія московська — Царь стає тепер тільки невтральним союзником України — як того хотів її єдиновладний Гетьман Богдан Хмельницький.

Прилучається пинський повіт до держави Війська Запорожського як окрема земля. На чолі її цивільних земських властей має стояти гетьманський „старостa“, що представлятиме Гетьманові кандидатів до тих урядів, які, згідно з давніми звичаями Річпосполитої, шляхтою не вибираються, а призначаються безпосередно владою центральною, отже тепер гетьманською. На чолі місцевої військової сили, що підчас війни з „посполитого рушеня“ (загальної мобілізації) всеї шляхти повіту складається, стоїть „полковник“, який так само як і староста, має представляти Гетьманові на затвердженя вибраних ним кандидатів у „ротмистри і поручники“.

Инші земські автономні шляхецькі уряди, що здавна були виборні, так само виборними й остаються, але в порівнанні з устроєм Річпосполитої вводиться дуже важна зміна, а саме: затвердженя вибраних кандидатів Гетьман оставляє за собою. Позатим шляхта присягає „у всім тільки від ЙМ. Пана Гетьмана Запорожського, тепер і на потім будучого, заховати залежність, ніяких урядів собі помимо його волі не присвоюючи. Тоб-то ані соймиків скликувати, ані стягання хоруґвей задумувати, без особливого від ЙМ. Пана Гетьмана оповіщеня, хіба-б в наглій і горячій пригоді.“ Знов таки і в цім випадку, в порівнанні з польським державним устроєм, дуже широка в тім устрої автономія земель і репрезентуючого землю шляхецького стану тепер значно обмежується, відповідно до загальної так виразної тенденції української державної політики за часів гетьманування Богдана Хмельницького: скріпити якнайбільше монархічну „самодержавну“ владу Гетьмана.

Суди шляхецькі остаються непорушними так, як і за часів Річпосполитої, з тою тільки зміною, що скорочується дуже затяжна

і коштовна „процедура правна.“ Робиться це в інтересі менш заможньої, середньої і дрібної шляхти, яка давніще на ці довгі процеси руйнувалася і якої інтереси тепер, коли вона у великій масі війшла в ряди старшини Війська Запорожського, пильно приймаються на увагу. Ми вище вже старались пояснити, чому в цілій Україні було задержано окреме судівництво шляхецьке, на римськім праві і на основі приватної земельної власности — якої степове козацтво не знало — побудоване. Ці самі причини відограють ще більшу ролю тут, в пинськім повіті, який козацьких общинних земель в собі зовсім не має і козацького общинного землеволодіння не знає.

Взагалі шляхті забезпечені Гетьманом всі „прероґативи, вольности, суди, станові шляхецькому належні, так як за Королів польських бувало.“ Шляхта приймається до держави Війська Запорожського, як окремий точно означений стан і, позаяк Гетьман не касує того стану, а навпаки забезпечує законне його існування, то шляхта присягає служити новій державі: — Гетьману і Війську Запорожському — так само, як предки її служили державі старій: — Королю і Річпосполитій. Одначе Гетьман ставить при тім виразну умову: „щоб чоґось нового для ошукання Нас“ — тоб-то для обмеженя прав Верховної Гетьманської Монархічної Влади — „видумано не було.“ І знов для характеристики тодішньої державної політики української це застереженя дуже промовисте. Бо тільки за Гетьмана Богдана Хмельницького ведеться ця політика в напрямі скріпленя української монархічної влади, в напрямі діяметрально протилежному політиці польській, яка і тоді і пізніще при кожній нагоді, при кожнім виборі нового Короля, при кожнім новім соймі, змагає до обмеженя королівської влади і до поширеня прав і вольностей анті-монархічної шляхецької оліґархії. По смерти Богдана Хмельницького політика українська повернула круто на польський шлях і до самого скасування гетьманства велась вона оліґархічною старшиною козацькою по польським республіканським взірцям в напрямі обмеженя і ослабленя виборної влади гетьманської. Тепер же навіть сама титулятура Гетьмана в цім монаршім акті, виданім пинській шляхті: „Ми Богдан Хмельницький,“ — „за Нас і Потомків Наших“ і т. д. — вказує, яку владу хотів оставити для Української Держави той Гетьман, що ту державу ґеніем своїм збудував...

Заховані в повній силі і непорушности всі маєткові права шляхти в повітах пинськім, мозирськім і туровськім, як дідичні, так і ленні, од Королів польських надані. Але до цих старих прав уводяться два нові, надзвичайно важні з погляду тодішньої нашої національно-державної політики доповнення.

Перше: маєтками своїми мають право володіти однаково як шляхтичі православні, так і римо-католики, але тільки і виключно ті, що присягу вірности Гетьману і Війську Запорожському складуть. Иншими словами: у всіх, хто присяги на вірність Українській Державі не складе, земля, без огляду на їх віру, конфіскується. Віра ніяких політичних пререґатив тепер не дає і наприклад маєтками своїми в Українській Державі не можуть тепер володіти православні сторонники Короля і Річпосполитої, які давніще, в перших роках повстання, власне завдяки тільки своїй вірі, спільній з Військом Запорожським, допускались на територію зайняту козаками. Замість погляду національно-реліґійного, який панував в екстериторіяльній і недержавній політиці українській в першій, автономістичній добі повстання; замість змагань до скріпленя православного українського елемента в польській державі — запанував тепер погляд національно-державний, змагання до скріпленя українського державного елементу, однаково як православного так і не православного, на території Української Держави.

Друге: всі королівщини, тоб-то маєтки державні, як до староства пинського належні, так і инші, мають перейти по смерти теперішніх їх доживотніх арендаторів (державців) виключно до диспозиції Гетьмана. Коли зважити, що оцими арендаторами були переважно люде зайшлі, до місцевої шляхти неприхильні, а до Війська Запорожського крайне ворожі, і коли зважити, що ці державці — як наприклад сам староста пинський кн. Альбрехт Радзівілл, великий покровитель унії і великий ворог Руси та козаччини — були опорою польської національно-державної політики, то усуненя цього руїнницького для Української Держави елементу мусіло бути завданням того, хто цю державу хотів дійсно збудувати...

Остається врешті найбільше в тодішніх часах дражлива справа: справа віри. Вирішена вона в ціх вікопомних актах згідно зі старою державною традицією, яку мусіли від предків перейняти та її неперервність свято берегти ті, що стару зруйновану державну Русь князівську хотіли в формах нової державної козацької України відродити...

В данім випадку, подиктоване великим державним розумом, береженя державної традиції тим більше знаменне, що власне в справі віри традиція та йшла в розріз з так званими „реальними фактами“ тогочасного життя. Піяти наперекір тому, що кожному тоді здавалось ясним, бо він це бачив круг себе, і вибрати шлях призабутої традиції могли тільки люде, що мали дійсно творчий інстинкт державний, що відчували вперту, стихийну силу тих неможливих до визначеня впливів, які в кожній державно-національній традиції знаходять собі вираз і які на сам кінець всі наміри нехтуючих традицію політиків нівечать та перемагають.

Річ у тім, що віра римо-католицька стала вже тоді на Україні „польською вірою“, стала ніби видимою ознакою польської національности — власне всупереч тому, що говорила наша традиція державно-національна. Бо ця традиція говорила, що за часів князівської Київської, а особливо Галицько-Волинської Держави, істнували в городах руських римо-католицькі, латинські святині та монастирі і були визнавці римо-католицької віри серед бояр і дружинників княжих, яких розуміється ніхто за для іх віри латинської за Поляків тоді не вважав і Поляками не називав. Ця традиція перейшла разом з нащадками князів та бояр руських до держави Руcько-Литовської — до Великого Князівства Литовського — за часів якого віра римо-католицька ще більше була на Руси поширилась, але денаціоналізації — польщеня чи литовщеня — за собою дуже довгий час не вела.

Тож не забуваймо, що підчас Люблинської Унії В. Кн. Литовського з Польщею в 1569. р., коли панове і земляне волинські, не бажаючи собі тієї унії, ухилялись всякими способами від приїзду до присяги, в польських державних кругах обмірковувались проти них всякі примусові міри і між иншим — як записує Поляк тогочасник, автор соймового дневника — малося на думці: „римокатолицькому Біскупові Луцькому Вікторину Вербицькому маєтки поконфіскувати, бо він не хоче приїхати, ані не видко з листа його, щоб він мав волю приїхати, бо він теж Русин. А видко це з того, що до Короля не написав він листа ані по польськи, ані по латині, тільки по руськи.“ [281])

Знов два роки пізніще, в р. 1571, вся шляхта київська, без ріжниці віри, зібрана на соймику свого воєводства домагається від Короля, щоб усі урядові папери „не иншими літерами і слови,

одно рускими літерами і єзиком до землі киевское писани і видавани били, кгдиж з млодости иншого писма отцове наши учити нас не давали, одно своєго прирожоного руского, і школи теж полское в Киеве немаш" — хоч були тоді в Київі, треба це зазначити, римо-католицькі костели і монастирі. Так само в р. 1576 вся шляхта брацлавська, однаково православна як і римо-католицька, підкреслює в свому листі до Короля, що „то ся нам дієт над право і вольности наши, іж листи з канцлерії Вашой Королевской Милости до нас писмом полским видавают, за што і впрод В. Кор. Милости покорними нашими прозбами просимо, аби В. Кор. Милость при привилею і свободах наших нас заховати, і до нас листи з канцлерії В. Кор. Милости руским писмом видавати розказати рачил." Того самого домагається шляхта волинська ще на соймі 1632. р. і т. д.[282])

Свідомість традиції, що „Русь стародавня" була двох вір — грецької і римської — особливо прокидається від часу, коли появилась (в 1596 році) третя, перед тим незнана, нова руська віра: унія. І тому, що ця нова віра носить тоді виразно політичний характер, що при її допомозі польські державні політики хочуть „знищити Русь", хочуть її до Польщи наблизити, засимілювати і, від Сходу відірвавши, традиційні сепаратистичні державні тенденції „руські" іскорінити — то проти цієї нової віри виступають не тільки православні, але й ті римо-католики, що до поважаючих традицію консервативних кругів тодішнього шляхецького суспільства в землях руських Річпосполитої належать. Отже наприклад, побіч численних православних ворогів унії, бачимо ми римокатолика Яна Щасного Гербурта, який в своїм творі „Zdanie o Narodzie Ruskim", в р. 1613 виданім, гаряче в обороні своїх православних земляків і проти перетягання їх силоміць на унію виступає.

„І я, і кожний з нас, шляхтичів добрих — пише він, звертаючись до Руси православної — повинен казати: будьте, просимо, нашої паньскої віри, бо вона одна і добра, і певна, і доґмати має непомильні. Але коли ґвалтом хочуть вас до неї приневолити, то життя наше при вас і перед вами покладемо... Бо Русь має в розумах наших найкраще право і матір всіх прав: звичай. А чим же иншим есть право, як не звичаєм довгими літами за добрий визнаним і потім, щоб його хто покалічити не міг, на папір вложеним. Писане право мертве есть,

коли його звичай не оживляє. Тих стародавніх звичаїв повна Отчизна наша, і коли б їх, не дай Боже, нам калічить мали, то жадна вільність наша на місті не устояла би... І коли хочуть вони, щоб Руси не було на Руси, до це річ неможлива і це зовсім так, як би їм хотілося, щоб тут море було коло Самбора, а Бескид щоб був коло Ґданська." Во імя старих місцевих руських звичаїв і старих руських традицій виступає цей римо-католик шляхтич „землі руської" проти тих своїх одновірців, що „сварку почали з Народом Руським, з братією единокровною нашою..." [283])

Особливо ясно висловлені старі традиційні погляди Руси на справи грецької і римської віри в „Суплікації", поданій до Сенату Річипосполитої на Сойм 1623 р. всею шляхтою православною, як з Корони так і з Великого Князівства Литовського, і тому з цього твору, що тоді-ж таки був друком в польській мові оголошений, наведу кілька важніщих цитат.

„Шляхту Народу Руського — каже ця „Суплікація" — святої памяти Король ЙМ. Зиґмунт Авґуст в привілеї Народові Руському, підчас інкорпорації (до Польської Корони) данім, на два її закони розділяючи, одну закону римського, другу закону грецького іменує. А обох тих законів Русь всіх свобід, вольностей, прав і станів Корони Польської чинить він в рівній мірі учасниками: отже і шляхту закону грецького, ту, що за його панування, так як і в минулих століттях, під послушенством Костянтинопольського Патріярха була. Оцієї теперішньої Руси уніятської і права наші не знають, і Королі ІМ. Польські не знали, бо про неї ніякої згадки в привілеях Народові Руському даних не знаходимо, а мова там тільки про Русь закону римського і Русь закону грецького.

„Коли Русь уніятська єсть Русю закону римського, то вони мусять пристати на права і вольности Руси закону римського дані, а нам, Руси закону грецького, і правам нашим мають дати святий спокій, бо вони до них не належать тому, що вони не єсть Русю того закону грецького, якого були ті, кому ці права надані. Коли ж вони горнуться під наші права і нашими вольностями втішатися хочуть, то хай остаються того грецького закону Русю, якого були ті, кому ці права і вольности надані, тоб-то хай остаються Русю закону грецького під послушенством Патріярха Костянтинопольського, а не Русю закону римського під послушенством Папи Римського. Коли ж вони ані рим-

ського закону, ані грецького, то їм по стільки права і вольности наші руські служити мають, по скільки служать вони перебуваючим в наших краях чухоземцям. А коли вони хочуть бути і того і другого закону Русю, то для такої Руси ніяких прав і ніяких привілеїв у нас немає.

„Бо вольности Народові Рускому належаться двоякі: тому Народові Рускому, котрий есть віри римської, послушенства західного і тому Народові Рускому, котрий есть віри грецької, послушенства східного. Русь римської віри при своїй вольности остає, а нам, Руси віри грецької, вольність видерта...

„Не діється безправя і не терпить вольність поневоленя, коли Русин реліґії грецької покидає її і стає Русином реліґії римської. Бо зміною своєї реліґії не одміняє він прав наших і вольностей віри, але покинувши добровільно ту свою духову вольність, яку він мав в реліґії грецької, приймає на себе вольність духову реліґії римської і нею задовольняється. Од такого натомість праву нашому ґвалт чиниться, од такого і вольности наші терплять поневоленя, хто реліґію нашу грецьку покинувши, разом з собою і права наші забірає так, щоб вже правами цими не можна було користуватись тим, хто при реліґії грецької залишився...

„Оце есть безправя, яке нам од уніятів діється. Ось в тім есть вольностей наших поневоленя, що вони, не будучи духовними реліґії грецької послушенства східного, а тільки плащем під назвою реліґії грепкої зодягнувшися, владицтва, належні духовним послушенства східного, позабирали, іхні бенефіції пообсаджували, а нас, в послушенстві східнім оставшихся і нівчим не винних, турбують, притісняють і яко мога в набоженстві нашім переслідують.

„Що ми, шляхта, од тих всяких Пакостів, Шишків, Стецьків, Душохватів, Палисвітів, Почаповських і Руцких (це імена тодішніх духовних уніятських, в своїй великій більшости нешляхецького походженя), які із себе тепер владик руських удають, терпимо на глум станові нашому шляхецькому і повинности нашій християнській — бачить Бог, знає Король ЙМ. Пан Наш Милостивий, знають і Вельможности Ваші. Вони нам служби Божої свобідно правити не дають, священників наших ловлять, мордують, по тюрмах сажають, а нас, коли ми за духовних своїх заступаємось, позвами і судами турбують та до шкоди приводять і, що найважніще, чого перенести не сила, честь

пашу, яка нам і кожному уштивому над життя дорожча, своїми калюмніями очернюють і ображають“ ...[284])

Оця стара руська державно-національна традиція, що прокидалась все і раніще в хвилинах більшого напруженя боротьби національної, проявляє себе і тепер підчас великого козацького повстання всякий раз тоді, коли носителька цієї традиції, шляхецька верства, має змогу на події тогочасні впливати. Отже наприклад на варшавськім соймі конвокаційнім в 1648 р. всі посли від шляхти київського воєводства домагаються, щоб унія була знесена і щоб тільки грецька та римська віра оставалися. Знов у початку 1649 р., коли якийсь час на політику козацьку мав значний вплив Кисіль і духово споріднені з ним, як покозачені так і непокозачені шляхецькі елєменти, в петицію Війська Запорожського до Короля вставлено жадання: „щоби само імя унії було скасовано, а тільки грецький і римський закони залишилися, так як за злуки Руси з Польщею було. Владики, що хочуть оставатись в законі римськім, хай здорові при нім остаються, соборні церкви грецькі і стародавні фундації віддавши Руси закону грецького. І коли тільки два закони остануться: римський і грецький, як давніще бувало, то не буде загибелі людей християнських, братів наших через унію, а всі без неї в згоді жити будемо.“ [285]) Так само, відповідно до цієї стародавньої традиції, шляхта покозачена, домагаючись спільно з Військом Запорожським од Річпосполитої амністії, кожний раз підкреслює, що амністія ця має відноситись однаково „до шляхти як реліґії грецької так і реліґії римської“ ...[286])

Отже тим більше в акті злуки шляхти повіту пинського з державою Війська Запорожського, акті, складенім в момент найбільшого підйому нашої тодішньої національно-державної свідомости, мусів запанувати знов — в супереч щоденному практичному звичаєві бачити в кожнім католикові „Ляха“ — старий традиційний погляд державно-національний, що Русь державна була і може бути двох вір: віри грецької і віри римської. І знов у данім випадку погляд державний відродженої творчої державної аристократії переміг погляд недержавний, національно-конфесийний, яким в перших часах повстання православна степова козаччина прикривала і захищала свої еґоістично-недержавні, станові інтереси в польській католицькій державі.

Гетьман і Військо Запорожське забезпечують присягою шляхту пинську: „в обрядах римської віри, в котрій до нас пристають, ніяких

перешкод їм не чинити, ані нікого з них примусом до віри православної грецької не навертати і службу Божу, звичайні процесії, дітей шляхецьких вільну науку, повне пошанування духовних віри римської за ними в цілости оставити". І відповідно до традиційної політики в справах віри, вимагає Гетьман одночасно від шляхти пинської, „щоб унію і чужі секти, яко причини великого зла, обопільно іскоріняти", обіцюючи амністію тим духовним уніятам, що до послушенства Митрополитові київському повернуть і будуть мати за собою рекомендацію духовенства православного. Знов же для ослабленя противодержавного і противо-українського аґресивного елементу польського, так само, як і в справі арендаторів державних маєтків, вимагає Гетьман повернення назад на церкви тих костелів, що „з маєтків православних видерті", тоб-то, що в супереч волі місцевих православних фундаторів цих святинь, під примусом і в інтересах державної влади Річпосполитої повстали.

Шляхта пинська приймає ці умови і присягає за себе і своїх нащадків: „віри православної грецької так і римської католицької свобід і гряниць наших обопільних — коли-б хто з ворогів на них наступати мав — одностайно з нашим Військом Запорожським боронити". Отже від нині будуть спільно шляхта і Військо Запорожське захищати свою спільну державну гряницю і свободу своєї Нації, обох своїх вір, в цих спільних державних гряницях. Боротьби за віру поміж собою — боротьби внутрі Нації між шляхтою і козаччиною — в новій Державі Українській вже не буде. Поставленя тут рядом: і віри і гряниці — як не можна краще характеризує глибоко продумані національні та державні наміри тих, що ці акти, „на вічну річи памятку" — як сказано в грамоті гетьманській — перед самою смертю Великого Гетьмана складали.

Далі „унію і всякі чужі віри, нам і Війську Запорожському противні і неприязні іскоріняти одностайно" шляхта пинська присягає. Приймаючи такі умови, маршалок Єльський і стольник Спитек-Бжеський, по скільки вони репрезентували місцевий, здавна в Пинщині осілий шляхецький елеменґ, ніякого ґвалту над своїм сумлінням не чинили і в супереч місцевій традиції шляхецькій не йшли. Ми вище вже наводили традиційні погляди всеї шляхти земель руських в ціх справах: вони йшли, як знаємо, зовсім в розріз з тодішньою офіціяль-

ною державно-національною політикою польською в Річпосполитій. Тут ще додаймо, що ця сама шляхта пинська, висилаючи на передодні козацького повстання 11 Квітня (Апріля) 1647 р. своїх послів на сойм: православного Юрія Нелюбовича-Тукальського (брата пізнішого Митрополита) і католика Кароля Ясинського, кладе їм в інструкцію в справах віри жадання: щоб архієпископство полоцьке і вітебське було дано православному владиці Лосовському і щоб були затверджені ґрунти для конвенту Францішканів у Пинську.[287]) Отже і тут та сама традиційна оборона „вольностей закону грецького і закону римського", так як і давніще все на Руси бувало . . .

Такий в загальних рисах зміст цих двох знаменних і вікопомних актів. Хіба ще додати, що після прийняття присяги від шляхти пинської, тоді-ж таки в Чигрині, столиці Війська Запорожського, була вироблена скорочена формула присяги, по якій мабуть повинні були складати присягу поодинокі обиватели і в якій було зазначено, що присягаючий по цій скороченій формулі приймає вповні і в цілости всі умови, окреслені вищенаведеними основними актами. Досі знаємо, що по цій скороченій формулі складав присягу Ремиґіян Сурин, войський володимирський, але таких випадків мусіло бути значно більше, коли в Чигрині їх ждали і до них заздалегідь все підготовили . . .[288])

* * *

Акт злуки шляхти пинського повіту з державою Війська Запорожського — це тільки одна найкраще досі нам знана сторінка того переломового історичного процесу, що в послідніх роках гетьманування Богдана Хмельницького відбувався. Шляхецький стан зберіг в собі стару державно-національну „руську" традицію; він репрезентував державну культуру нації. Знищений татарським лихоліттям центр Руської Держави був відбудований фізичною, кольонізаційною силою української степової козаччини. Прилученям північно-західних „руських земель" до їх історичного державного центру і злукою „шляхти руської" з „Україною" Війська Запорожського, — обєднанням цілої землі української і сполученям духової і фізичної енерґії нації — завершувався переломовий процес сформування Української Нації і відбудови в нових українських козацько-шляхецьких формах старої руської варяжсько-князівської Держави.

Повстання, підняте проти маґнатів і осілої шляхти державно-індеферентною, добичницькою степовою козаччиною; повстання, підняте во імя козацьких станових інтересів, прикритих гаслами реліґійно-національними; повстання, що в початках, маючи на меті скріпити владу польського Короля над своєю-ж власною шляхтою, як православною так і римокатолицькою, зверталось проти єдиних репрезентатів державної культури нації, — власне під впливом цієї шляхти, чи покозаченої, чи православної, що зразу одна тільки могла на Україну повертати, набірало з кожним днем чим раз більше сепаратистичного державного характеру. І закінчилось воно, в останнім році гетьманування Богдана Хмельницького, повною емансипацією України з під влади польського Короля, повним одділеням од польської Річпосполитої, і повним возстановленям прав шляхти української, і православної і римокатолицької, але не як чужого, ворожого стану, тільки як горожан нової спільної Української Держави Війська Запорожського, які на вічну вірність цій Державі за себе і за своїх нащадків присягу добровільну склали.

Від часу упадку Руської князівської Держави і до нинішнього дня — на протязі шости століть — тільки один раз зміг повстати серед нашої нації один спільний державно-національний фронт проти двох відвічних претендентів на державний і національний суверенітет на нашій Землі: проти Москви і проти Польщи. Тільки раз один за Гетьмана Богдана Хмельницького змогла зорґанізуватись українська державна аристократична верства. Включивши в себе і виділену народніми масами нову народню аристократію: козаччину, і нащадків старої державної аристократії: як православну так і римо-католицьку вже в своїй більшости шляхту, вона змогла тільки таким тісним сполученям оцих двох верстов вдержати свій державно-національний фронт і проти Москви і проти Польщи.

Тільки під „єдиновладною рукою“ свого ґеніяльного Вождя змогла перебути Україна такий складний, переломовий процес: — змогла повстати Українська Нація. Тільки ґеніяльний „самодержець“ міг не випустити зі своїх сильних рук проводу над своїми ріжноманітними по своїм попереднім звичаям, вірі і культурі помішниками, і вирости разом з ними, перетворивши їх в націю, а себе — зі збунтованого проти Річпосполитої „Старшого Війська Його Королівської Милости Запорожського“ — в того Ясновельможного Великого

Гетьмана, того Богдана Хмельницького, якому — кажучи дійшовшими до нас в тогочаснім московськім перекладі словами шведського Короля: — „вольно будетъ постановить у себя Рѣчъ Посполитую козацкую, какъ ему надобно будетъ, и чтобы онъ имъ подлинные права и уложенія далъ, по которымъ имъ — козакамъ — жить, и какъ наслѣдникамъ его, Хмельницкаго, властвовать“. [289])

На горе наше його життя було закоротке. Закон, по якому його наслідники повинні були панувати, Великий Гетьман дав, але укріпити того закону він не встиг. А без сильного і непорушного закону дідичної гетьманської влади, якого хотів для збудованої ним Держави Гетьман, ця Держава не могла удержатись. Без неперервности української традиції державно-національної, персоніфікованої в дідичній українській монархічній владі, зліплена було наново гетьманським ґенієм з обломків Руси князівської козацька Українська Нація мусіла на свої складові частини розлетітись.

Гетьман Богдан Хмельницький, знаючи своїх помішників, знаючи зібрану і зорґанізовану ним нову державну українську аристократію, розумів, що без сталого, непорушного, дідичного монархічного принціпу верховної влади, вона кинеться зараз до боротьби між собою за цю владу; що в цій боротьбі вона знесилиться, переріжеться, та розложиться в кінці на свої складові елементи, під впливом ріжних культур вихована і ще процесом довгого життя в своїй власній державі не обеднані. І знаючи „чернь Війська Запорожського“, при допомозі якої він підняв повстання за Короля проти королевят, розумів Гетьман, що ця чернь на владу своїх королевят, на витворену по польським республіканським зразкам владу старшинської козацької оліґархії не погодиться ніколи. Популярність, яку мала серед тієї „черні“ монархічна, самодержавна, нівелююча всі стани влада царська, вказувала йому ясно, що без витворення такоїж абсолютистичної монархічної і дідичної влади Гетьманської, Українська Держава супроти сусідньої Московщини не удержиться.

І як глибоко народніми, з психольоґією народніх українських мас згідними, були наміри гетьманські сотворити понадкласову українську дідичну монархічну владу, булаву по наслідству синові-наслідникові передавши, найкращим доказом служить — як популярність цих намірів власне серед „черні“ козацької і зненависть, з якою ця „чернь“ елекцийні, республіканські пляни старшинські зустрічала — так і те, що

спомин про ці наміри гетьманські тільки неграмотні маси народні в своїй памяти досі заховали, тоді, коли всі книжники і учені землі нашої і вся наша „свободолюбива“ старшина, згодом в рабстві у чужинців опинившись, давним давно про них безслідно забули.[290])

Власне з боку цієї „свободолюбивої старшини“ повстала перша проти монархічних і династичних намірів гетьманських зразу глуха і в початках несмілива опозиція. Оці перші вістуни грядучої Великої Руїни появились в послідніх місяцях життя Богдана Хмельницького, тоді, коли тяжкою недугою скована, ослабла вже його сильна і страшна для всяких руїників рука.

Вже в цих самих многоважних актах злуки шляхти пинської з державою Війська Запорожського есть перші ознаки пізнішого розкладу і руїни. В пишному квіті, яким розцвіла нова Держава Українська, гніздився вже гробак, що мав його точити і до скорої, передчасної смерти довести.

Звернім увагу: даючи шляхті Забезпеченя, Гетьман скрізь підкреслює, що всі зобовязаня приймає він на „Себе і Потомків своїх з Військом Запорожським“. Але шляхта складає присягу не „Гетьману і його Потомкам“, а тільки „Гетьману теперішньому і будучим; тепер і на потім будучому“. Дві зовсім відмінні концепції, два зовсім відмінні світогляди: дідичність влади гетьманської, яку підкреслює і якої хоче Гетьман, і „вільна елекція“, вибір вільними голосами, що проглядає в цих формулах акту шляхецької присяги.

Чому не усунув цієї неясности Гетьман? Чи може власне на цьому пункті шляхта повіту пинського не хотіла пійти на ніякі уступки? Але-ж ми знаємо, що як її предки служили вірою і правдою Князям руським, так нащадки служили потім так само Імператорам російським. Не в республіканстві шляхти пинської тут діло. Це республіканство у шляхти осілої і земельної, у шляхти, яко окремого стану, дуже легко можна було побороти. Гніздилась антімонархічна, „свободолюбива“ республіканська опозиція під самим боком гетьманським. Це нововитворена зі степового, старинного, анархічного козацтва із покозаченої, революційної, здеклясованої і розполітикованої шляхти старшина Війська Запорожського була того антімонархічного республіканства підюджувачами і провідниками. Це з неї Гетьман не встиг ще своєю сильною рукою вибити січових звичаїв вибору кошових отаманів і польско-

шляхецьких звичаїв „вільної елекції і пактів конвентів“, які стільки милостей при виборах голови держави вибіраючій оліґархічній шляхті давали.[291]) Це найблизчий помішник Гетьмана — від самого початку повстання, його старий друг і товариш, це писарь ґенеральний, канцлер Іван Виговський був провідником цієї антімонархічної опозиції. Це його рука, паралізуюча династичні наміри Гетьмана, видна в ціх „елекційних“ формулах акту присяги пинської шляхти, так як видна вона тоді скрізь в політиці цих переломових місяців на стільки, що навіть мудрі шведські дипльомати довго не знали, на яку ступити: чи підтримувати дідичний і династичний принціп влади гетьманської, як того хотів старий, хворий вже Гетьман, чи висказатись за вільною елекцією, за яку завзято аґітував з иншою старшиною Виговський.[292])

В хвилину, коли важилась доля Держави, коли прилучались до неї північно-західні „руські землі“, коли йшла за ці землі послідня боротьба з Польщею, коли мав бути підписаний союз зі Швецією і цим самим залежність од Москви мала бути зліквідована — ця аґітація проти династичних плянів старого улюбленого Гетьмана викликувала страшне, катастрофічне замішаня в рядах старшини, на єдности і дисциплінованости якої досі вся козацька держава спіралась. „Гетьман дуже слабий — доносить свому Королеві 28 Червня шведський посол Лілієнкрона — а канцлера підозрівають, що після смерти Гетьмана він хоче захопити булаву. Таким чином вже склалося тут дві партії...“

Старий Гетьман зразу просьбами хоче одвернути катастрофу. Покликавши до себе двох найвидатніщих представників старшинської опозиційної партії, ґенерального осавула Івана Ковалевського і полковника Григорія Лесницького, він призначає їх опікунами свого Наслідника-сина, а самого Виговського, нагадуючи йому його заслуги, „опорою могутности козацької“ називаючи, благає бути батьком, дорадником і поводатаром для молодого Гетьмана Юрія. Коли ж це не помогає, коли старшина далі проти дідичности гетьманства аґітує, коли сварка і роздвій між нею перекидаються вже до військ козацьких на фронті, коли із за цих сварок посол шведський не може справи союзу шведсько-українського до кінця довести, — Гетьман видає наказ полковника Лесницького і ще чотирьох видатніщих старшин опозиціоністів казнити, а покликавши перед себе Виговського, свого старого друга і товариша, наказує ланцюгами його перед собою до землі прикувати

і так простягненого у ніг своїх держати „мало не день цілий доти, доки згризота його, Богдана Хмельницького, не одійшла...“ [293])

За цею згризотою од свободолюбивої старшини спала на старого Гетьмана незабаром ще страшніща згризота од козацької „черні“. Побачивши, що старшина свариться між собою, не чуючи вже над собою її сильного проводу, а зачувши натомість, що вона не по волі старого Гетьмана поступає, „чернь“ козацька зараз же проти своїх полковників на польському фронті збунтувалась. Начальний вождь на цьому фронті Жданович, сам більше зайнятий тим, що в Чигрині, а не на фронті діялось, замість бунт здавити нещадно, як це давніще по наказам Гетьмана робилось, тепер почав одступати і, покинувши союзника України Ракочого, сам рушив до Чигрина. Зараз же після того „чернь“ двох своїх полковників убила, а через московського аґента Желябужського, який тоді енерґічно між військами козацькими вештався, просила сказати Цареві, що вона „Царю служити хоче, а своєї старшини, що рушила в похід проти волі царської, слухати вже більше не буде.“ [294])

До Гетьмана ця звістка про бунт у війську і про злочинну непорадність Ждановича наспіла 21 Липня. „Зрада козацька — пише самовидець цих подій Ліліенкрона — так сильно вразила Гетьмана, що, наказавши викликати до себе полковника Ждановича і страшним гнівом запалившись, він був поражений ударом, пролежав пять днів без мови і на шостий день в Бозі почив.“ 27 Липня, вівторок о 3-ій сполудня, помер в Чигрині Гетьман Богдан Хмельницький [295]). Вічна траґедія українська: тупий еґоістичний анархізм нездатної до самоорґанізації старшини і зрадливість темної „черні“, та їх безглузда боротьба поміж собою — убила найбільшого державного мужа, якого коли-небудь мала Україна. Богдан Хмельницький впав од руки всесильного на нашій нещасній землі многоликого деструктивного Хама, так як падали досі, перед ним і по нім, всі ті, що метою свого життя орґанізацію Української Нації і будову власної Держави Української поклали...

Довго ховало Військо Запорожське свого Гетьмана. Похорон відтягали мало не цілий місяць так, неначе осиротіле тогочасне покоління боялось зі своїм Провідником на віки розстатись. Останки Богдана Хмельницького зложено зразу в Чигринській Церкви, але що Гетьман, як пише Величко, „будучи породи шляхецької руської“, хотів,

щоб його в рідній гнізді поховали, то домовину з Чигрина до Суботова перевезено. Похорон відбувся в Суботові допіру 23 Серпня. „Похоронен бил — пише в своїй літописі Самовидець — перед святим Симеоном в неділю, где множество народа, а найбільше людей військових било, і проважено било тіло его із Чигирина до Суботова і там погребено в ринковой Церкви“. [296]) Знов инші звістки, безпосередно в той час кн. Степану Четвертинському з України прислані, кажуть, що похорон Гетьмана був „в день свята Симеона руського в Суботові од Чигирина недалеко. Хмельницький там сказав себе поховати без дзвонів і апаратів церковних і в полі над собою могилу високу насипати.“ [297])

Яка звістка правдива і де дійсно похований Гетьман Хмельницький, ми сьогодня не знаємо. Покоління українські, що пізніще настали, зайняті завзятою боротьбою поміж собою, не знайшли часу і змоги увіковічнити в який небудь спосіб місце вічного спочинку того одного единого Гетьмана, що зумів колись Державу Українську збудувати...

Те покоління, що Богдана Хмельницького ховало, ще розуміло, кого воно втратило. Якась велика туга і неспокій за будуччину почуваються майже у всіх згадках тогочасних про передчасну смерть Великого Вождя. В церкви суботівській був після похорону уміщений під балдахимом портрет Гетьмана з написом, який вичисляв заслуги того, що „непереможений в боях, щасливий найшов кінець, бо з Сина своєї Отчизни, став її найдостойніщим Батьком“. [298]) Старий секретар гетьманський, Самійло Зорка, один з тих, що наміри і думи Гетьмана найблизче знали, виголосив на похороні промову, яка видно настільки добре загальний настрій тогочасний віддавала, що її копії старанно на Україні зберігались і що її Величко з великим піетизмом, з захованям навіть польської мови, якою вона була сказана, цілу до своєї Літописи вписав.

„Милостиві Панове Полковники — казав Зорка — і вся Старшино зо всім Військом Запорожським, і вся Річпосполито Українська! Прийшлось тепер нам по веселих прошлих часах, сумних слухати тренів і рясними сльозами обливатись, коли Гетьмана нашого Богдана Хмельницького, воістину од Бога нам даного Вождя, через смерть невблагану скошеного, ось на катафалку смертнім оглядаємо і останні послуги йому віддаємо.

„Помер, несмертельну по собі оставивши славу, цей добрий Вождь наш, за котрого головою не тільки ми, підручні його, але і вся Малої Руси Річпосполита — при щасливих успіхах довгі літа жити безпешно — обіцювати собі могла. Помер той, котрому спільно з Вашмостями Милостивим Панством, при правді своїй за вольности і стародавні права свої стоячім, всемогуща рука Божа на братів, а заразом на ворогів наших — Савроматів Польських, скрізь свою скору допомогу давала. Помер той, од котрого гармат і мушкетів не тільки пресвітла Вандалів Сарматія, але і бурхливого Евксинопонту замки і фортеці, а в р. 1621-ім і самі навіть Царьгородські, порохом мушкетним окурені, дріжали і тряслися мури. Помер накінець той, котрого ділом оживлені, могли вже ніколи не вмерти старожитні права і вольности Українські і всього Війська Запорожського.

„Не стає мені часу на вичисленя чеснот і діл Ваших лицарських, котрі Ви, при від Бога собі данім Вожді і Гетьмані Хмельницькім, за повреджені і потоптані Поляками, братами своїми, старожитні права і вольности стоючи, в багатьох місцях з великою відвагою хвалебне доказали. Хай людською мовою про ці діла Ваші лицарські розскажуть поля і долини, вертепи і гори; розскажуть, яким Ви мужнім, геройської відваги повним, за вольности свої стояли і воювали серцем. І що при всемогущій допомозі Божій, на Жовтих Водах, під Корсунем, під Пілявою, під Збаражем, під Зборовим, під Берестечком, під Білою Церквою, під Львовом і Замостям, під Нестерваром і Баром, під Камянцем Подільським і Жванцем, під Батовом і Охматовом і на иншіх багатьох місцях, яких не вичисляю, Ви доказували і доказали.

„До Тебе зі скромною моєю мовою звертаюсь, милий наш Вожде! Древній Руський Одонацере, славний Скандербеґу, Гетьмане Славного всього Війська Запорожського і цілої козакоруської України, Хмельницький Богдане! До Тебе говорю, тепер між чотирма дошками окутаного і мовчазного, а якого мови перед тим і ординансу сто тисяч нас слухало і на кожний знак Твій готовими ставало. Чому так скоро став Ти мовчазним Гарпократом? Беручи приклад з німого Аттиса, промов до нас, братів своїх, як він: хоч одно слово, і научи нас, як маємо ми без Тебе жити і поступати з сусідніми друзями і ворогами нашими. Бож той німий Аттис Короля, свого батька, од смерти з рук його власного жовніра словом своїм перестеріг.

А Ти-ж, доброї бувши мови, скажи і дай нам пересторогу, абими не були звойовані і побиті ворогами нашими . . .“ [299])

„Заповітом своїм — як пише тогочасник — радив Гетьман Богдан Хмельницький Війську Запорожському, щоби воно поступало так, як він хотів і поступав . . .“ [300])

Але ті, в чиїх руках опинилась по його смерти доля України, заповіту Великого Гетьмана виконати не зуміли.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ.

Примітки.

[1]) Польський оригінальний текст цієї „Присяги“ виданий мною в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ (ст. 514—16) з копії Архіва кн. Чарторийських у Кракові, cdx 2446 f. 75—7. Цей кодекс з другої половини XVII ст. обіймає копії різних актів, листів, справ маєткових і т. и. Степана кн. Четвертинського подкоморія брацлавського. Його син Микола, каштелян минський, яко дідич пинський, був безпосередно в подіях в Пинщині заінтересований.

Дозволю собі звернути увагу дослідника еволюції нашої національної назви на вислів: „Ukrainie i Wszystkiego Woyska“. Для читача необзнайомленого з нашою термінольогією національною й географічною в половині XVII стол., вважаю потрібним пояснити слідуюче. Стара наша національна й територіяльна назва „Русь“, одідичена по князівській державности київський, в ті часи перебула вже значну еволюцію. Як відомо, по Люблинській Унії землі руські, що входили (за винятком Руси Червоної і західного Поділля) в склад Вел. Кн. Литовського, були поділені, при чім частина Підляшшя, Воєводство Берестейське й Пинщина остались в автономнім Вел. Кн. Литовськім, а решта була інкорпорована до Польщи і під назвою „земель руських Річпосполитої“ творить відтоді „малопольську“ провінцію польської Корони. Отже серед тих коронних „руських земель“ Річпосполитої, землі південні: воєводство Київське, Чернигівське і Брацлавське, починають усе частіще виступати під своєю спільною стародавньою провінціональною назвою: — Україна — а „землями руськими“ починають зватися тільки північно-західні наші землі, отже воєводство Руське (більш-менш теперішня Сх. Галичина), Поділля, Волинь, частина Полісся й Підляшшя. Що до назви національної, то старий термін „Русь“ в пол. XVII стол. все більше починає ідентифікуватись з поняттям релігійним і вживається для означеня православних мешканців Річпосполитої. Давніще Русю звалися всі мешканці земель старої князівської Київської Держави без різниці їх віри, тепер же ця стара державно-національна традиція дає ще себе знати тільки в урочистих політичних маніфестаціях, що обєднують иноді всю шляхту земель руських супроти представників инших земель Річпосполитої. В щоденнім же життю все більше тепер „Народом Руським“ в Річпосполитій зветься шляхта, духовенство й міщане, які визнають православну віру і то однаково як Українці так і Білоруси. Але цей релігійно-національний термін „Русь“ не ідентифікується з Великоросією, яка тоді зветься загально Москвою. Натомість назва „Україна“, в міру зросту там „на Україні“ сили козацької і в міру розвитку державних та сепаратистичних тенденцій козаччини, починає все частіще вживатись, як поняття національно-територіяльне

для означення мешканців нової козацької держави. Ця нова наша національно-територіяльна назва має вже тоді тенденцію поширитись на всі коронні „руські землі“ і навіть на південну частину руських земель Вел. Кн. Литовського, тоб-то на всю нашу етнографічну й державно-історичну територію, в міру того, як ці землі починають прилучатися до козацької держави. Поруч назви „Русь“ вживається зрідка і її синонім „російський“ = „руський“, а від Переяславської Умови, зразу в переписці й літературних зносинах з Москвою, починає вживатись термін „Малороссія“, „малоросійський“ = „малоруський“, термін дуже давній, наданий ще Галицько-Волинській Державі грецьким духовенством, але термін чисто літературний, запозичений тепер козацькими політиками від православних сфер духовних. В моїх замітках по змозі стараюсь придержуватись термінольогії XVII ст. і безумовно задержую її в усіх цитатах.

[2]) Польський текст „Забезпечення“, виданий мною там же (ст. 517—19) з копії Архіва кн. Чарторийських сдх 2105, f. 31. Цей надзвичайно цінний кодекс, що походить з Бібл. Пулавської, має заголовок: „Autentyczne pisma podczas buntu Chmielnickiego“ і складається майже виключно з оригінальних документів половини XVII ст. Копія цього „Забезпечення“ („Ubezpieczenie“) зроблена без сумніву безпосередно з оригіналу, невдовзі по його написаню. Вказує на це передовсім її форма: це великий аркуш тогочасного паперу, вклеєний до кодексу одним боком, а потім складений удвое, писаний in folio. В горі починається ця копія від слів: „W imię Pańskie“ і т. д.; тоді з нового рядка, в формі заголовка великими буквами: My Bohdan Chmielnicki — і тільки потім звичайним письмом починається текст від слів: Generalny Woysk і т. д. Текст переходить потім на другий бік аркуша й кінчиться підписом Гетьмана по стороні лівій. В середині місце печаті, а потім по лівім боці йде приписка иншим чорнилом й иншим письмом: Wpisany do xiąg Kiiewskich і т. д. Врешті в долині з правої сторони дописана: „Rota przysięgi P. Suryna Woyskiego Żitomirskiego — потім слова від „P. Suryna“ до кінця закреслені й у горі надписано: wyko naney przed P. Hetmanem Woyska Zaporoskiego. Текст цеї форми присяги такий: „Ja N przysięgam P. Bogu Wszech. w Trójcy S. jedynemu, najswiętszej Pannie i wszystkim swiętym według obrzędu i upodobania wiary mojej przez Apostoły mnie podanej, iż to wszystko cokolwiek z IMcią P. Hetmanem Woysk Zaporowskich strony wiecznej i nierozerwanej Ich MPP. Posłowie Powiatu Pińskiego i Możyrskiego imieniem wszystkiej braci umówili przyjaźni, ja tedy te wszystkie puncta strzymać mam i we wszystkich do przyjaźni należnych conditiach ja sam i potomkowie moi pod obowiązkiem przysięgi teraz ode mnie wypełnionej strzymać będą powinni. Obiecując, że ani o żadnej wiekuiście zdradzie i rozerwaniu związku naszego myśleć z Woyskiem Zaporowskim, ani żadnych pobudzać postronnych nieprzyjaciół pokryjomie i factij czynić na szkodę Woyska Zaporowskiego nie będziemy. Ale owszem na wszelakich z tym że Woyskiem Zaporowskim nieprzyjaciół, by też i najbliższych nam, nie kładąc żadnej wymówki blizkości ani spowinowacenia staciem powinien. W ostatku wszystkie powinności przyjaźni należne zobopólnej, luboby i tu niewyrażone, wypełnić i zachowaciem powinien koniecznie. Tak mi P. Boże pomóż i męka niewinna

Chrystusa Pana.“ Отже ця дописана з боку форма присяги дає нам змогу припускати, що маємо перед собою одну з копій „Забезпечена“, розісланих до городів повітів Пинського, Туровського і Мозирського для відібрання від тамошньої шляхти присяги на місці. Свідчить про це також присутність цеї копії в однім кодексі поруч з оригінальними документами того часу. Це Забезпеченя було вже видруковане раз в „Памятникахъ Кіевской Комисіи“ т. III, N. 35 (і в виданню 1898 р. N. 43) з офіціяльної копії обляти того Забезпеченя, вписаної 7 Липня 1657 р. до „книг мійських права маґдебурського, ратуша Київського“. Це значить, що „Забезпеченя“ було внесено до книг мійських Київських перший раз 7. VII., 1657 р, а потім вже випись цієї копії обляти) з книг була внесена знов до цих же самих книг другий раз 20. Липня 1658 р. Власне ця друга облята видана в „Памятниках“.

[3]) Крім літератури й джерел показаних у дальших примітках, при писанню цих заміток я використовував джерела до часів Хмельницького, подані мною докладно в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ (та в українських перекладах в томі I і II моїх студій, що готуються до друку). Щоб не повторюватись — до збірника „Z Dziejów Ukrainy“ (Краків-Київ, 1912 р.) відсилаю читача, якого це буде цікавити.

[4]) Kubala: Wojna Moskiewska, ст. 6—7.

[5]) Копія цього листа Хмельницького в Архіві давних актів м. Кракова (Acta Publica I, zbiór Pinocciego). По битві під Берестечком „inter alia spolia i między listami znaleziono diploma cesarza tureckiego, które Chmielnickiemu daje na Xięstwo Ruskie“, — записує Освенцім у своїм Діяріюші (ст. 355).

В урочистій грамоті, даній Гетьману Султаном Мохамедом IV в Грудні 1650 р. на знак приняття України під Султанський протекторат, сказано, що „Імператорський трактат такий, який дається иншим монархам християнським від моєї могутньої Імперії, буде Вам виданий в подробних артикулах і умовах“ („Vous sera accordé d'une manière detaillée en articles et conditions“). Можливо, що це власне про той обіцяний грамотою „трактат“ говорить Освенцім. Інтересно, що в тій грамоті зазначено, що Хмельницький просив у Султана такої протекції, яку инші, голдуючі Порті Королі християнські мають („Vous avez demandé un traité tel, qu'il est donné aux outres Rois chrètiens“). Одночасно з грамотою, звичаєм турецьким, був присланий Гетьману кафтан, так само, як посилався він і иншим, бувшим під султанською протекцією Монархам. В своїй грамоті Султан титулує Гетьмана „Славою князів народу християнського“ — Gloire des Princes du peuple chrètien — як каже французський переклад тієї грамоти, або Naywybornieyszy z Monarchów religii Jezusowej — як каже її переклад польський. Оригінал цієї грамоти був репродукований у першім виданню III тому „Памятниковъ Кіевск. Комиссій для разбора древнихъ актовъ“, французський і польський переклади видані в III т. вид 1898 р. ст. 585—9.

[6]) Лист Киселя з д. 30. X., 1652 р. Арх. Чарторийських cdx 146, No. 45. Промова Лещинського — Michałowski, Księga Pamiętnicza ст. 109 і далі. Про ці поголоски буде ще мова нижче.

[7]) Архів актів давних м. Кракова, Zbiory Rusieckich, Miscellanea 1626—54 f. 253.

[8]) Арх. Чарторийських cdx 147, f. 168: „Krótka narratywa expedycyi w r. 1653 po świętach przeciwko rebelii kozackiej z potęgą tatarską.“

[9]) Жерела до історії України т. XII, ст. 285.

[10]) Лист Хмельницького до Царя з дня 17. II., 1654 р. Акты Юж. и Зап. Рос. т. X.

[11]) Професор Сергієвич бачить в Переяславській Умові — персональну унію; Дяконов, за ним Попов — унію реальну; Проф. Грушевський, Коркунов, Мякотін, Сокольський, Слабченко — вассальну залежність; Розенфельд — неповну інкорпорацію; Нольде — автономію і т. д. і т. д.

[12]) Пор. наприклад: Relacya Makarego Krynickiego (ченця Печерського монастиря, висланого з Київа Митрополитом до луцького ґроду з протестом проти насилування до присяги Цареві) — „Chmielnicki samowtór z Wyhowskim w cerkwi sobornej przysięgę oddał i poddaństwo carowi moskiewskiemu, k t ó r e m u w z a j e m p r z y s i ę g l i p o s ł o w i e.“ Чтенія москов. общ. ист. 1861, III.

[13]) „Relatia p. Mysłowskiego, ktory był posłem od Xcia JMP Hetmana W. X. Lit. do Chmielnickiego“ Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52 f. 147.

[14]) Kubala op. c., ст. 371.

[15]) Листи полк. Павши до кн. Радзівілла, писані в Лютім 1654 р. з Мозиря (Арх. Чарторийських, cdx 143, f. 83 і 98). Також Акты Юж. и Зап. Рос. X. Пор. „kopia listu ojca protopopy czarnobylskiego do podstarościego czarnob. d. 7. I., 1654 (Zb. Rusieckich Miscel. 1626—54, f. 219): „Bez mała już ne ostatni raz do Was MM. Panow piszu i zdrowie waszoje naweżaju . . . prosiłem usilnie Hospoda mojego, żeby dobre rzeczy stały się, jako wiżu źle, bo wydał Chmielnicki wsich nas w newolu moskowskomu caru po Wołodymir i po Turow i jeszcze co dalej . . . i misto Kijow syłoju pod meczowym karanjem do toho prywioł, że prysiahli wsi, tylko duchowenstwo ne prysiahało . . . sam ohledałem oczyma moimi neszczasnymi, jak Moskwa Kijow najeżdżała“. Причиною опозиції українського духовенства було між иншим і те, що воно боялось (як потім показалось — слушно) утрати незалежности української церкви тоді. коли Митрополит київський стане підлягати Патріархові московському. Крім того присяга разом з Військом Запорожським Цареві тоді, коли велика частина київської митрополії оставалась ще за межами козацької України в залежности від Річпосполитої, потягала за собою віддання православної церкви на цій некозацькій території, тоб-то на Волині, Поділлю (західному), Галичині і Холмщині в руки польські, що було рівнозначним заведеню в тих краях скрізь релігійної унії і конфіскаті величезних маєтків, які там церква православна посідала. Воно так дійсно пізніще за часів Руїни й сталося.

[16]) Z Dziejów Ukrainy ст. 280 і далі. Укр. видання в томі I моїх „Студій.“

[17]) Акты Юж. и Зап. Рос. т. X і XIV. Vol. Legum IV ст. 234. Ом. Терлецький: Козаки на Білій Руси. Кубаля: Wojna Moskiewska ст. 268—279.

[18]) Пор. напр. справу про ґрунти, яких жадають у Київі для московських „стрѣльцовъ“ воєводи. З приводу цеї справи Виговський нагадує московським

боярам історію з Суботовим і „пролиту за ту кривду кров“. Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 580.

[19]) Арх. Чарторийських cdx 2113: „Respons posłów polskich 6. IX“. „Komisarze do króla, podkanclerzego i wojewody wileńskiego z Niemieży 10. IX.“, і т. д. Пор. Кубаля: Wojna brandeburska i najazd Rakoczego ст. 40, 43

[20]) Порівн. напр. характерний з цього боку пункт інструкції, даної в Січні 1657 р. польському послові да Хана: „ . . . шляхта Кн. Литовського і ті, котрі в Україні маєтности мають, бачучи, що козаки з Москвою ті маєтности держать і дуфаючи московським обітницям, що при помочі Москви вони можуть в Україну до своїх маєтностей вернути, будуть домагатись на соймі, щоб ми конче з Москвою замирили . . .“ Жерела до Іст. України XII, ст 428.

[21]) Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 555—6. Те саме розказував Нечай і инші. Пор. Костомарова: Б Хмельницкій ст. 612.

[22]) Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 551—2: „Отписка Бутурлина съ извѣстіями о бывшем сеймѣ въ Чигиринѣ“.

[23]) Grondski Sam.: Historia belli cosacco-polonici, p. 246—8. Temberski: Annales.

[24]) Rudawski: Hist. pol. Пор. Kubala: Wojna Szwecka, ст. 303.

[25]) Інтересно, як характеризували ту політику де-які сучасні Поляки: „Kiedy nam Chmielnicki jura dabat zwaliśmy to uniżoną supliką, teraz, kiedy się prosi, to my się nadymamy“ — так писав один із них з приводу переговорів під Жванцем (Zbiory Rusieckich, Miscel. 1626—54, f. 317) Про спустошеня Брацлавщини між инш. Кубаля: Zaprzepaszczona kraina (Kwart. historyczny).

[26]) Головні джерела: „Акты шведскаго государств. архива“, видані Молчановським в Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI, особливо. інструкція Хмельницького отцю Данилові, послові до Короля шведського X., 1655; інструкція Веллінґові й Тернешельдові, послам Карла Ґустава до Хмельн. 25. IX., 1656 р.; Projectum foederis між Королем і Гетьманом 30. IX., 1656 р.; лист Хмельницького до Карла Ґуст. 16. XI. 1656; посольство Ґустава Ліліенкрони до Хмельницького в р. 1657 і т. д. А також видані М. Кордубою акти в томі XII Жерел до іст. України, особливо інструкції ріжним польським дипльоматам, як боротись з коаліцією (ст. 423, 429, 439 psm.). Крім того Акты Юж. и Зап. Рос. т. III, No. 361 і ст. 568, 573—4, 601 psm.; т. XI ст. 691, 738 (важний лист Карла Ґустава до Хмельницького 10. IV., 1657); Універсал Ракочого до Річпосполитої 31. XII., 1656 р. в Арх. Чарторийських cdx 2446; і т. д. З новішої літератури особливо праці М. Кордуби: „Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV“ (вступ до XII тому Жерел) і його-ж „Австрийське посередництво між Хмельницким і Польщею“; послідні твори Л. Кубалі: „Wojna Moskiewska“ „Wojna Szwecka 1655—6“; „Wojna Brandeburska i najazd Rakoczego w. r. 1656—7“ (тут при нагоді звертаю увагу на помилку на ст. 154: судя військовий, що був при Ждановичі, „zręczny i przebiegły człowiek“, звався Креховецький, а не „Krizki“). Для діл литовсько-шведських: Kotłubaj: Życie Janusza Radziwiłła. s. 210: поданий акт литовсько-шведської угоди з д. 18. VIII., 1655 р. між Корол. Карлом Ґуставом і кн. Янушем Радзівіллом. Король шведський згідно

з тим актом був признаний Вел. Кн. Литовським і Литва мала бути прилучена до Швеції так, „як досі вона була сполучена з Польщею, тоб-то, щоб народ народові, сенат сенатові, а лицарство лицарству в усьому були рівні.“ Розвідка І. Каманіна: „Договоры Б. Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей“ в Сборникѣ Кіевск. Ком. вып. II, К. 1916 р., і опубліковані ним „Документы эпохи Б. Хмельницкаго 1656—7“ в Сборникѣ Кіевск. Ком. вып. I. Крім того джерела і література, цитовані мною в инших місцях.

[27]) Лист цей опублікований Ів. Кревецьким в його розвідці: Під протекцію Курфірста. Записки Н. Т. ім Шевченка т. 117—8. Про перебування Данила Олівеберґа в Прусії — Арх. юго-зап. Рос. ч. III, т. VI; Kubala: Wojna Brandeburska st. 101 і т. д.

[28]) Памятники Кіевск. Ком. III, ст. 203.

[29]) Kubala: Wojna Brandeburska i najazd Rakoczego, ст. 64.

Для настроїв польських політичних сфер інтересна м. и. промова воєв. плоцького Яна Красінського на бенкеті, даним у честь царського посла в Річпосполитій Клементія Євлєва 25 IV., 1657 р.: „за те всі нем — казав він — що нам иншого такого великого монарха, як Царь, по нашім Королі не найти і не буде. А як би хто з нас сенаторів був проти цього (покликаня Царя на польський престол), або хотів розірвати даний на це дозвіл королівський і наш, комісарський, то такого ми самі приборкаєм. Дай Боже долержати нам нашу постанову, щоб бути в єдиному сполученю і одному-б володіти нами (Москвою й Польщею).“ Цей проект мав бути ратифікований найблизчим Соймом (Сборникъ Кіевск. Ком. I, с 96, 99). Інструкція послові польському в Криму Янові Шомовському з д. 26. IV., 1656, видана в Жерелах до Іст. Укр. XII ст. 378. Тамже (ст. 409) інструкція Станіславському, посланому в Падолисті того-ж року до Ракочого: „Niech Książe IM. consideruje jeżeli Chmielnicki mając krajów ruskich dominium, może redere ad naturam i stać się z Pana sługą i z Monarchy — na którego skinienie 100,000 wojska stanie — poddanym“. Інструкція Беневському там-же ст. 420. Одночасно весь час робились спроби відтягнути козаків од Москви. Комісари до Гетьмана: Лянцкоронський, Криштоф Тишкевич, Любовідзький і Зацьвіліховський одержали 26. I., 1656 р. інструкцію, в якій між инш. сказано: „Scopus traktatów z kozakami jest avulsio ich od Moskwy i powadzenie z państwem moskiewskiem, ad meliorem ich coniunctionem z Tatarami . . . Jesli nie mogło być inaczej dadzą konsens swój na restitutię dóbr . . . Cerkwi . . . religii greckiej nadanych i fundowanych, nie znosząc unii i nic o tem nie traktując. Starać się jednak, aby się mogło w tych tu krajach pobliższych co utargować.“ (Сборникъ Кіевск. Ком. I, ст. 26—7). 18. II., 1656 р. Канцлер Корицінський пише до Султана, перестерігаючи його, „що Царь так піддантством йому козаків возгордився, що не тільки з Річпосполитою воювати, але й усю грецьку віру увільнити збірається і тому . . . багато ченців. киян, послав у Румелію і в инші краї Султанові підлеглі, щоб там людей грецької віри бунтувати“ (Тамже ст. 35, пор. також ст. 81).

Найкраще відбивас в собі польську політику інструкція дана послідньому посольству Беневського до Богдана Хмельницького 13. VI., 1657 р. Вона найсам-

перід титулує Хмельницького „Urodzonym“, присягається в імени Короля в щирім бажанні миру з Україною, лякає Гетьмана, що Порта з Татарами збірається розгромити його союзників: Господарів молдавського і волоського та Князя семигородського. Перестерігає Гетьмана, що він уже стратив усяке довіря у Москви через свій союз зі Шведами й Ракочим і так само у Порти через союз з Москвою та піддержку султанських вассалів: Ракочого і обох Господарів. Одночасно дає ця інструкція Беневському вказівки, як поступати, коли Хмельницький, замість того, щоб помиритись з Польщею, постарається Москву з Польщею посварити, а зі Швецією її помирити і як він донесе Султанові й Ханові про наміри польські: козаків на свій бік перетягнути та їх проти Турції й Криму повернути. Але найбільше перестерігає ця інструкція Беневського, щоб про польські переговори з Україною не довідалась завчасно Москва, бо для майбутньої польсько московської угоди треба, щоб Україна вже була при Польщі, тоді „мибільш удачно будемо з Москвою трактувати ...“ (Памятники Кіевск. Ком. III, ст. 242—4)

[30]) Акты Юж. и Зап. Рос IV, N. 351. Пор. допит царськими урядниками козака Київського полку Василя Ластку, „пущего ко всякому злу заводчика“, з провокаційними питаннями чи він часом не „Лях“ (Акты Юж. и Зап. Рос. XV ст. 453).

[31]) Пор. Kubala: Wojna Szwecka, ст. 305, 483.

[32]) Michałowski: Księga pamiętnicza, ст. 238.

[33]) Zbiory Rusieckich, Miscell. 1626—54, f. 81, 83. Пор. Костомарова: Богдан Хмельницкій ст. 350 і т. д.

[34]) Арх. кн. Чарторийських cdx 417 f 117 sqq. Польський текст цього листа виданий мною в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“, ст. 543—5.

[35]) „Schyzmatycy przeciwko unitom swoje rzeczy pretendowali ... Stanęło kijowskie w-wo, allegując prawo, że nie powinno mieć w sobie tylko rzymską i grecką religię“. Michałowski: Księga Pamiętnicza ст. 123, passim.

[36]) „Dyaryusz Convocatiey sub interregno ... w Warszawie 1648 Julii 16 zaczętey.“ Арх. кн. Чарторийських, cdx 378, f. 591 і слід.

[37]) Michałowski: Księga Pamiętnicza, ст. 253. Пор. Kubala: Szkice II ст. 162: коли „W Korczynie (Nowem Mieście) zeszła plaga sroga na ludzi, że połowę miasta pokusy opętały, to mówiono, że to ruskie czary“.

[38]) Volumina Legum IV p. 177, 199. Michałowski: Ks. Pam., ст. 314 і т. д.

[39]) Опись акт. книги Кіевск. Центр. Архива No. 19, ст. 40.

[40]) Michałowski: Ks. Pam. ст. 47—8.

[41]) Лист цей у Шайнохи: Dwa lata dziejów naszych (Warsz. 1878) II ст. 200.

[42]) Арх. Чарторийських, cdx 143, f. 521, автор цього листа мабуть дворянин кн. Вишневецького. „Confessata Martyna Zmiany z pułku Głowackiego“ і „Confessata kozaka Sieńczańskiego“, ibidem f. 577.

[43]) Grabowski: Starożytności polskie, I ст. 316.

[44]) Dyaryusz St. Oświęcima, ст. 344. Те саме в записках шведського дипльоматичного агента Іоганна Майера під датою 30. VI., 1651 р. (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI ст. 39).

[45]) Kubala: Ossoliński II, ст. 232, пор. Michał. Ks. Pam. ст. 260.

[46]) Акты Юж. и Зап. Рос. III, ст. 296.

[47]) Арх. Чарторийських cdx 142, f. 321, і cdx 143, f. 1. Памятники Кіевск. Ком. I, 266. Michałowski: Ks. Pam. ст. 179.

[48]) Michałowski Ks. Pam. ст. 182—3 і 155.

[49]) Арх Чарторийських cdx 417, f. 124.

[50]) Michałowski: Ks. Pam. ст. 28.

[51]) Арх. Чарторийських cdx 145, N. 17. Пор. Michałowski ст. 553.

[52]) Лист Мясковського з Новоселок 31. I., 1649 в Архіві актів давних м. Кракова, Acta Publica I (збірка Pinoccі). Переклад цього листа в реляції папського нунція де Торреса під датою 20. II. 1649 (Сборникъ, вып. II ст. 130—133).

[53]) Лист Андрія Моравця до суді львівського з під Чолганського Каміня, тамже, Zbiory Rusieckich, Misc. 1645—52, f. 185. Як розповсюджені були ці чутки, доказує те, що папський нунцій Johannes de Torres 8. VI., 1648 доносив св Престолу, що „козаки ненавидять двох братів королівської крови і мають намір проголосити не тільки королем, але і Богом (так!) Кисіля, воєводу брацлавського, схизматика, людину, яка користується у них надзвичайною повагою“ (Сборн. Кіевск. Ком. вып. II, 1916, ст. 12, 105).

[54]) Michałowski Ks. Pam. ст. 179.

[55]) „Dyaryusz drogi do Woyska Zaporowskiego . . . napisany przez p. Podkomorzego Lwowskiego.“ Цей дневник Мясковського друкований багато разів. Одно з кращих виданнь в „Памятниках Кіевск. Ком.“ вид. 1898 р. Про досі відомі копії цього дневника пор. мою замітку в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 200.

[56]) Там-же, Памятники II, ст. 329.

[57]) Памятники Кіевской Ком. вид. II, т. I ст. 261—4, пор. Michał.: Ks. Pam. ст. 92, 95. Інструкція дана в Римі в Марті 1645 р. папському нунцію в Варшаві de Torres'у, називає епископа луцького кн. Пузину „найбільше ученим серед дизунітів“ і на нього та на митрополита Петра Могилу поручає нунціеві звернути особливу увагу. (Сборникъ Кіевск. Ком. вып. II ст. 84).

[58]) Подробиці в моїй монографії про Кричевського: „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 191—9.

[59]) Pułaski: Szkice histor. (Kr. 1887) ст. 202—3.

[60]) Про це ширше: „Z Dziejów Ukrainy“ 186—8. Там-же передрукована „Suplikatia . . . do . . . Senatu . . . od obywatelów koronnych i W. X. L. wszystkich wobec i każdego z osobna: ludzi zawołania szlacheckiego, religii starożytnej greckiej, posłuszeństwa wschodniego“.

[61]) Dyaryusz St. Oswięcima, ст. 205.

[62]) Памятники Кіевск. Ком. II вид., т. II, ст. 434.

[63]) Там-же ст. 330, т. I ст. 98, 62, 67, passim. Арх. Юго-Зап. Рос. ч. I, т. VI ст. 596, 605, 717, 722. Про порозуміння Хмельницького перед повстанням

з духовенством православним і з Митрополитом Київським говорить Grondski: Hist. bel. cos. pol. p. 39 squ.

[64]) Кисіля „Votum do Króla i Stanów Kor. na sejm dwuniedzielny 1650 r. podane". Арх. Чартор. cdx 144 N. 218. Його-ж лист до канцлера (ibid. f. 211). Пор. Pamiętniki do panowania Zygm. III etc. wyd. Wóycicki II, ст. 314.

[65]) Пор. універсал Гетьмана „до старшини і черні, товариства В. Зап., міщан і селян в-ва Київского" 20. IX., 1650: „если-би таковие своевольники знайдовалися, которие би на здорове панов своїх наступовали і послушними бути панам своїм не хотіли, жеби самі панове веспол с полковниками нашими Білоцерковським або Київським, сурово би їх на горлі карали" (Памятники Кіевск. Ком. т. II, вид 2-ге ст. 580). Такий самий універсал з д. 28. VIII.. 1650 р. в справі шляхти Київського і Чернігівського воєводства і староства Житомірського (ibid. ст. 573). „Przyszły tu wiadomosci, że po wszystkim Bracławskim kraju już mieszka szlachta spokojnie i w Humaniu nawet jest podstarości i potasze wydane. Tosz się i po wszystkiej Kijowszczyznie dzieje" (Лист Андрія Мясковського підчашого сяноцького з Варш. 15. V., 1650 в Zbiorach Rusieckich Miscel. 1626—54 f. 91). Зовсім не те було в 1648 і початку 1649 р. „Serwitora dobrego p. Wojewody (Кисіля — підчас його подорожі, як комісара Річпосполитої) p. Sieńkiewicza podstarościego perejasławskiego, utopiono, że tylko спытал o potaszach p. chorążego koronnego (Конецпольського), pana swego" — записує в своїм дневнику під датою 25. II., 1649 в Переяславі Мясковський (Памятники II, 326).

[66]) „Przypominam i to WMPanu — писав Кисіль до Хмельницького — iż według pakt (Zborowskich) potrzeba, żeby JX. Metropolita na sejm zjechał, gdzie ja, jako syn Cerkwi Bożej, będę służył w tem, żeby całość nasza obwarowana była już skutecznie" (Grabowski Ojcz. Sp. II ст. 126). Порівняй також таємні наради в тім часі Гетьмана з Кисілем при участи Митрополита (Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 427) і т. д.

[67]) Універсал до полку Білоцерківського в Арх. Чартор. cdx 144 N. 184. Про послів маґнацьких: статейный список Неронова (Акты Юж. и Зап. Рос. VIII, ст. 316) і стат. сп. Унковскаго (ibid. ст. 345). Порівняй також реляцію послів Єрон. Радзіевського до Гетьмана, що були в Чигрині в Січні 1651 р.: „Ein Diener des Fürsten Wisniowetzkj, Naretzki genandt, hat den Zinss in der Ukraina eingenommen; die Cosaken wollen solches nicht leiden, halten alle nacht deshalben wache" (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI, ст. 47). Лист Вишневецького до Гетьмана з запевненям „приязні" так „jako przodkowie moi zawsze przychylni Wojsku Zaporowskiemu bywali i onemu sławy wielkiej nabycia dopomagali" в Арх. Чартор. cdx 144, f. 21. Лист М. Потоцького, ibid. N. 185.

[68]) Памятники Кіевск. Ком. т. II вид 2. ст. 571.

[69]) „1649 г. въ Декабрѣ. Записка дяка Григорія Кунакова": „И Богданъ де Хмельницкой . . . учалъ собирать войско, а готово де при немъ войска — польскихъ и литовскихъ шляхты, которые учинены были банитами 6000 человѣкъ, да Татаръ Крымскихъ 20 тысячъ, да Запорожскаго Войска съ 40 тысячъ" (Акты Юж. и Зап. Рос. т. III, ст. 404). Порівняй также Арх. Чарторийських cdx 183

N. 84: „Z Warszawy d. 17. XI.. 1648: O Chmielnickim powiadają, że straciwszy kilka szturmów, od Zamościa na milę odstąpił i okopał się. Powiadają i to, żeby miał Polaków (т. зн. шляхти) mieć 7000.“ Подробиці і аналіз цих звісток в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 160 і далі. Пор. ще лист Хмельницького до Яна Казіміра з Київа 20. III., 1650 р.: „Jest bowiem siła w Wojsku Zaporowskiem, których przodkowie w Cerkwiach, tak koronnych, jako i litewskich leżą, które unici pozabierali. Ci chcąc, aby ofiarę, trybem starożytnej religii swej idąc za duszy ich czynili, póty zawsze suplikować będą, póki do rąk naszych prawosławnych nie dostaną“ (Памятники Кіевск Ком. вид. 1898 р. I, ст. 567—8) — очевидно мова тут про шляхту, якої колляторські права давали підставу до цих жаданнь. Ще в р. 1623 шляхта православна в своїй „Supplikatii“ до Сенату писала: „Ludzi dla unii z domów swych od dóbr wycisnione, ledwie już Ponizowie i Ukraina zmieszczać mogą.“

[70]) Характеристика Тогай Бея, зроблена Хмельницьким перед польськими комісарами в Переяславі в р. 1649 (джерело як вище в прим. 55). Щоб зрозуміти все сказане в цій переломовій хвилині Хмельницьким треба мати на увазі, що він мав перед собою дві авдиторії: представників Річпосполитої і представників низової козаччини. І з одними і з другими йому було не по дорозі. Для характеристики соціяльних поглядів татарських інтересні слова Мустафа Аґі, посла кримського в Варшаві, що „козакам і татарам не можна знизитись до хліборобства: війна для них необхідна“ (передмова до ч. III т. VI. Арх. Юго-Зап. Рос. ст. 55).

[71]) Szajnocha: Dwa lata dz. naszych II, s. 441. Mich. Ks. pam. s. 209. Те саме в записках Натана Ганновера, „Ruś“ (місяшник) 1911 р. II ст. 174.

[72]) Подробиці й джерела в моїй монографії про Кричевського: Z Dziejów Ukrainy, ст. 255, 356.

[73]) Універсал Хмельницького в Арх. Чарторийських cdx 3776, там-ж універсал Дорошенка. Порівн. інструкцію Гетьмана Тетері на сойм Варш. 30. XI., 1664 р.: „szlachta Białocerkiewska, która należała antiquitas do Jurisdictiey Zamku Bałocerkiewskiego, a mianowicie: Lesiewicze, Kowszowata, Nae staska, Skarżewka, Mazepincy, Kierdany i inne, którekolwiek by pokazały, i którykolwiek by tych dóbr cieszył usu i cieszy, i teraz praw swych porządkiem stringitur i należy, aby ... zawsze, gdy Hetman na wojnę wsiadać będzie na koń, i oni, w porządku u nich zdawna za wszystkich starostów białocerkiewskich zwyczajnym, armis se accingant przy boku Hetmana“ (Оригінал в Арх. Чарторийських cdx 402, f. 545). Пор. „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 219. Ця шляхта білоцерківська варта того, щоб її присвятити окрему історичну розвідку.

[74]) Універсал Хмельницького дат. з Київа 11. I., 1651. р. (Памятники Кіевск. Ком. т. I вид. 1898 р. ст. 447). Численні універсали в Акт. Юж. и Зап. Рос.

[75]) „Супліка“ духовенства: Grabowski, Starož. Pol. I ст. 338. Про Бжозовського: Michałowski — Ks. Pam. ст. 255. Універсал Хмельницького з д. 2. VII., 1648 для охорони Густинського Монастиря „яко іж ми од давних часов голови свої покладаем за віру нашу православну і за цілость домов Божиїх“ — Оригінал

в Краківській Акад. Ум. ркп. 270 f. 7.; також другий такого роду універсал з д. 1. VI., 1648 і універсал Ганни Хмельницької з р. 1655.

[76]) Пам. Кіевск. Ком. II. с. 569. Суворі екзекуції в разі непослуху гетьманській владі бували дуже часті. Пор. ще лист з Варшави 18. V. 1652 р.: „Z Ukrainy to tylko accessit, że Chmielnicki pryncypałów pierwszego z naszymi hałasu poscinać kazał ex consilio pułkowników swoich: sam się nie chciał narażać Wojsku na invidię“ (Памятн. Кіевск. Ком. III, с. 160); і низче, примітка 175. Про казні неслухняних полковників і анархічної старшини низче, примітка 111 a.

[77]) „In armis stanąwszy, lubo ku Polszcze, lubo pod wojska koronne ustępować mamy“ — писав 14. IX., 1650 р. до Немирича з Житомира староста Жиркевич (Арх. Чартор 144, N. 194) і т. д.

[78]) Лист з Варшави 29. VII., 1648 в Збірці Русецьких Miscel. 1645—52 f. 43. Dyaryusz Convocatii, Арх. Чарторийських cdx 378 f 596. Лист до Санґушки також cdx 142 f. 274. Пор. ще лист М. Остророга 11. II. 1649: „Ja ani sam żyć widzi P. Bóg nie mam czym i dzieci tam w Niderlandzie, jako i w Krakowie nie mam czym wykupić, takiem funditus od tego nieprzyjaciela zniesiony. Niemam gdzie głowę skłonić krom w Garwolinie“ (ib. cdx 144 f. 95). Щож казати про шляхту, що маєтків, як Остророг, в Польщі не мала. Сенатори польських воєводств займали підчас нарад в Сенаті місце вище, чим сенатори воєводств руських Річпосполитої, — звідти вислів Киселя: „chyba panom górnym senatorom za pachołki służyć“.

[79]) Арх. Чарторийських cdx 143 f. 37.

[80]) Dyaryusz sejmu elekcyjnego, Michałowski, Ks. Pam., ст. 259, 263, 311—3, 353.

[81]) Арх, Чарторийських cdx 417 f. 105. Папський нунцій de Torres під датою 15. I. 1650 доносив у Рим, що війна з козаками неминуча і що в війську польськім готується бунт, до якого може пристати „подільська, волинська і руська (= галицька) шляхта“ (Сборникъ Кіевск. Ком. вып. II, с. 82).

[82]) Соймові діяріюші: Michałowski, Ks. Pam. s. 313, 256, 352, 356, 238 „Jeśli się będziemy koło exorbitancyi bawić i prawa nasze u dyabła, i wolności u dwu, a karki nasze pod ostrą pana Bohdana szablę pojdą“ — казав Кисіль.

[83]) Mich. Ks. pam. s. 263. Пор. напр. справу амністії для козаків, на соймі конвокацийнім, за котрою подала свої голоси вся шляхта українська. „Bo jeżeli WMP. amnistiey nie pozwolicie, wiedzcie o tem, że i nas zgubicie, i kraje nasze, i samym się WM. dostanie“ — казав Юр. Немирич (Арх. Чартор. cdx 378 f. 583).

[84]) Пор. напр. вищезгаданий універсал королівський з. д. 4. V., 1655 р. з обітницею увільнити селян „від робіт і повинностей“. Про нього ще мова низче.

[85]) Michałowski. Ks. Pam. s. 509, 260. „Jeżeli dłużej taka niemiłość WMPanów serca ku nam zatwardzi, nielża jedno o sobie radzić“ — казав Кисіль. — „Egzulanci z Bracławia, Wołynia, Kijowa i Czernihowa stracili nadzieję powrotu do dóbr swoich“ (в початку 1654 р.) пише Л. Кубаля: Wojna Moskiewska ст. 94.

[86]) „Nowiny z Warszawy 21. II., 1651, Zbiory Rusieckich, Miscel 1645—52, f. 143. Лист Кисіля до Радзієвського: Michałowski, Ks. Pam., 609. Пор. повні горечі два останні відомі нам досі його листи до Короля з. д. 23. I., 1652 (ib. N. 245) і з д. 24. II. (Памятники Кіевск. Ком. т. III)

[87]) По погромі польських військ під Батогом — записує в своїй хроніці Єрлич під д. 4. VI. 1652 р.: „z kozaków jeden, będąc życzliwy p. Wojewodzie, potajemnie ostrzegł, aby czemprędzej uchodził z Kijowa; który nie czekając dnia, zaraz w nocy począł umykać, co obaczywszy szlachta, a dowiedziawszy się, za nim gdzie kto mógł uciekali.“ (Latopisiec I, ст. 139).

[88]) Критичний аналіз того місця дневника Мясковського в моїй монографії про Кричевського: Z Dziejów Ukrainy. ст. 200. Перший Універсал гетьманський, дозволяючий непокозаченій шляхті повертати до своїх маєтків, з умовою, „щоб вони не привлащували собі ніякої зверхности“ і „не мали злости ані до своїх підданих, ані до нашої релігії грецької“ — був виданий в Острозі 2/12 XII 1648 р. (пор. С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, ст. 113).

[89]) Памятники Кіевск Ком. III ст. 155—6. В тім-же листі з д. 24. II., 1652 р. Кисіль доносить, що „Nobilitas wszystka do dóbr swoich reinducta“.

[90]) Памятники Кіевск. Ком. I 327. М. Кордуба: Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р. ст. 33: Віміна називає його „шляхтич польський“. Він перебуває при Гетьмані під Львовом в 1655 р. (Kubala: Wojna Moskiewska s. 305). На жаль не знаємо його імени. Чи не буде він часом одною особою з Євтихієм Соболем, учнем в 1632 р. основаної Могилою школи печерської? (Пор. М. Грушевський — Історія України VII, ст. 421).

[91]) В р. 1647 підписує він в Луцьку, разом з Григорієм Четвертинським подкоморієм луцьким, Юрієм на Олізарові Березницьким, Павлом Шольґеном, Степаном Четвертинським, Филоном Єловицьким, Данилом Балабаном, і Олександром на Дрозднях Гулевичем, яко свідок „ustnie proszony“, заповіт королівського дворянина, Грека по походженю, Олександра дон Музеллі, який весь свій маєток записав православному брацтву Луцькому. Памятники Кіевск. Ком. I, ст. 94, 327. Pastorius Hist Pol. lib. IV 237. Акты Юж. и Зап. Рос. III, ст. 432 і VIII ст. 324. Kubala: Wojna brandeburska, 59. Костомаров (Б. Хмельницький ст. 229) помилково утотожнює його з Немиричем.

[92]) Арх. сборникъ документовъ относящихся къ ист. С.-Зап. Рос. II, N. 48. Акты относящ. къ ист. Зап. Рос. V N. 18. Herbarz Niesieckiego VIII, ст. 519. „Sapiehowie. Materyały hist.-genealogiczne i majątkowe“ II, ст. 131. Кс. Войцех В. Коялович у своїм „Compendium“ (зложенім у тім часі, в пол. XVII ст.) пише: „Michał Bohdanowicz Stetkiewicz, człowiek wielce wymowny i dowcipny, do kozaków się udawszy, czerńcem umarł.“ (Herold Polski, p. 1897, ст. 101).

[93]) Z Dziejów Ukrainy, ст. 205, 160.

[94]) Арх. Юго-Зап. Рос. ч. II, т. I N. 28 і ч. I, т. VI ст. 778. Памятники Кіевск. Ком I ст. 284. Опись Кіевск. Центр. Арх. N. 18 ст. 14, N. 19 ст. 39, N. 20 ст. 12, 23. Костомаров: Б. Хмельницький 338, 377. Автобіографічні подро-

биці в листі до Бутурліна: Акты Юж. и Зап. Рос. IV ст. 186—7. Жерела до Іст. Укр. XII N. 58. В показчику осіб до того тому Жерел Василь Верещака помилково названий перекладчиком молдавського воєводи. Акт даровизни села Затурець Андрієм і Василем Верещаками — Прокопові в Описи К. Ц. Арх. N. 18. Про Прокопа ще Арх. Чартор. cdx 152, f. 225.

[95]) Про о. Ласка і Костянтина Виговського, пор. Памятники К. Ком. I 225, 231, 270, 279, II 573, про них ще мова низче. Про Богушевича: Dr. Antoni J. Sylwetki historyczne ser. VIII ст. 144. Кердани (давніще Морулино) належать в першій четверти XVII ст. до Кердановських, бояр білоцерківських. Одначе вони надані ще Світригайлом Богушам (Zródła Dziejowe XXII ст. 620). Може бути, що Кердановські це призвище взяте від маєтку. Інтересно, що по конфіскаті Кердани були надані Королем православному шляхтичеві Стефану Ярошинському (синові Петра, внукові Дмитра — голови роду), якого в р. 1686 бачимо в числі членів луцького православного брацтва (Пам. Кіевск. Ком. I ст. 111). Про Бірецького: Акты Юж. и Зап. Рос. X ст. 767—8, пор. Z Dziejów Ukrainy ст. 250. Про Грязного: Арх. Юго-Зап. Рос. ч. II, т. I ст. 341, 347 і вище ст. 86. Про Мазепів: Акты Юж. и З. Рос. X ст. 405. Б Ейнгорн: Сношенія малор. духовенства съ моск. правительствомъ ст. 128, Z Dziejów Ukrainy ст. 635—6. Про Федькевичів: Опись Кіевск. Центр. Арх. N. 5 ст. 32, N. 7 ст. 42, N. 21 ст. 8 і Volumina Legum IV ст. 304, Z Dziejów Ukrainy ст. 264. Про Іскрицьких: Модзалевського Малороссійскій родословникъ II ст. 239, Vol. Leg. IV ст. 304, Z Dziejów Ukrainy ст. 266—7. Про Дзіків: Опись К. Центр. Арх. N. 20 ст. 14, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 538. Z Dziejów Ukrainy ст. 279—280.

[96]) Сборникъ ст. и мат. по ист. Юго-Зап. Рос. Кіевск. Ком. вып. I ст. 39.

[97]) Про володіння вище згаданими маєтками пор. для Лесницького, Z Dziejów Ukrainy ст. 284; — Ждановича, ibid. ст. 288 і Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VIII т. II N. 59; — Зарудного, Z Dziejów Ukrainy ст. 295; — Павла Яновича Хмельницького, Акты Юж. и Зап. Рос. V N. 43; — Абрамовича, Акты Юж. и Зап. Рос. XV ст. 460, Z Dziejów Ukrainy ст. 270; — Махаринського, Źródła Dziejowe XXII ст. 142, Акты Юж. и Зап. Рос. X ст. 765—9, Z Dziejów Ukrainy ст. 272; — Байбузи, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 401, Z Dziejów Ukrainy ст. 276; — Петрановського, Арх. Чарторийських cdx 402 f. 526, Z Dziejów Ukrainy ст. 278; — Немири, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 396, 398. Z Dziejów Ukrainy ст. 293; — Зеленського, ib. Арх. ст. 560; Z Dziejów Ukrainy ст. 278.

[98]) Акты Юж. и Зап. Рос. т. XIV ст. 201—4.

[99]) Біографічні дані про Креховецького: Z Dziejów Ukrainy ст. 310—13. Про Мужиловського, тамже ст. 316 і біограф. розвідка проф. Грушевського в київській „Україні".

[100]) Що до посередницької ролі духовенства пор. інструкцію польським комісарам до Хмельницького з д. 30. VI., 1655 р., щоб переговорювати з ним за посередництвом київського духовенства (Арх. Чартор. cdx. 402 f. 53). „Zabiegamy rzeczom przez X. Metropolitę i innych Ruskich życzliwych" — писав ще 11. II., 1649 Кисіль (Grabowski Ojcz. Spominki II ст. 10), также: Kubala Wojna Moskiewska ст. 61. Діонисій Балабан, шляхтич волинський, споріднений

з тамошньою шляхтою; між иншим його зять Адам Білостоцький посередничить пізніще в заключеню Гадяцької Умови. Йосиф Чаплич, обраний на владицтво луцьке „przez elekcyę tamecznych obywateli duchownych i świeckich religii greckiej", одержав 6. II., 1650 на просьбу Коссова від Короля „aprobacye przywileju", в котрій м. и. читаємо: „iż jako w tej Rzplitej starożytność domu Wielebnego Józefa Czaplica nam wiadoma, że przodkowie jego w Ruskich krajach rodowitości swojej pomocą różnych nieprzyjaciół Krzyża Św. częstokroć odpór dawali" (Арх. Чартор. cdx 144, N. 176, пор. ibid. cdx 119 N. 53: instrukcya Kosowa ojcu Klemensowi Staruszycowi posłowi do Króla). Про Гораіна: тамже cdx 2446, f. 160. Про Предримирського: Акты Юж. и Зап. Рос. III, N. 81 і 84, Реестра всего Войска Запор., ст. 201, Z Dziejów Ukrainy ст. 297. Про Нечаєву хоругов: Zbiory Rusieckich Miscel. 1645—52 f. 87. Про Княгиню Курцевичеву: Памятники Кіевск. Ком. I, 72. Атаназія з Солтанів (м. инш. відомий Іосиф Солтан митрополит київський в поч. XVI ст.) Юдицька записує в Київі 20. XI., 1665 р. свої маєтки тому Печерському монастирю, де вона була ігуменею; цю запись м. инш., яко „свідки упрошені" підписують: Григорій Остолецький і Степан Липинський, син Петра підстарости овруцького (Акты Юж. и Зап. Рос. т. VIII, с. 151). Про Мазепину: Костомаров — Мазепа, с. 386; „Кіевск. Старина" 1898, III, с. 462, Z Dziejów Ukrainy ст. 365—6. Яко побутова подробиця: в р. 1667 до Київа приїздили „съ измѣнничей стороны" — як доносили урядовці московські — стара Гетьманова Ганна Хмельницька, вдова по Богдані, зі своєю компаніонкою, дочкою Григора Гуляницького, бувшого полковника ніжинського, що сидів тоді в польській неволі в Мальборській твердині (він був жонатий з Ганною Шентицькою), і обидві в жіночім монастирі Печерськім зупинились (Акты Юж. и Зап. Рос. VI, ст. 162).

[101]) Лист „rzekomo suplika" Хмельницького, читаний в Сенаті 19. XII., 1650 р. Арх. Чарторийських cdx 417, f. 108.

[102]) Для прикладу: надання Гетьманом шляхтичам Мартину і Федору Воронам (Вороничам) маєтків у повіті стародубовськім, які вони по своєму батькові й дядькові дідичили. Акты Юж. и Зап. Рос. III, ст. 545.

[103]) Michałowski, Ks. Pam. ст. 121.

[104]) Kubala, Wojna Moskiewska ст. 423.

[105]) Арх. Чарторийських cdx 2446, f. 47: лист Беневського до кн. Четвертинського.

[106]) „Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52, f. 83." Тамже лист Киселя до старости звенигородського з Любень 21. I., 1649: „kto to słyszał kiedy we Zwiahlu Wojska Zaporowskiego rządy! . . . Od Słuczy począwszy aż do Czyhryna Wojsko Chmielnickiego położone jest . . . Wszystka plebs aż do tego czasu in armis zostaje w titule kozackim . . . nie do panów swoich . . . ale samemu Chmielnickiemu hołdując . . ."

[107]) Акты Юж. и Зап. Рос. VI, ст. 177.

[108]) Короткі біографії всіх тих полковників в моїй монографії про Кричевського в збірнику Z Dziejów Ukrainy. Там подані історичні джерела і література.

[109]) Каманинъ: Договоры Б. Хмельницкаго съ Польшей, Швецiей и Россiей Сборникъ Кiевск. Ком. вып. 2, (Кiевъ 1916), ст. 107.

[110]) Лист датований 8. VI. ст. ст., Памятники Кiевск. Ком. I, ст. 220, вид. 1898 р. Оцими абсолютистично-монархiчними переконанями i тенденцiями Гетьмана пояснюються його пляни з часiв першої (автономiстичної) доби повстання посадити на польський престол Царя московського, або Князя семигородського, щоб таким чином скрiпити монархiчну владу в Рiчпосполитiй. Про цi пляни широко тодi говорили в Польщi. Пор. напр. звiстку, що хронольогiчно майже совпадає з датою вище згаданого листа Гетьмана до Царя: „przyjechali posłowie do Chmielnickiego od cara moskiewskiego i od Rakoczego, żądając promotiey i pomocy na królestwo polskie“ („Obsidia Lwowska“ Арх. Чарторийських сдх 417, f. 66.)

[111]) Як вище ст. 24 – 26, i крiм того: лист зi Львова 4. VI., 1648 „W Białej Cerkwi (Chmielnicki) sedem belli fecit, okopy sypie, już Księciem Ruskim tytułując się“ (Michałowski, Ks. Pam. ст. 34). Те саме в листi Улiнського 9. VI. (ibid. ст. 39), в листi Киселя 31. V. (ib. ст. 27), в листi В. Мясковського 8. VI. i в листi з Бродiв 10. VI. (Шайноха op. c. s. 407, 409). Хмельницький „nie o kozactwie, ale de ducatu et dominio myśleć się waży“ — писали польськi мировi комiсари 8. III., 1649 (Niemcewicz, Zbiór pamiętników IV. 382). „Przy udzielnym Księstwie Ruskim ma się wolę koniecznie zasadzić“ — так казав про намiри Гетьмана його посол до А. Киселя в Маю 1649 р. (Памятники I, 344). Зокрема Мясковський 31. I. 1649 тайно вiд Киселя доносив, що „Хмельницький хоче заволодiти князiвством Руським i Молдавським i веде широкi переговори з Князем Волоським (при помочi православних ченцiв) про розподiл нашої шкури“ (лист цитований вище в примiтцi 52). Коли зважити, що лист комiсарiв з д. 8. III. пiдписаний вже i Киселем, то видко, що кандидатура Киселя на князiвство руське, або на „державу подiльську“, про що в цьому листi з д. 31. I (див. вище ст. 77) згадував Мясковський, упала. Iнтересну подробицю знаходимо в другому листi Мясковського з д. 1. II., а саме: що „Лупул прислав Хмельницькому подарунки i тепер намовляє його звернутись проти нас (Польщi) та обiцює йому помогти всiма своїми вiйськами стати Князем Руси, i навiть по мирному уступити, коли вiн захоче, Волоське Князiвство. Про це ведуться переговори через грецьких ченцiв, якi нам про це сказали. Патрiярх (Паiсiй) спiшно виїхав у Московiю, щоб склонити Великого Князя до союзу з Князем волоським проти нас.“ Того уступу немає в копiї цього листа, виданiй в I томi Памятн. Кiевск. Ком. (вид. 1898 р. с. 330), натомiсть есть вiн в копiї цього-ж самого листа, пересланої до Риму папським нунцiєм de Torres'ом (Сборникъ Кiевск. Ком. вып. II, с. 133—6).

[111a]) „. . . Habe Chmielnicky mitt seinen vornehmbsten Oberofficirn, als Nieceia, Glatky und andern ein krieges-consilium wieder die Pohlen gehalten; da dan der eine, genannt Glatky, dem Chmielnicky in faciem solte gesaget haben: Ey, Chmielnicky, der König in Pohlen ist unser König und Herr, wird auch woll unser Herr und König verbleiben, und du wirs nimmer König werden, sondern wie du an itzo bist, sein und verbleiben

unser bruder und Towarzis. Solches hatt Chmielnicky hefftig verdrossen, dass er selbigen Glatky alssbald hinausführen und niederhawen lassen. Die andern Cosaken als Russische Edelleut sind sehr uffstützig worden und zu Chmielnicky gesprochen: Wass? Wiltu unsere Edelleuthe und Brüder so liederlichen selber niederhawen, so wollen wir dich selber dem Könige in Pohlen in die Hände lieffern. Diesen Uffstand zu componiren, dem Chmielnicky grosse Mühe gekostet." (Дневник шведського дипльоматичного аґента Іог. Майера. Ця звістка записана ним під датою 26. II, 1651 р. в Красноставі. Архивъ Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI с. 48). Згаданий тут козак, полк. миргородський Матвій Гладкий, був потім на початку 1652 р. за бунтарство покараний Гетьманом смертю (Памятники Кіевск. Ком. III, 180; Oswięcim: Dyaryusz 347, 371; Самовидець — Літопись 29), так само й за те саме був покараний тоді-ж инший козак полковник Корсунський Лукіян Мозиря; така сама доля зустріла покозаченого шляхтича полковника паволоцького Адама Хмелєцького, стятого в Паволочі (Michałowski, Ks. Pam. 453, Акти Юж. и Зап. Рос. III ст. 459, Dr Antoni J.: Szkice i opow. ser. V, s. 185; L. Kubala: Wojna Mosk. s. 37, 351); значний покозачений шляхтич Микола Федорович, наказний гетьман нэд козацьким військом в Молдавії по смерти Тимофія Хмельницького, був по наказу гетьманському покараний смертю за те, що хотів сам стати Гетьманом (Акты Юж. и. Зап. Рос. X, с. 77) і т. д.

[112]) Подорож Патріярха антіохійського Макарія описана Павлом Алепським. Цитую по перекладу Кубалі: Zaprzepaszczona kraina. Про грамоту султанську і „дипльом на Кн. Руське" вище ст. 25 і примітка 5. Цікаво було-б прослідити ту ролю, яку в політичних відносинах турецько-українських відограло царгородське духовенство православне.

[113]) Переписка Хмельницького в цій справі в Актах Юж. и Зап. Рос.

[118a]) Титул Князя київського і чернигівського пропонується Гетьману в інструкції шведським послам, яку переловили Поляки і послові московському Єлеву в поч. 1657 р. передали. (Рос. переклад цієї інструкції виданий в „Сборникѣ Кіевск. Ком., вып. I, с. 107—116). На жаль цей переклад не має дати. На мою думку це єсть переклад інструкції, посланої Королем Карлом Ґуставом послові шведському в Трансильванії Ґотарду Веллінґу після призначеня його (заочно) послом до Гетьмана. На це вказували-б ці слова пізнішої інструкції Якову Тернешельду з д. 25. IX., 1656 р.; „Його Кор. Величність посилає ... Веллінґу подібну до цієї інструкцію" (Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III т. VI с. 153), і далі: руководством для переговорів з козаками мають служити „звістні документи иншихъ послів" (івід. с. 157). В усякому разі ця інструкція видана раніще від інструкції Тернешельду, який одночасно з Веллінґом був призначений послом в Україну, і який мав виїхати туди безпосередно від Короля, по дорозі зустрітися з Веллінґом і далі їхати з ним умісці.

Інструкція переловлена Поляками і передана Єлеву мала абсолютно неприємлимі для Гетьмана умови. Вона забезпечувала Україні тільки козацькі воєводства: Київське, Чернигівське і Брацлавське; ставила тяжкі економічні умови, як напр. жадання четвертої частини мита, передачи Шведам головних українських комунікацийних артерій — Дніпра, Дністра і Буга — з парумилевою

прибережною смугою; яко максімум пропонувала вассальну залежність України від Швеції й не висловлювалась ясно в справі дідичности гетьманської влади. Як що це та інстрикція, як я думаю, була у Веллінґа підчас його приїзду до Чигрина в Січні 1657 р., то нічого дивного, що вона викликала обуреня Гетьмана (пор. вище ст. 50) і що Веллінґ був примушений її на очах канцлера Виговського порвати (Архив t. c. ст. 296). Інтересно тільки, чому підчас того посольства не була використана Веллінґом інструкція, дана Королем другому послові Тернешельду, яка ставила вже зовсім инші умовини: отже найсамперед визнавала повну незалежність України, пропонуючи не васальну залежність, а союз („Projectum Foederis inter S. R. M. et Chmielnicky", ib. ст. 167); економічні і торговельні зносини поміж Швецією й Україною опирала на основах взаємности (ib. ст. 156) і т. д. Мабуть Веллінґ виїхав на Україну з Трансильванії не діждавшись Тернешельда, прибув попереду нього до Чигрина й відповідно до одержаних на цей випадок указівок (розпочинати переговори самому без Тернешельда, ib. ст. 171), почав переговори на підставі своєї, старшої від Тернешельдової, інструкції (на жаль не маю тут на еміґрації джерел, потрібних для того, щоб цю справу вияснити). Можливо також, що переговори розбилися зараз на самім початку через дві найважніщі справи: через справу „руських земель", про яку не тільки інструкція Веллінґа але й інструкція Тернешельда висказувалась дуже неясно, та через справу дідичности гетьманської влади, в якій і в інструкції Тернешельда видно було, особливо дратуюче Гетьмана, вагання („розвідати, чи можна прихилити Хмельницького на сторону Короля тим, що Король буде піддержувати осягненя Хмельницьким дідичної влади над козаками, чи може, як що це буде вигодно, засвідчити прихильність Короля до наслідування влади Виговським, або зовсім не порушувати ціх питань . . ." так згучав пункт 16 інструкції Тернешельду — ib. c. 166. Як страшно вороже ставився Гетьман до можливости кандидатури Виговського, про це ще буде мова низче). Справу першу виразно вияснила заява Виговського, зроблена від імени Гетьмана Веллінґу, що він готов зараз підписати союз зі шведським Королем, як що тільки „Königl. Mtt. ihnen cedirte das Jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniam, da der Griechische glaube gewesen und die sprache noch ist, biss an die Weixel" (ib. ст. 205). Так само вияснили справу династичних плянів гетьманських одночасні донесеня инших шведських послів, як напр. реляція посла шведського в Трансильванії Генриха Штернбаха з. д. 28. I. 1657 (отже саме тоді, коли Веллінґ приїхав до Чигрина), в якій він пише: „Quod vero cosacorum satisfactionem attinet, ex discursu cum aliquo consiliaiiorum habito intellexi: cum Chmielnicius prolem masculam unam habet, et Wiowskyus caeterique Duces nullum imperium affectent, debere Chmielnicio dari partem Russiae Albae nomine Ducis" (ib. ст. 195). Отже нове посольство Ліліенкрони привезло Гетьману заприсяжену асекурацію Карла Ґустава на уступку Гетьману всіх українських земель: . . . „Declaramus et verbo nostro Regio sub fide Juramenti . . . sancte promittimus . . . quod . . . Nos neque Successores Nostros in eas terras . . . quos Campiductor Militiaque Zaporoviensis loco satisfactionis sibi vindicare volunt, aliquid praetensuros, in earum possessione

turbaturos vel quoque modo Ipsis praejudicaturos, sed Nos semper ad sinceram et non fucatam cum Ipsis amicitiam ac bonam correspondentiam colendam paratos fore.“ Взамін за це вимагав Король, щоб „Campiductor Eiusque Successores“ забезпечив такою самою заприсяженою асекурацією право Короля шведського та його наслідників на ті землі Річпосполитої, які в асекурації виразно перечислені і які Король уважає за свої (ib. ст. 221—2). На основах повної рівности й повної незалежности обох держав Швеції й України, на забезпеченю за Гетьманом усіх етнографічно українських земель (крім Підляшя) і на офіціяльнім визнанню Лілієнкроною в імени Карла Ґустава — Юрія законним наслідником гетьманським (ib. с. 295) мали бути завершені довгі переговори і підписаний шведсько-український союз. Лист Карла Ґустава, в якому він вітав Богдана з приводу проголошеня Гетьманом (а не вибору, що дуже важно підкреслити всупереч поширеним хибним поглядам на цю справу) його сина Юрія, санкціонував визнання Лілієнкроною династичних плянів Гетьманських („quod vero literis ablegati nostri edocemur filium Ill. V-rae ab universa Militia Zaporoviana declaratum esse Hattmanum, hoc ipsum Ill. V-ae ex animo gratulamur....“ ibid. ст. 329). Лист цей, висланий 6. Августа нов. ст., не застав вже Гетьмана живого....

[114]) Оригінал одного з універсалів Гетьманової, виданого 22. VII., 1655 в справі маєтностей монастиря Густинського за підписом Гетьманової Анни Богданової Хмельницької і гербовою печатю Гетьмана з гербом Абданк, знаходиться в Краківській Академії Умілостей рук. 270 (Репродукція печатки видана мною в збірнику Z Dziejów Ukrainy ст. 254).

[115]) Павло Алепський в р. 1654 оповідає, що в розпорядженя тієї татарської ґвардії був Гетьманом виділений простір землі між дорогою з Лисянки до Чигрина і Чорним Шляхом. Гунцель-Мокрський, посередник між Гетьманом і королевичем Яном Казіміром перед елєкцією, який в таборі Хмельницького довший час перебув, оповідав у Грудні 1648 р., що „хоч Хмельницький деспотично править своїм військом з 300 тисяч чоловіка, одначе він не може бути спокійним за своє життя, яке все виставлене на небезпеку при кожнім випадку і при кожнім бунті цієї гидкої черні, що по своїй звичці весь час п'яна. Він держить яко свою сторожу 2 тисячі Татарів“ (Реляція папського Нунція de Torres'a, Сборникъ Кіевск. Ком· вып. II, с. 128), і т. д. Про Німців на гетьманській службі пор. м. ин. інструкцію Ракочого свому послові до Гетьмана Шебеші з д. 18. IV., 1657 р.: „Promiserat antea Dominus Generalis, quod Germanos suos, quos certo numero habet, ad servitia nostra dimittet“ (Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III т. VI ст. 281).

[116]) Підчас подорожі Патріярха Макарія полків, як записує Павло Алепський, було 18. Кожний полковник, по його словах, володіє що найменше 20 городами і стоїть на чолі численної армії.

[116a]) „List z Koliczyska do IMP. Żwana 24 VIII. 1648 od syna IMci: IMP. Kordysz powiadał mi o confessatach języków wczorajszych pojmanych. Naprzód wszyscy się na to zgadzają, że ich jest pod 180 tysięcy. Pułkowników szesnaście... Chmiel zgody sobie życzy. Czerń zaś przeciwko temu. To nie mała, że z czernią rady nie miewa, czego przed tem nie było, bo zawsze czerń

domagała się tego, że z niemiż in consilio byli, a teraz z samą swoją tylko starszyzną rady miewa“ (Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52 f. 75).

Для прикладу, як призначались Гетьманом полковники: Універсал Гетьмана Богдана Хмельницького о призначені Івана Нечая полковником білоруським (Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I, ст. 28): „Ознаймуєм тим писанєм нашим кождому, кому би тілько того потреба було відати: панам полковникам, сотникам, есавулам, отаманам і всему товариству Войска Е. Ц. В. Запорозского, старшині і черні, а особливо сотникам і козакам на Білій Руси знайдуючимся, ... іж відячи Ми Пана Івана Нечая Нам і всему Войску Нашему Е. Ц. В. Запорозскому жичливого і в ділах рицерських взятого, от боку Нашого (тут у виданню „Сборника“ помилково розставлені знаки розділові: кома повинна бути по слові „взятого“, а не по слові „Нашого“, тому що „взятий“ = wzięty, що зн. досвідчений) зсилаєм на полковництво в Білую Русь, до Могилева, Чаусов, Новобихова і Гомля і инших міст і мястечек і сел, там ся знайдуючих, аби там, зостаючи на пограничу, постерегал, якоби той полк вцалі бил захований для дальшее послуги Е. Ц. В., Нам і всему Войску Запорозскому напротивко розних неприятелей.,. Тому Пану Іванови Нечаєви, полковнику Нашему Білоруському, позволяєм кождого з козаків там зостаючих, доброго милувати, а злого карати. А хто би за оказанєм того Універсалу Нашого, бил спротивни і в том полковникови важился чинить якую найменшую кривду і перешкоду прерченому Пану Нечаєви, — то Ми кождого такового, за взяттям ведомости, срого без фольги на горле карати будем, не чинячи иначе. Дат. з Чигрина, Януария дня 26, року 1656-го. Богдан Хмельницкий рука власна“ (підпис для цієї доби гетьманування характерний! Так підписували свої листи і універсали тільки Монархи, напр.: „Carolus Gustavus“, „G. Rakoczy“ і т. д.). Перехід від військової екстериторіяльної, до територіяльної влади полковницької м. инш. відбиває в собі підпис полковника Данила Нечая з д. 12/22 Марта 1649 р. в його листі до Лянцкороньского, кашт. камянецького: „Z Szarogrodu d. 12 Marca wedle ruskiego kalendarza. Daniel Nieczay Pułkownik Województwa Bracławskiego Woyska Króla Jmci Zaporowskiego“ (Арх. Чарторийських cdx 144, f. 183).

[117]) Договоръ и постановленіе между Гетманомъ Орликомъ и войском запорожским въ 1710 г. (Чтенія Моск. Общества 1859 I).

[118]) Документи, що відносяться до Переяславської Умови видані в Актах Юж. и Зап. Рос. т. III, IV, X і XI. Важніщі з них передруковані Проф. М. Грушевським в його праці: Переяславська Умова України з Москвою 1654 р. — Київ, 1917.

[119]) Милюковъ: Очерки по исторіи русской культуры ч. III, ст. 186, 192.

[120]) М. Грушевський: Історія України, т. VII, с. 391.

[121]) Пор. М. Грушевський: Ілюстрована Історія України, ст. 467.

[122]) Пор. А. Стороженко: „Іосифъ Верещинскій бискупъ Кіевскій“, — Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I, ст. 35.

[122a]) Цей лист Хмельницького, підчас облоги Замостя д. 7 XI 1648 писаний (його читали потім в Варшаві на засіданні Сойму елекційного 12 XI. — пор. Michałowski Ks. pam. 312): Арх. Чарторийських c d x 143, N 76. Пор. „Deklaracya woli Króla Imci i Rzplitej Wojsku Koz. Zaporowskich 27 X 1625 r.: ...Lubo większa ich (козаків) część ludźmi nie będąc stanu szlacheckiego, nie tylko wolnością życia i zażywaniem majętności swoich z tym najprzedniejszym Rzplitej stanem są porównani.“

[123]) Ця справа Мужиловського, яка пішла з того, що він, знаючи тодішні московські звичаї, за образу вважав прийняття його рибною стравою, а не мясною, дійшла до Царя і викликала цілу переписку і ряд протоколів. Вони видані в Актах Юж. и Зап. Р. VIII N 38 і далі. Про „тіні по нобілітації“ була мова на соймі 1659 р. (Kochowski: Annal. Pol. Clim. II, p. 394).

[124]) Акты Ю. и З. Р. VII ст. 30.

[125]) Костомаров: Русская ист. въ жизнеопис. ея главн. дѣятелей — перекл. О. Барвінського, ст. 331.

[126]) М. Грушевський ор. с. ст. 494, 496—8.

[127]) Памятники Кіевск. Ком. III, вид. 1898 р. ст. 188.

[128]) Грамота Гетьману на Гадяч, датована 27 III 1654 р., видана в Пам. К. Ком. III, ст. 192. Гадяч за часів Річпосполитої був королівщиною. Перед повстанням володів нею Конецпольський, хорунжий коронний; од нього відобрав Гадяч Микола Потоцький і обернув цю королівщину в свої добра приватні (Пор. Szajnocha: Dwa lata dziejów naszych, I, 222—5). Грамоти Богдановичу-Зарудному на Мліїв і Тетері на Смілу в Актах Ю. и З. Р. т. III. Зарудний пізніще, підчас Чуднівської Умови з Польщею, дістав на той самий Мліїв королівське надання „правом ленним“ (Vol. Legum IV р. 360). Тетеря, коли перша царська грамота, закопана ним у землю, зогнила, просить у Царя потвердженя її в р. 1657, але так, „щоб Військо про це не знало“ (Акты Ю. и З. Р. X, ст. 487 і XI, ст. 765).

[129]) Для прикладу цитую тут універсал Гетьмана з наданням Київському Братському Монастирю бувших єзуїтських маєтків: Ксаверова, Мухоїд, Плисецького і Чорногородки, 9 I 1656 р. Пам. Кіевск. Ком. I, 448.

[130]) Універсал, датований 4 V 1655 р. (Michałowski Ks. pam. ст. 756) пор. Kubala: Zaprzepaszczona Kraina ст. 295, 432.

[131]) Акты Ю. и З. Р. III, ст. 299. „Жалованная грамота малороссійской шляхтѣ, православной вѣры, на ихъ шляхетскія права“ була видана Царем 27 III 1654 р. (Про українську шляхту в Переяславських переговорах див. Акты Ю. и З. Р. X, ст. 439, 447, 491—2, пор. 487—8). По московським даним в 1654 р. склало присягу безпосередно Цареві на козацькій території 303 шляхецькі сім'ї. Це, розуміється, була найменша й найтемніща частина живучої тоді в цій козацькій Україні шляхти. Вище вже було сказано, чому найбільш свідомі і найбільш активні укр. елементи не хотіли присягати безпосередно Цареві, а тільки через Гетьмана. Таких елементів найбільше було власне серед шляхти, і тому ці 303 шляхецьких сім'ї — це тільки дрібний вийняток. Крім православної була вже тоді на Україні і шляхта католицька (про це буде мова нижче) і згадка

в грамоті царській тільки про шляхту православну була уступкою, зробленою Гетьманом нетолеранційній і недовіряючій „покатоличеним Черкасам“ політиці московській та випливала з цілого тимчасового характеру Переяславської Умови. „Забезпечения“ дане Гетьманом католицькій шляхті пинській служить тому найкращим доказом. Яко приклад нового служебного характеру шляхецького землеволодіння можна ще навести оце прохання полковника Івана Нечая до Царя з д. 24 VI. 1656 р.: „за сотника моего подручного надъ всею шляхтою Івана-Адама Григоріева Кошанского, шляхтича, челомъ бью, чтобъ ему (на) помѣстье во Мстиславскомъ уѣздѣ грамоту дать изволилъ и его пожаловалъ, чтобъ имѣлъ съ чего служить твоему Царскому Величеству“ (Сборникъ К. Ком. вып. I, с. 64–5).

[132]) В оригіналі: „Cicho, skromnie i łaskawie, jako wrzodowi niemal ugadzając, z poddanymi postępowali.“ (Pamiętniki Jemiołowskiego, p. 15). Пор. лист Кисіля до Хмельницького, в якому Кисіль в імени шляхти обіцює: „z poddanymi naszymi, nullam exercendi tirranidem, uspokoić się“ (Grabowski — Ojczyste spominki II p. 30—2) а также жадання Хмельницького, поставлене Миколі Кисілю і прибувшій з ним в 1650 р. шляхецькій делегації, „by łagodnie z chłopami postępowali“; вище згаданий (примітка 88) універсал гетьманський, і т. д.

[133]) Слова з листу кошового Івана Гусака до Гетьмана Самойловича, писані в 1684 р. Літопись Величка II, 543.

[134]) „Żeby kozakom, pod prawem szlacheckim siedzącym, forum przeciw szlachcicowi, krzywdy czyniącemu kozakowi, w Grodzie, w Ziemstwie i Trybunale naznaczone było“ — казав Казановський в 1648 р. на соймі конвокаційнім у Варшаві, даючи тим доказ, якою некучою була вже тоді ця справа (Michałowski — Ks. pam. ст. 119. Пор. вище прим. 122 а).

[135]) Для характеристики цих правних відносин навіть у пізніщих часах, коли вже влада Війська Запорожського, а з нею й сила українського права державного була ослабла, може послужити пункт інструкції на Сойм Варшавський 1664 р., даний послам козацьким від Гетьмана Тетері і Війська Запорожського: „Jeżeliby kto chciał ze szlachty być w regestrze kozackim i usługę J. Kr. Mci między kozakami tractować, ten, by najstarożytniejszej był familii, sądowi Hetmańskiemu subesse powinien, poko tu zostaje. Jednak, gdy w Koronie, albo W. X. Litewskim comparebit, porzuciwszy tę służbę, aby, że był w regestrze kozackim, nie szkodziło i nie derogowało nic honorowi jego“. Архів кн. Чарторийських в Кракові cdx 402, f. 561.

[136]) Так інтерпретує це надзвичайно важне жадання в своїй Літописі Самовидець, ст. 58.

[137]) „Нами ся Войском Запорожским титулуете, а нас за нізащо маете“ — писав у вищезгаданім листі кошовий січовий Гусак до Гетьмана Самойловича і до „старшини городової“.

[138]) Акты Ю. и. З. Р. XV, ст. 54.

[139]) Акты Ю. и. З. Р. XI, ст. 765. „Литовські краї“ зайняло тоді було союзне московське військо. Царь таки надав пізніще (в 1655 р.) Виговському

величезні маєтки на Україні: Остер, Козелець, Трипілля, Стайки, Ромни і т. д., але він, розуміється, ними не володів ніколи (Акты Ю. и З. Р. т. II і XI).

[140]) Там же, т. XI. ст. 750.

[140a]) Для прикладу: Чолобитна ніжинського полк. Василя Золотаренка до Царя з проханням грамот на ріжні землі для осавула Леонтія Бута і сотників Романа Ракушки і Пилипа Уманця в Марті 1660 р.: . . . „вели, Государь, ім дати внов — Леонтію Буту сельце Киселювку і Адамовку з млинками, на греблі Киселювской будучими, а крестиянских дворов в них з 40, опріч козаков; (і пожаловать) сотника Рóмана в Ніжинском полку в Новгородском повіті, селом Клістер з млинками і іними приналежностями, а в нем крестиянских дворов, опріч козаков, зо сто; глуховского сотника Филипа селом называемим Гремяче з млинком на реці Рогозной. . . . а в том селі крестиянских дворов з 60, опріч козаков“ . . . (Памятн. К. Ком. III с. 425). Або ще також прохання прилуцького полковника Федора Терещенка з дн. 19 XI 1659 р. про грамоти для іченського протопопа Симеона Адамовича: „. . . пожалуй его деревнею Буромкою і Шиловичами з двома млинами“ (там же, ст. 393) і т. д.

[141]) Драгоманів: Політичні пісні укр. нар. I, ст. XXXVIII. Пор. слова того самого Гусака у вищезгаданім листі до Самойловича: „Дай Боже нам всім, Войску Запорожскому, во всі віки здобитися тими булавами, бунчуками, коронами, привілеями і арматами і бубнами, котрі дойшли по небощику Хмельницькому рук наших . . .“ Цікаво зіставити з вищенаведеними словами інструкцію. дану в 1666 р. оберляйтенанту Фіркcу польським комендантом Білої Церкви: „byłaby rzecz bardzo potrzebna, aby na fortecę Czehryńską większe było praesidium, gdyż tamże wszystka armata z municyami, różne apparaty wojenne i insignia na Żółtych Wodach, pod Korsuniem, Pilawcami i gdzie indziej wzięte, znajdują się, na które przypominając, chłopstwo od żalu wzdychają, za których odwiezieniem mogliby zapomnieć Chmielnickiego“ (Арх. Чарторийських cdx 402, f. 635). До боротьби між землеволодінням приватним і землеволодінням общинним, з його переходовою формою маєтностями ранґовими, дрібною ілюстрацією може ще послужити цей уступ інструкції, даної шведським послам для переговорів з Гетьманом в 1656—57 році: „а то на волю Хмельницького буде, чи захоче він своїм служилим людям дідичні маєтности, чи доживотні давати“ (Сборн. К. Ком. вып. I, 1911 р., ст. 114).

[142]) Акты Южн. и Зап. Рос. X, ст. 487—88.

[143]) Акты Южн. и Зап. Рос. III, ст. 552.

[144]) Акты Южн. и Зап. Рос. X, ст. 248.

[145]) Смяровський в 1649 р. привіз був 50 таких королівських привілеїв „з віконцями“ на хуторі і на шляхетство для полковників і старшини (Grabowski Ojcz. Spominki I, 142 і лист Фірлея до Киселя 17 VI 1649 в Бібліотеці Оссолінських у Львові cdx 225, f. 231) Чутка, що ходила тоді по Варшаві ніби то Смяровського козаки втопили (Пам. К. Ком. I, 352), була неправдива. Його на

очах у Гетьмана зарубали шаблями полковники в „piątek swiąteczny“, на Зелені свята.

[146]) Kubala: Wojna Moskiewska, ст.. 7—8.

[147]) Н. Молчановський: „Акты Шведскаго Государственнаго Архива“, видані в Т. VI, част. III Архива Ю.-З. Рос., ст. 28—9.

[148]) Всі нищеподані сильветки видатніщих Хмельничан взяті з моєї монографії про Станіслава Михайла Кричевського, виданій у збірнику „Z Dziejów Ukrainy.“ Там же подані джерела, література і подробиці, яких тут для браку місця не повторюю, відсилаючи цікавого читача до цієї моєї праці, або до тому II-го моїх „Історичних Студій“, де вона має бути мовою українською видана.

[149]) Акты Южн. и Зап. Рос. III, ст. 281.

[150]) Szajnocha: Dwa lata dziejów naszych II, s. 441.

[151]) Пам. К. Ком. вид. 1898 р. т. I, 196.

[152]) Як вище в примітці 69.

[153]) Акты Ю. и. З. Рос. III, ст. 404.

[154]) Pamiętniki Hannowera, tłómaczenie Majera Bałabana, видавництво „Ruś“ I, 1911 р. ст. 63.

[155]) Grabowski — Ojcz. Spominki II, st. 69; Jerlicz: Latopisiec I, 122; Dyaryusz Stanisława Oświęcima, st. 350, і т. д.

[156]) Акты Южн. и Зап. Рос. XV, ст. 306.

[157]) Памятн. К. Ком. III, 351.

[158]) Уживання імен патронімічних (по батьку) замість родових — це явище, яке дуже часто в тих часах зустрічається. Воно пояснюється почасти звичаєм, а ще в більшій мірі потребами конспірації, особливо у найбільше загроженої шляхти (напр.: шляхта, що заперлась з Богуном у Вінниці, тому, як кажуть Поляки, піддатись не хоче: „bo im o skórę, albo przynajmniej o to chodzi, żeby ich, kiedy wynidą, nie poznano“ — Grabowski, Ojcz. Spom. II, 69). Отже напр. Іван Виговський вписується до реєстрів козацьких 1649 р. як Іван Остафієвич; сотник полку миргородського Кирик Поповський, як Кирик Якименко; Павел Янович Хмельницький підписується часто Павел Янович (напр. автограф 1657 р. в Крак. Акад. Ум. N 269 і підпис 1664 р. в Арх. Чартор c d x 402 f. 533 і т. д.) а звуть його найчастіше Павел Яненко і це призвище потім в рід його переходить; писаря Семена Голуховського звуть Семеном Остаповим (Акты Ю. и. З. Р. VIII, ст. 356; VII, 189, 355; IV, 174—5, 272; V 41—2, 57; Памятники IV passim); полковника Лесницького — Григорієм Сахновичем; полковника Івана Нікифоровича Золотаренка — Іваном Ничипоренком (Арх. Ю.-З. Р. III. т. VI passim) і т. д. Що Іван Федоренко і Богун це одна і та сама особа, свідчить між иншим „отписка“ Унковського з р. 1650 о числі полків і призвищах полковників, вписаних до реєстрів козацьких по Умові Зборовській. В цій отписці, висланій агентом московського уряду з України до Москви (Акты Южн. и. Зап. Рос. VIII, 352), полковником кальницьким названий Богун, який в реєстрах, поданих Королеві, вписаний, як Іван Федоренко. Инші докази приведені мною в збірнику Z Dziejów Ukrainy, ст. 289.

[159]) Напр. дуже добре в справах українських поінформований Ян Бялобоцкий у своїм сучаснім алеґоричнім творі („Brat Tatar albo liga Wilcza z Psem na gospodarza“, Kraków 1652) вкладає в уста Хмельницького такі слова до Татарів, яких автор вовками називає: „Ma gospodarz mój (тоб-то Король) owce kilkorakie — białe, pstre, czarne a psy (тоб-то військо Річпосполитої) ladajakie. Co lepsze, tom ja, bracie panie Wilku, odwabił z sobą już na stronę kilku.“ Пор. „Instrukcya sejmiku Lubelskiego 11 X 1649“, яка жадає від Сойму, щоб від заплати війську коронному були вилучені ті, що „na Żółtych Wodach poginęli, tak piechota jako i dragani, z których jedni sukcesorów nie mają, drudzy u Chmielnickiego w służbie zostają“ (Арх. Чарторийських cdx 417, f. 79).

[160]) Лист Кисіля до Примаса 31 V 1648. Арх. Чарторийських cdx 142 N 26.

[161]) Пор. напр. „Relacya o działaniach Chmielnickiego“: ... „tamże (в Чигрині при Хмельницькім) listy czytano od Cesarza tureckiego — byli niektórzy nasi, co się pokozaczyli“ — пояснює польський автор цієї реляції (Michałowski — Ks. pam. 554). Або незадоволення московських воєвод тим, що Виговський і Тетеря розмовляли з львівськими послами (в р. 1655) по латині (Kubala: Wojna Moskiewska p. 306, 308) і т. д.

[162]) Ор. Левицький: Передмова до Літописі Самовидця, ст. 40, 60.

[163]) „Wyhowski hat in seiner Cantzley 12 schreiber, Polnische von Adel“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, ст. 46).

[164]) „Destinatus ad M-tem V. legatus fuit Nicolaus Warakinski, probatae vitae vir“ — так доносив Королю Шведському о. Данило 7. VI., 1656 р. (Арх. Юго.- Зап. Р. ч. III, т. VI., ст. 119). Призвище здається перекручене, на жаль возстановити його по иншим джерелам мені не вдалося.

[165]) Той Славковський (пор. Акты Юж. и Зап. Рос. III, с. 499) в Памятниках К. Ком. т. II, помилково названий в показчику імен „старостою черкаським“. Староство черкаське належало до самого Потоцького. Славковський, як це виразно в тексті (ст. 604—6) сказано, був його „слугою“. Инший такий слуга Потоцького, Григорій Кобилецький, на прохання Потоцького був Хмельницьким призначений полковником піхотним ніжинським (лист Потоцького до Хмельницького, в якім ця справа порушена з д. 3. VIII., 1650 р. в Арх. Чартор. 144 f. 938). Що до дворян гетьманських для прикладу ще: „powiedział mi to jeden szlachcic, Chmielnickiego chłopiec“ (дворянин покоєвий) — пише в своїй реляції згаданий вище (прим. 13) Мисловський.

[166]) Памятники К. Ком. III, ст. 346, 352—3. Rolle: Kobiety na dworze czehryńskim s. 38. Акты Юж. и Зап. Рос. VII, с. 189.

[167]) Завдяки справі судовій знаємо напр. такого Мартина Кремпського, міщанина люблинського, який перед тим „служачи рукодайне урожоному п. Михалові Солайському, провента в маєтностях Роговських, ... потом рукодайне до конкверента (Єроніма Солайського, брата попереднього) приставши, з маєтностей ... провента і інтрати ... яко писар провентовий одбирав“, врешті „привязався рукодайне до Данієля Виговського, на тот час гетьмана наказного Войск Запорожских“. Памятники III, ст. 227—8

[168]) Деякі подробиці про цих дворян у Ейнгорна: Сношенія малор. духовенства съ моск. правительствомъ.

[169]) Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III, т. VI, passim. Kubala: Wojna brandeburska, s. 101—2, passim. Памятн. К. Ком. вид. 1898 р. т. III, с. 271, 339 і вище прим. 52 і 111. Про давні зносини Радзієвського з Хмельницьким інтересну звістку за Лінажем подає Н. Молчановський (Передмова до ч. III т. VI. Арх. Юго.-Зап. Рос. с. 43): „Радзієвський оповідав Лінажу, що зустрів у козаків (підчас свого посольства ще перед повстанням) повне недовірря і нічого не міг би зробити без Богдана Хмельницького". Інтересний оцей „паспорт" Радзієвського, даний свому послові до Гетьмана Грохольському в Серпні 1656 р. „Hieronim na Radziejowicach Radziejowski, podkanclerzy kor. etc. — Oznajmuję tym listem moim otworzystym wszystkim tak Ich M. P. Pułkownikom, Assawułom, s w i a s z c z e n n i k o m, iż w pilnych i poważnych sprawach posyłam młodzieńca mego Samuela Grocholskiego do Hetmana Zaporowskiego, prosząc, żeby go bezpiecznie podwodą przeprowadzili" (Kubala: Wojna brandeburska s. 408). Грох. був пійманий у дорозі Чарнецьким і разом з листами Радз. і Карла Ґустава, які він віз до Хмельницького, відісланий до Короля (ibid. 73). Олівеберґ заслуговував би окремої біографічної розвідки, яка-б могла може кинути світло на мало досі відомі зносини Гетьмана з грецьким та царьгородським православним духовенством.

[170]) Про двох перших — Арх. Юго.-Зап. Рос. tom. cit. 65—8, 73, 78, 80, 92, 96. Про Томкевича — Kubala: Wojna brandeburska s. 430, Памятн. К. Ком. III passim.

[171]) Kubala: Wojna brandeburska, 154.

[172]) Ibidem ст. 154, 344. Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III, т. VI, с. 282.

[173]) Арх. Юго.-Зап. Рос. tom. cit. 45, 325, і вище ст. 47. Kotłubaj: Życie Janusza Radziwiłła, s. 77—9. Смірнов: Рисуники Кіева 1651 года (Труды XIII Арх. Съѣзда) с. 223 і т. д.

[174]) Н. Молчановський: Передмова до ч. III т. VI Архива Юго.-Зап. Рос. с. 36. Szelągowski: Układy królewicza Władysława i dyssydentów z Gust. Adolfem w r. 1632, (Kwartalnik hist. 1899) s. 721—3.

[175]) В книжці написаній німецьким офіцером, що служив у литовському війську кн. Ян. Радзівілла, і виданій в р. 1649 п. з. „Gründliche und Denkewurdige Relation der Newlichen Cosaken-Revolte wieder die Cron-Pölen . . . Nach bewusten und zum theil selbst erfahrnen Umbständen kurtzlich verfasset durch einen Namhafften Oficirer jedoch dabey des Friedens Liebhabern" — на ст. 7 читаємо: „Der gen. Maior Krziwanos ein g e b o h r n e r S c h o t t, von wegen seiner krumen Nas also von den Cosaken genant, sonst ein resolvirter und verwegener Soldat." Др. С. Томашівський на підставі инших джерел, не знаючи цієї звістки, характеризує Кривоноса „яко бувальця і мізантропа, що ненавидить однаково Поляка-шляхтича як і Українця-козака" (Львівська „Неділя", р. 1911, No. 39). Н. Молчановський на підставі актів Шведського Держ. Арх. твердить, що опозиція Кривоноса була „прекрасно відома", на підставі донесень шведських аґентів, канцлеру А. Оксеншерні (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, передмова, с. 51). Пор. ще: „Nie wdaje się Chmielnicki z swoimi mołojcami do zaciągów tego Krzy-

wonosa i o nim wiedzieć nie chce, acz wielu ludzi rozumie, że to wszystko dzieje się za skrytą radą jego, jako człowieka chytrego“ (Лист. С. Кушевича з д. 8 VII. 1648 в Жерелах до іст. Укр. IV, с. 36). „Krzywonos Chmielnickiego mało nie sciął, powadziwszy się“ (Лист з Бережан 26 VIII 1648 в „Zbiorach Rusieckich Miscel. 1645—52 f. 185). Кривоносу „żadnejśmy szarpaniny nie pozwalali, ani do zburzenia miast pozwolenie dawali“ — писав до польських Комісарів в Сернні 1648 р. Хмельницький (Памятники т. I, 277). В тім самім часі доносив Кисіль канцлерові, на підставі звідомлення свого посла до Хмельницького о. Петронія Ласка, що там „Krzywonosa wzięto do armaty i przykowano za szyję łańcuchem. Szlachtę już wszystkę, cokolwiek przy Krzywonosie było więzniów, wypuszczono, i więcej stu kazali poscinać Tatarom tych rozbójników“ (Ibid. 275). Через тиждень знов писав він: „Krzywonos był do dział przykowany, potym go przy ojcu Łasku wypuszczono, lecz za poręką“. (Ibid. 279.) Інтересно за чиєю порукою міг Хмельницький звільнити тоді Кривоноса? Ціми непорозуміннями між Хмельницьким і Кривоносом інтересується папський нунцій у Варшаві de Torres, який доносить про це під датою 19 VIII Св. Престолу (Сборникъ Кіевск. Ком. вып. II с. 113). „Gazette de France“ з р. 1649 писала, що Кривонос одержав смертельну рану в Новембрі 1648 р. підчас облоги Замостя (С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, прим. 326). Може в звідомленях представників протестантських держав у Царьгороді та в англійських і шведських архівах, криється розгадка цієї загадкової постаті.

Праця Ів. Крипякевича: — „Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 р.“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевчена р. 1913 т. 117—8) — подає дуже цікаві данні про те, як вже на 20 літ перед повстанням Хмельницького пильно займались козацько-українськими справами оці представники антикатолицьких (і антигабсбурських) держав в Царьгороді, особливо Корнеліс Гаґа амбасадор голяндський (приятель Патріярха царгородського Кирила Лукаріса і прихильник політичних заходів семигородського Князя Бетлена Ґабора), а также амбасадор англійський Тома Роі т. д. Думаю, що подібна праця для доби Богдана Хмельницького дала-б цінні результати для вияснення сторонніх впливів в перших часах козацького повстання.

[176]) Наші дотеперішні відомости про особу Гунцеля Мокрського дуже скупі. Він без сумніву відограв головну ролю в помирені Хмельницького з Яном Казіміром перед елекцією в першім році повстання; вже хочби тому його фіґура варта була-б більшої уваги. „Xsiądz Mokrski był jezuitą i uczył w szkołach, pod którym Chmielnicki poetyki i retoryki słuchał, ten ze Lwowa od mieszczan posłany do Chmielnickiego na traktaty, którego poznawszy . . . posłał do Króla“ (Nowiny z Warszawy 29 XI 1648 в Арх. Чартор. cdx 143, N 87). Про це посольство Мокрського, який, як пише Кушевич, „z Chmielnickim miał już swoje pewne znajomości“ — див.: Жерела до іст. Укр. IV, ст. 101, 126—7; Pamiętniki Al. St. Radziwiłła II, s. 350; Michałowski: Ks. pam. s. 214, 217; Памятники I, 309, 312; С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину (Львів 1914 р.) Він вже не жив у Лютім 1649 (Памят. 318). Інтересні дані приво-

дить Н. Молчановський в передмові до Актів Шведського Держ. Арх. (Арх. Ю.-З. Р. tom. cit. 50—2). Між иншим за Hurmuzaki, що на думку Лупула Хмельницький під Замостям схилився до намов Яна Казіміра завдяки слухам про мир Імператора австрійського зі Швецією. Папський нунцій у Варшаві de Torres зве Гунцеля Мокрського „pater Andreas Concel“ (Сборникъ К. Ком. вып. II ст. 29, 127); в його докладах Св. Престолу знаходимо цікаву звістку про те, що в Грудні 1649 р. (отже вже по смерти Мокрського) венецький посол (Nic. Sagredo, який в листі 20 XI 49 р. називає Хмельницького „gentilhuomo polacco della Rusia“, — Кордуба: Венецьке посольство до Хмельницького, ст. 17) і папський нунцій при імператорськім (австрійськім) дворі „хотіли війти в зносини з якою небудь духовною особою, ченцем (persona religiosa), який би міг їх точно поінформувати про козацькі діла і який би мав доступ до Хмельницького“ (Сборникъ 79—80). Варто теж зазначити, що лист Гетьмана до королевича Яна Казіміра, посланий перед елекцією (16 XI) власне через Мокрського, з обітницею піддержувати його кандидатуру на польський престол, був адресований до нього, яко до „Короля шведського“ (цей нележний йому дідичний титул королевич Ян Казімір прийняв ще перед елекцією, в Іюні мці). Відповідь Яна Казіміра Гетьману теж мала печатку „королівства шведського“. Поминаючи значіння цього факту в тодішній міжнародній політиці, піддержування кандидатури Яна Казіміра, яко дідичного, а не тільки вибраного Річпосполитою Монарха, йшло ще по лінії антиреспубліканських і монархічних тенденцій Гетьмана. „Бажаємо того, щоб по волі В. К. Милости вже більше тих побічних короликів не було і того у Господа Бога просимо, щоби В. К. Милость рачив бути самодержцем, як і инші Королі . . .“ — так писав Гетьман у цьому листі через Мокрського (С. Томашівський op. c. ст. 97; пор. вище ст. 117).

Для характеристики головних провідних ліній тодішньої католицької політики в Польщі і її впливу на польсько-українські відносини, треба зауважити, що Папа через свого нунція заложив енергічний протест проти Зборівської Умови (Сборникъ 77); що Король Ян Казімір мусів запевняти нунція, „що в цій умові не окреслено, який саме митрополит має дістати місце в Сенаті: православний чи уніятський“ (ibid. 75, і те саме в листі Сапіги, подканцлера Лит., до нунція ст. 180); що „школи єзуїтів будуть перенесені з Київа, але тільки на пять миль від города.“ Далі просив Король нунція підождати з офіціяльним дорученям папських бреве, бо такі вирази, як „perfidos hostes, et zizanium impiorum“ можуть образити польських підданих некатоликів, а особливо військо, серед якого багато іновірців (ibid. 78). Інтересна увага нунція, що на авдієнції у Короля 9 I 1650 були прийняті одночасно англійський посол і прибувший тоді до Варшави Митрополит Коссів (ibid. 81). Нунцій з задоволенням нотує слова, сказані якоби Королем у відповідь на заяву Киселя: що Митрополит ображений незатвердженням Зборівської Умови в Соймі, що козаки знов повстануть, що Хмельницький зі злости утопить Митрополита в Дніпрі. „Хай Митрополит заспокоїться — відповів Король — а ні, я сам утоплю його у Вислі, або скажу порізати на

кавалки“ (ibid. 82). „Королеві і польській Республіці в багатьох відносинах і по багатьом причинам зовсім бажана унія ціх руських схизматиків з апост. престолом ... Канцлер казав мені, що коли ця унія, як ми всі сподіємось, складеться, то єретики стратять усю свою смілівість і їх думки на соймі зовсім не будуть братись під розвагу. Що це правда, доказують ті великі зусилля, які приклали єретики, щоб одговорити православних од конґресу (на якому мала бути проклямована унія), мабуть передбачаючи велике ослабленя і велику шкоду, що можуть виникнути для них з установленя цієї святої унії“ (ibid. 98) — так писав нунцій з Варшави до Риму 12 Марта 1648 р., тоб-то на три дні перед заключеням при жвавім посередництві Царьгороду козацько-татарського союзу (Акты Ю. и З. Р. III, с. 180) і перед вибухом великого українського повстання ...

[177]) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, передм. ст. 56.

[178]) Джерела при біоґрафіях, як вище прим. 148.

[179]) Akademia Kijowsko-Mohilańska, s. 133.

[180]) Памятники К. Ком. II, ст. 442—444.

[181]) Там же ст. 450.

[182]) Relacya Sieleckiego, posłanego do Jerzego Chmielnickiego — Арх. Чарторийських c d x 2105, f. 245: „Między kozakami Zadnieprskimi, a z tej strony Dniepru, wielka niemiłość, nieprzyjaźń i dissidentia, zgoła divisi inter se“.

[183]) Акты Ю. и З. Р. VII, ст. 370; VIII ст. 115, 190, 205; IX, ст. 818; XI, ст. 471—2.

[184]) „Na Podlasiu motus wielkie powstały i chłopstwo, Ruś wszystka zbuntowała się, mianowicie w Bilsku i Drohiczynie, posłali do Chmielnickiego o suppetiae prosząc, a przynajmniej o głowę, którąby im mogła prodesse“ (Лист Андрія Мясковського з Варшави 9 IX 1648 р. „Zbiory Rusieckich“ Miscell. 1645—52 f. 69).

[185]) Над пропозиціями Веллінґа радили Гетьман і старшина, і на цій раді було постановлено, як доносить Королеві в своему рапорті Веллінґ: ... „dass man sich in keine tractaten einlassen sollte, es wehre dan, dass Ew. Königl. Mtt. ihnen cedirte das Jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniam, da der Griechiesche glaube gewesen und die sprache noch ist, biss an die Weixel, damit sie dasselbe behielten, wass sie mit ihrem Schwerdt gewonnen, und verlachet werden würden, wen sie nit vindicirten bey itziger gelegenheit, wass die ihrigen verlohren und ihnen mit unrecht ist genommen worden ...“ (Архивъ Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, ст. 205). Пор. вище примітка 113 а.

[186]) Пор. вище примітки 12 і 15, а также для прикладу грамоту митрополита Діонисія Балабана, видану Луцькому Братству в 1657 р. (Памятники I, ст. 104) і т. д., і т. д.

[187]) Памятники I, ст. 99. Арх. Ю.-З.Р. ч. III, т. VI ст. 138, 170, 221—2 (заприсяжена ассекурація Карла Ґустава), 297 („козаки бажають одержати всю країну мім Вислою і тутешніми місцями“ — доносить з Чигрина 12 VI 1657 р. посол Ліліенкрона); і як вище.

[188]) Інструкція Тернешельду і Веллінґу 25 IX 1656 р.: „... посли повинні ясно представити козакам, що теперішньою війною Великий Князь (так Шведи

титулували Царя) підтверджує свої замисли, що виражені в словах титула: Волині, Поділля, Білої Россії і многих других земель на сході, заході і півночі наслідник от отців і дідів — намагаючись отим шляхом предявити свої претенсії на всі ці землі, які ніколи не належали до Вел. Кн. Московського ... і ріжні инші, до яких ні один з його предків не мав претенсій. Звідціль козаки можуть легко зробити висновок, що жде їх, коли вони не перешкодять виконанню його (Царя) замислів. При тім треба звернути увагу, що Вел. Князь включив до свого титула і їх власну землю. Цей аргумент треба розвинути ширше і пояснити Хмельницькому, чому Москвитяне тайно замишляють заключити договір з Поляками і чому Поляки охотніще йдуть на приязнь з Москвою, чим зі Швецією. А власне Москвитяне, маючи надію захопити всю Литву і Польщу, думають шляхом зближеня з Поляками поневолити козаків і одняти од них волю, яко вони не стерплять ні в сусідстві, ні в самих руських з млях" (Арх. Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, ст. 160—1). Те саме в інструкції даній Лілієнкроні 10 IV 1657 р. (ib. ст. 259).

[189]) Лист з дня 8 VI 1648 р., виданий в Памятниках I, ст. 221.

[190]) Пор. Акты Юж. и. Зап. Рос. т. XIV, ст. 354.

[191]) Посольство Єлвева до Річпосполитої, Март 1657 р. (Сборникъ статей и мат. по ист. Ю.-З. Р. Кіевск. Ком. вып. I, ст. 76). На це польські дипльомати відповідали: „что неправда Хмельницкаго объявилась и къ Царскому Величеству: уже присягъ ныне Ракоце и полковника своего Онтона и Богуна прислалъ къ Ракоце съ войскомъ ... А Царскому Величеству онъ, Гетманъ Хмельницкой, во всем хочетъ починить дурное такое же, какъ и Королевскому Величеству учинилъ. И Царское Величество про то-бъ вѣдалъ, что мысль ево недобрая. А тѣ рѣчи говорилъ онъ подканцлеръ (Нарушевич) съ нимъ, Клементьемъ (Єлевим), по королевскому приказу" (ів. ст. 94, 100).

[192]) Див. вище ст. 52—3; посольство Бутурліна в Актахъ Южн. и Зап. Рос. т. III; реляція Желібужського і Акты Ю. и З. Р. т. XI, ст. 714. Інтересно між иншим, що в ролі посередника між Москвою і Швецією, поруч з Гетьманом, хотів також виступити і Курфірст брандебурґський (Kubala: Wojna Brandeburska, dodatek XI, s. 411).

[193]) Пор. Kubala: Wojna Brandeburska, s. 397: „Resolutio categorica" дана польським комісарам до замиреня з Москвою 5 X 1656 р.: Strony kozaków, tych omni meliori modo tam uspokoić, choćby też im co udzielnego za Dnieprem udzielić".

[194]) Посольство Бутурліна, як вище.

[195]) Kubala: Wojna Moskiewska, s. 117—18, 312, і Wojna Brandeburska: s. 406 і Traktat Wileński. Жерела до Іст. Укр. XII, 405 psm. і т. д.

[196]) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, ст. 364.

[197]) М. Станіславський під Берестечком був у польському війську і був ранений (Oświęcim: Dyaryusz s. 337). В р. 1657 він виступає як головний посередник між Ракочим і Юрієм Любомирським та прихильниками віддання Ракочому польської корони. Його маєток по конфіскаті був наданий Королем Андрієві Потоцькому. Про нього пор.: Dr. Antoni J. Sylwetki histor. ser. VIII,

s. 317; Jemiołowski pamiętniki s. 119; Жерела до Іст. Укр. XII, ст. 405 („М. Станиславской былъ отъ маршалка кор. отъ Любомирского, и отъ нѣкоторыхъ пановъ польскихъ, призывая Семиградского на королѣвство польское"), 407, 474; Арх. Чарторийських c d x 2446, f. 26: лист Василя Леховича до кн. Четвертинського 10 II 1657: „P. Stanisławski, chorąży halicki, ten zostaje przy Timi Januszu perduello." Василь Яворський був одним з головних дорадників Ракочого підчас його походу на Галичину в 1657 р. Його маєток по конфіскаті був наданий Савостяну Маховському, тому самому, що потім розстріляв Виговського. Пор. Szczęsny Morawski: Aryanie polscy s. 422, 459; Жерела до Іст. Укр. IV, ст. 16. Оженений був цей Яворський з Марухною Уруською.

[198]) Сам він був аріянин. Про нього пор. мою студію: „Аріянський соймик в Киселині в Маю 1638" (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка). Він належав до шведської партії, як всі майже аріяне під проводом Немирича. За нього і за Гулевича потім заступається перед Річпосполитою Гетьман Виговський з Військом Запорожським.

[199]) Арх. Чарторийських c d x 2446 f. 155. Пор. Boniecki: Herbarz VII, s. 402. Йому повернуто шляхецтво і уряди в р. 1662 (Vol. Legum IV konst. 1662 p. N. 63); Арх. Чартор. c d x 154, f. 760: „nie folgowano nigdy, dalszych przykładów nie szukając, etiam za panowania J. Kr. Mci sądził i skazał sejm . . . Hulewicza za zdradę ze Szwedami, 1658 r. sądził trybunał Stanisławskiego" etc.

[200]) Арх. Чарторийських c d x 2446, f. 203. Копіял кн. Степана Четвертинського.

[201]) Акты Ю. и З. Р. III, переписка в справі Нечая, ст. 519, 523 p s m.

[202]) Між иншим в інструкції шведським послам до Гетьмана, Веллінґу і Ліліенкроні, був вставлений такий пункт: посли . . . . „повинні поручити увазі Хмельницького польських шляхтичів, що підчас теперішньої війни вірно стояли по боці Корол. Вел., особливо кн. Богуслава Радзівілла, ґенералмайора Немирича і полковника Корецького, щоб їм повернуті були їх добра, а з окрема їх дідичні маєтки в козацьких ґрянцях, маючи на увазі, що таких осіх небагато і що вони можуть козакам у великій пригоді стати." (Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI ст. 158, 269).

[203]) Boniecki: Herbarz s. voce; Dr. Antoni J.: Opowiadania ser. III, t. II „Jak się żyło na kresach ukrainnych". Про молодого Степана в Арх. Чарторийських c d x 2446, f. 85, 153, 227.

[204]) Фундація монастиря, в Арх. Чартор. c d x 2446, f. 160 і лист Балабана, писаний з Хорохорина 15 IX 1659, f. 209. М. Грушевський: Історія України т. VII, ст. 436–7, 585.

[205]) Арх. Чартор. c d x 2446 f. 143, лист датований з Нової Четвертні 7 VII 1658 р.

[206]) Пор. Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, N 89—101, і т. д.

[207]) М. Грушевський: Іст. Укр. VII, ст. 543.

[208]) Michałowski: Ks. pamiętn. 157. Самовидець: Літопись ст. 222. Його дружина вийшла потім заміж за Коссаковського (Boniecki: Herbarz IV, s. 36),

а не була „віддана силоміць заміж за якогось козака“, як пишуть деякі польські історики.

[209]) Його листування з Іваном і Костянтином Виговськими, Ждановичем, полковником литовським Кмітичем, зі Станісл. Потоцьким і иншими зберігається в Арх. Чартор. c d x 2446. Помітка „ядовитий“ знаходиться при листі кн. Степана з д. 9 II 1657 до кн. Вишневецького, який тоді наближався з польським військом до Волині (ib. f. 23).

[210]) „JMP. Wyhowski Hetman Wielki Zaporoski, który ma spokrewnienie z synem moim“ — писав Четвертинський (c d x c. f. 143). „Jus sanguinis przez spokrewnienie z domem x ż ą t Sołomereckich adigit do scislejszej ku WMMPanu obserwantiey“ — писав до Четвертинського Ів. Виговський (ib. f. 95).

[211]) Арх. Чартор. c d x 2446, f. 17. Того самого дня князь висилає листа до Виговського з проханням про „інтерцесію до Гетьмана“ (l. c.). Зарудного титулує він в цьому листі „стражником.“

[212]) Архив Чарторийських c d x 2446, f. 64: „Copia listu od JMM PP. Obywatelów Wdztwa Wołyńskiego do Pana Chmielnickiego w Ołyce 7 Junii 1657“ (всі ці листи писані розуміється по польські). Про спустошеня Волині пор. ще інструкцію послам на сойм 1652 р.: край зруйнований військами козацькими, а також „польськими і німецькими“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I N 37).

[213]) Арх. Чарторийських c d x 2446, f. 24: „Kopia listu od P. Chmielnickiego do Xcia JMCi P. Podkomorzego Bracławskiego, z Czyhryna 17 Januarii 1657.“

[214]) Напр. в листі до Констянтина Виговського полковника пинського і туровського з д. 7 VII. 1658 р. (Арх. Чарторийських ib. f. 143).

[215]) Лист Констянтина Виговського до кн. Степана Четвертинського (ib. f. 145).

[216]) Пам. Київск. Ком. вид. 1898 р. т. III, ст. 265—7. Пор. ще лист з д. 31 I 1658 з Межибожа до Беневського від полковника Федора Михайловича (Лободи?), що, як Тарновський на Волині, так він на Поділлі, був начальником козацьких залог. І він, як і Тарновский, чемно Беневського збуваючи, свое робив. „Ми чинимо все по наказу Гетьмана Військ Запорожських — писав він — і то обережно, маючи на думці приказку: святий покою — добро з тобою“ (ib. ст. 272—3).

[217]) „Relatia Ukraińska przesłana Królowi od S. Bieniewskiego w lutym 1658 r.“ Памятники III, ст. 284. Новаковський, про якого тут мова, це м. б. Остап Новаковський „нобілітований“ в 1661 р. (Vol. Legum IV s. 359).

[218]) Акты Ю. и З. Рос. IV ст. 105.

[219]) Памятники III ст. 264—5. Лист Тарновського до Беневського з Межиріча 26 I 1658.

[220]) Реляція Беневського Королю і канцлеру в Січні 1658: „Nadto i z tymi Ich Mciami, ad quorum instantiam te załogi wprowadzone, expostuluję, aby ich zbyli, ale podobno nie tak łatwo zbyć jako się ich nabyło“ (Памятники III, ст. 269).

[221]) Памятники III, ст. 259: Лист Стан. Потоцького до Беневського 8 I 1658.

[222]) „Статейной списокъ гонца Федора Зыкова, посланнаго къ польскому Королю . . . 1656 г. Апрѣля 24 — Іюля 10.“ Сборникъ Кіевск. Ком., выпускъ I, ст. 40 – 41.

[223]) Kubala: Wojna brandeburska, Dodatek N XXIII.

[224]) Ibidem: List Chmielnickiego do Magistratu Lwowskiego z Czehryna 9 III 1657.

[225]) Арх. Чарторийських c d x 2446 f. 29.

[226]) Тільки в р. 1662 Річпосполита дала йому староство луцьке, потім став він обозним коронним і старостою корсунським. Був одружений з кн. Констанцією Вишневецькою. Пор. Памятники Кіевск. Ком. III, 289.

[227]) Арх. Чартор. c d x 2446 f. 23.

[228]) Ibidem f. 25. Про козацькі залоги, що стали вже тоді були в Пинську, Корці, Межибожі і т. д. пор. ще Акты Ю. и. З. Р. IV. ст. 35, 61 psm. Про полковників, посланих тоді на окупацію цих земель і на допомогу Ракочому, крім вище поданих джерел, ще Акты Ю. и З. Р. IV ст. 54, Жерела до Іст. України XII ст. 485, 509 і т. д.

[229]) Подаю важніщу літературу про Немиричів взагалі і Юрія зокрема. J. Łukaszewicz: Jerzy Niemierzyc (Biblioteka Warszawska 1860); Heleniusz: Wspomnienia lat minionych (1876); Dr. Antoni J.: Niemirycze (Opowiadania Hist. ser. III, t. 2 (1882), а также ser. V s. 74—85; Ор. Левицький: Передмова до т. VI, ч. I Арх. Ю.-З. Рос. (1883); О. Фотинський: Юрій Немирич (Волынскій Ист.-Арх. Сборникъ 1896); Szczęsny Morawski: Aryanie Polscy (1906); мої розвідки: „Аріянський соймик в Киселині на Волині“ (там подана література про аріянство на Україні), і „Ґенерал артилерії Великого Князівства Руського“, а також численні згадки в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“. Крім вище згаданої літератури використав я для біографії Юрія Немирича ще „описи актовыхъ книгъ Кіевск. Центр. Архива“, гербовники і „Фамільний Архів Немиричів“, на превеликий жаль дуже невеликий, який був тоді (це було в 1910 р.) в посіданню одного з нащадків цього роду. Інші джерела будуть подані нижче. Ґенеальоґія Немиричів представляється так: Есиф Немирич мав 4 синів: Андрія (родоначальника лінії черняхівської), Матвія (родоначальника лінії олевської), Семена і Івана. Андрій мав сина Степана. Матвій 4 синів: Олександра, Самійла, Миколу і Криштофа. Іван дочку Федору замужем за Олександром Ганським. Синами Степана Адріевича (аріянина) були Юрій і Степан, теж аріяне. Порім Юрій перейшов на православну, а Степан на католицьку віру. Олександер Матвієвич (член брацтва луцького) мав сина Іосифа — Кароля, який перший з лінії олевської перейшов на католицтво. В дальших поколіннях рід спольонізувався і перестав грати видатніщу ролю в історії рідного краю.

[230]) „And. Rutcovii Cteticae id est de modis acquirendi . . .“ Автор, присвячуючи книжку Немиричові, взяв девізом слова Айсхільоса: Sapit non qui plurima, sed qui fructuosa novit. Цитую за Кубалею: Wojna Brandeburska s. 345, ods. 6.

[231]) Kubala: Wojna Brandeburska s. 156.

[232]) Kubala: Ossoliński t. II, s. 67. „Jeśli schizma i luter Polską władać będzie, pewnie swojej wolności cny Polak zbędzie“ — цей тогочасний двостих з рукописи бібл. Оссолінських подає С. Томашівський (Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, примітка 57), вважаючи, що він відноситься до Німців. На мою думку, мова тут про православних і диссидентів в Річпосполитій, які були в союзі і прямували спільно до обмеженя „свобід“ тієї магнацько-шляхецької олігархії, що оборону і панування віри католицької зробила своїм боєвим політичним кличем.

[233]) Справа про ці маєтки і боротьбу за них представлена мною докладно в монографії про Кричевського, який у цім наїзді разом з козаками свого полку теж приймав участь (Z Dziejów Ukrainy s. 339—354).

[234]) Архивъ Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, передмова, ст. 46—7 і М. Кордуба: „Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV“ (передмова до XII тому „Жерел до Іст. України-Руси“). Автор останньої праці очевидно помиляється, думаючи, що Немирич був тоді „на службі“ у Радзівілла. Магнат український був рівний магнату литовському і був звязаний з ним спільними цілями і спільними інтересами. Пізніща видатна участь Юрія Немирича в українськім державнім і національнім життю не повинна давати сучасним українським історикам підстав думати, що Немирич міг бути тільки чиїмсь „слугою.“

[235]) Арх. Чартор. c d x 143 N 9 (лист Немирича) і c d x 378 f. 583 (його промова на соймі). Пор. вище прим. 83.

[236]) Арх. Ю.-З. Рос. ч. II, т. I, N 29 і Арх. Чартор. c d x 144 f. 350.

[237]) Пор. напр. лист Кисіля до Немирича з д. 8 IX 1650 р. в Арх. Чарторийських c d x 144 N 192.

[238]) Опись акт книги Кіевск. Центр. Арх. N 20 ст 21, 24. Vol. Legum IV, 171.

[239]) Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I N 39. Kubala: Wojna Moskiewska s. 103.

[240]) Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I. ст. 468. Vol. Legum IV, s. 231. Оригінал вищезгаданої інструкції, підписаної м. и. і Немиричем, в Арх. Чартор. c d x 402 f. 51—68.

[241]) Арх. Чарторийських c d x 141 N 163: „Prawdziwa relacya o poddaniu się hetmanów i wojska kwarcianego Królowi szw. Karolowi Gustawowi an. 1655 in Novembris.“ Там між иншим далі читаємо: „Niemiryczowi podkomorzemu kijowsk. dał (Король шведський) list przypowiedni na 5 tysięcy, który u niego valet nimia confidentia et autoritate.“ Пор. ще: Pamiętniki Łosia sub. an. 1655: „wojska polskie poddały się Szwedom pod Sandomierzem w Wilję Sw. Marcina.“ В битві під Ґоломбем Немирич бере участь по боці Шведів (Gazette de France N 40, 30 Mars 1656). 16 IV 1656 р. він пише листа до Замойського підчашого кор., намовляючи його перейти на сторону шведську, бо „Король шведський і Князь семигородський, що обіцяють, того додержать“ (Арх. Чартор. c d x 150 N 20).

[242]) Пор. вище прим. 202. Характерна теж записка власною рукою Гіер. Радзієвського, додана до його листа до Виговського з табору Карла Ґустава

в Радомі д. 16. VIII 1656 р.: „JMPan Podkomorzy kijowski Nemiric służby swe zaleca tak JMPanu Hetmanowi, jak WMPanu i dawną swoją ponawia przyjaźń“ (Kubala: Wojna Brandeburska, dodatek s. 408).

[243]) Пор. Арх. Ю.-З. Рос. ч. III т. VI с. 285—6, 324. Ці звістки вказують, що вже в Маї місяці Немирич виступав спільно з козаками. Ворог Немирича протопоп ніжинський Філімонов оповідав у Москві, що Немирич прибув до Чигрина „на 2 або 3 тижні перед смертю Хмельницького“ (Акты Ю. и З. Рос. XV с. 54); допитувані про це пізніще козаки казали загально: „ще за небіжчика Хмельницького“ (ib. т. IV ст. 109).

[244]) Крім джерел поданих вище: Krzyżanowski — Dawna Polska II, s. 407. Tad. Grabowski: Literatura aryańska w Polsce (Kraków 1908) s. 460. Ян Лещинський воєвода познанський, родич Немирича, писав до нього з цього приводу 5 IX 1658 р.: „. . . .certior zostaję, że WMPan, porzuciwszy pierwsze błędy (аріянство), przywróciłeś się do nas, nie widzę ja bowiem tylko subtillissimam differentiam między grecką a rzymską wiarą; szczerze tego gratulor Boskiego oświecenia“ (Арх. Чарторийських c d x 388 N 217). Пор. також dyaryusz poprzysięgania na sejmie ugody hadziackiej: „Jerzy Niemirycz podkomorzy kijowski . . . udał się pod protekcyę do kozaków i tam ochrzcił się na wiarę ruską“ (Арх. Чартор. c d x 151 f. 390).

[245]) Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI ст. 325. Додаймо, що Юрій Немирич був одружений з Лизаветою Слупецькою, дочкою Станіслава каштеляна люблінського і Варвари Лещинської (Boniecki: Herbarz, т. XIV s. 156).

[246]) За них пізніще в р. 1658 Військо Запорожське при затвердженю Гадяцької Умови перед Урядом Річпосполитої заступатись буде (Памятники Киевск. Ком. III, 339).

[247]) Пор. вище примітка 2. Пізніще цей Сурин став писарем земським київським, стольником житомирським і підстаростою овруцьким. Йому ще в р. 1684 якийсь шляхтич закидав, що він „писарь не земський київський, але козацький, який в часі ребелії був писарем у козаків“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. II ст. 89—90). Пор. мою розвідку: Данило Братковський ст. 9.

[248]) Юрій Стеткевич прийняв протекцію царську мабуть в Смоленську (Акты Ю. и З. Р. XIV ст. 66), присягав одначе Цареві допіру в Минську (ib. т. III ст. 553), потім, бачучи надсильства московські, перейшов до Хмельницького: „Jerzy Krzysztofowicz Stetkiewicz 1655, do kozaków się wyniósł“ — пише тогочасник Коялович: Herbarz (Compendium) s. 101. Ґенеальоґія Стеткевичів, подана Несецким, така: Богдан Стеткевич маршалок надворний литовський, оженений з Овдотією кн. Друцькою-Горською, мав сина Вільгельма, подкоморія браславського, ожен. в 1601 р. з Ганною кн. Оґінською. Вільгельм і Ганна мали 3 синів: Криштофа, подкоморія браславського, Богдана, каштеляна новогродського і Івана. Сини Криштофа (що перший в роді перейшов на католицтво) і кн. Крушинської: Вільгельм хорунжий минський і Юрій (про якого мова вище). Богдан оженений з кн. Саломерецькою мав сина Михайла (звісного Хмельничанина), дочку Олену замужом за Виговським і ще одну

дочку, замужом за Суходольським. Іван мав трьох синів: Івана, Северина і Криштофа.

[249]) Коялович: Herbarz, Herold Polski 1897, s. 229—230. В. Эйнгорнъ: Сношенія малор. духовенства съ моск. правит. с. 103—5, 112. Акты Ю. и З. Р. т. IV с. 7, 44, 46, psm. і т. XI с. 720 (спис маєтків старого Івана Мещерського, які дідичить його дочка, дружина Костянтина Виговського). В актах Мещерські пишуться иноді Мещеринами.

[250]) Акты Ю. и З. Р. т. XIV, с. 655.

[251]) Kubala: Wojna Brandeburska, s. 153.

[252]) До Смоленська Євлев приїхав 29 Мая (1657 р.), отже подана ним звістка припадає на цей місяць. Сборникъ статей и матеріяловъ по ист. Ю.-З. Р., изд. Кіевск. Ком, вып. I, с. 107.

[253]) Пор. лист. литовського гетьмана, воєводи виленського Павла Сапіги до Бенєвського з д. 8 I 1658 р. Виправдуючись з посланих на нього доносів, він пише: „Nie lękam się obietnicy, gdyż zawsze in rem oyczyzny formowane były legatie moje w sposób zatrzymania impetów, nie traktowania o pokoy. Co się dotyczy chorągwi p. Alexandrowicza i niektórych draganśkich, z temi za daniem pozwów snadna rozprawa przed pułkownikiem, lub przed sędzią wojskowym. Assekuruję, że nie sfolguję nikomu, o co i téraz surowie expostulując, piszę do starszyzny, wszelkim exaktiom zabiegając, by i na gardle karać kazałem“ (Памятники Кіевск Ком. т. III, с. 260—1). А также реляція Бенєвського, послана королю і канцлеру в Січні 1658 р.: „Za Słucz wprowadzona załoga (козацька) nad Horyń . . . zwodzi stare wojsko litewskie, którego część nad rzeką Horyniem j. m. p. Wojewoda wileński (Сапіга) na hibernie collocował. Te zaś chorągwie (литовські) w jakie zaszły zadatki z temi załogami (козацькими) patet z listu Tarnawskiego, którego kopię posyłam. Zgoła res in discrimen deducta“ (ib. ст. 269). Факти переходу відділів литовського війська до козаків бували і раніще. Так лит. подканцлер Казімір-Лев Сапіга пише 23 X 1654 з Гродна: Bychow u Dniepru oblężony od wojska kozackiego z Zołotarenkiem, którego siła z Mohilewskiej i Szkłowskiej włości bardzo accrevit, niemniej z Homla, bo dziewięć chorągwi pieniężnego Rzeczypospolitej ludu, poddawszy Homel, przyjęły obsequium i zdrajcy temu assistunt“ (ib. ст. 215).

[254]) Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I, ст. 64—5.

[255]) Акты Ю. и З. Р. т. XIV, с. 335.

[256]) Копія цього універсалу в транскрипції лат. буквами в Арх. Чарторийських cdx 3776. Пор. жадання Богдана Хмельницького від Москви, щоб не чинено з московського боку кривд „шляхтѣ, которые живутъ въ городахъ Войска Запор.“ (Акты Ю. и З. Р. т. III, с. 577).

[257]) І. Лаппо: Пинскій сеймикъ послѣ отрѣченія Яна Казимира (Журнал Министерства Нар. Просвѣщенія, Февраль 1910), подає інструкції соймикові з підписами цієї шляхти. Коялович: Herbarz szlachty litewskiej; „Słownik Geograficzny“ s. v. „Pińsk“; крім того: Акты Ю. и З. Рос. і мої виписки з архівних матеріялів, яких тут не цитую, бо це зайняло-б забагато місця.

[258]) Про ці наїзди пор. Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I N 27. Про боротьбу Руси, в тім числі і Руси пинського повіту, в Вел. Кн. Литовськім, див. відповідні томи Історії України проф. Грушевського.

[259]) Памятники Кіевск. Ком. т. II, ст. 385—390.

[260]) Про популярність Тукальського серед шляхти свідчить м. инш. пізніщий лист Тетері до канцлера Пражмовського 14 XI 1663 з приводу вибору нового Митрополита: „Wszyscy zaś, jako to szlachta z W-wa Kijowskiego, pewna szlachta z Wołynia, a nawet wszystek kler i Wojsko Zaporożskie wotowali cale na ojca Tukalskiego, upornie stawając, aby on zasiadł Sedem Metropoliae“ (Памятники Кіевск. Ком. IV. с. 387 і тамже ще два листи в цій справі до Пражмовського і до Короля). Ставши пізніще Митрополитом, Тукальський все піддержує живі зносини з рідним Пинськом. Так напр. в 1668 р. воєвода московський піймав „чернца Іоилемъ звутъ Межицкой, ѣдетъ изъ Пинска къ Тукальскому митрополиту въ Чигиринъ“ (Акты Ю. и З. Р. VII, ст. 11) і т. д.

[261]) Пор. Пункти петиції послів Війська Запорожського представлені на сойм при затверджені Гадяцької Умови: „Cerkwie w Pińsku i w okolicy tego powiatu, po większej części, ile w królewszczyźnię, pod unitami są.“ (Памятники III, с. 336).

[262]) Пор. вище стор. 107—8 і примітка 92. Геральдик, історик і разом католицький священник Коялович, якому належить оця характеристика Стеткевича, бувши сам свідком цих подій, записував свої характеристики, або на підставі особистого знайомства, або з уст сучасників.

[263]) Опись Акт. Книги Кіевск. Центр. Архива N 19, ст. 26.

[264]) Pamiętniki Albr. Stan. Radziwiłła II, s. 351. Baliński Michał: Pamiętniki hist., s. 19—20. Смирновъ: Рисунки Кіева 1651 г. с. 235. Пор. вище (ст. 102) домагання Конця, представника в-ва Берестейського на соймі елекційнім, щоб Річпосполита повернула втрати зруйнованій шляхті.

[265]) Лаппо: Пинскій Сеймикъ послѣ отрѣченія Яна Казимира, ст. 287.

[266]) Акты Ю. и З. Р. VIII, с. 395.

[267]) Акты Ю. и З. Р. XI, с. 764 і 719 (спис цих маєтків).

[268]) Herbarz Kojałowicza: Nomenclator (Herold Polski r. 1906) s. 256: „od początku wojny kozackiej sprawiał się dzielnie, jako tribunus legionis Pinscensis, aż do wyprawy pod Żwaniec, wreszcie zrozpaczywszy, do kozaków przystał.“ В битві під Лоєвим в Липні 1649 р. між Радзівіллом і полковником київським Кричевським, полк піхоти Лукаша Єльського, марш. пов. пинського, входив в склад литовських військ кн. Радзівілла (Pamiętniki Wójcickiego II, s. 107). Реєстр цього полку у Ґурського (Hist. piechoty polskiej s. 245—6). Пор. Лаппо ор. с. ст. 286: „универсал Лук. Ельского, маршалка і пулковника повѣту пинского“, а также Słownik Geograficzny s. v. „Pińsk.“

[269]) Цей універсал Хмельницького з Актів Віленського Центр. Архіва цитує у вищезгаданій праці І. Лаппо, ст. 287. Про те, як від фактичного взаємовідношеня політичних сил залежало прийняття чи неприйняття впису якогось політичного акту до місцевих урядових книг пор. скаргу шляхти православної в „Супліка ції“ 1623 р.: „Przed nami zaś [православними] w tych, od nich (уніятів)

dziejących nam się krzywdach, księgi po grodach pozawierano, że urzędnicy grodzcy protestacyi od nas w sprawach takowych nie przyjmują". Про цю „Суплікацію" див. низче примітка 284.

[270]) „Adam Brzeski, stolnik piński, odprawując poselstwo od powiatu swego do Zaporożskiego Hetmana Chmielnickiego, umarł" — пише Коялович (Herbarz Litewski w Heroldzie Polskim r. 1897, s. 238).

[271]) Цей універсал Гетьмана Хмельницького з Актів Віленського Центр. Арх. цитує І. Лаппо ор. с. ст. 287.

[272]) Підпис Груші з печаткою гербовою Абданк в Арх. Чартор. c d x 402, f. 273. Його дружина може була шляхтянкою теж з північних земель, про що свідчили б її близькі зносини з Івановою Виговською, Стеткевичівною з дому. Пор. між инш. пункт з Умови Чудніської, який домагається, щоб „Pani Hruszyna" з Виговською були з неволі увільнені (Vol. Leg. IV, s. 359).

[273]) Реляція Беневського в Січні 1658 р.: „Strony tego Pińska, jakom w relacyi powiedział, tak i teraz resumo informationem, że po wykonaniu juramentu Hetmanowi Chmielnickiemu przez Pana Marszałka Pińskiego i jego collegi, gdy realiter przyjęli subjectionem, zesłał zaraz Chmielnicki ad apprehendendam possessionem Hruszę, i de facto Hrusza zostawał tam. Co wszystko działo się między odjazdem moim pierwszym z Ukrainy i powrotem powtórnym w Ukrainę. Przy traktatach, gdym się upomniał, aby Hruszę sprowadzono, powiedzieli i stawali przy tym, że to ma być do generalnych traktatów zachowano, gdyż ad instantiam nobilitatis, przez posły zaprzysiężoną, weszliśmy tam. Ja tedy, widząc manifestam w tej legacyi perduelionem, nie mogłem dalej procedere, i jako wszystko, tak i to wziąłem do J. Kr. Mci P. M. Młwego. Po odjezdzie interim moim ostatnim z Ukrainy, chorągwie Xsięstwa Litewskiego wypędziły te załogi z Pińska, względem czego Hetman Zaporowski praetendit violationem armisticji, jako to w liście swoim do mnie pisze, grożąc zesłaniem wojska. Uważać tedy, możliwa li rzecz w takim postępku niesfornym — gdy co jeden zrobi, drugi zepsuje — spodziewać się dobrych progressów" — кінчить наріканням на литовського гетьмана Сапігу Беневський (Памятники Киев. Ком. III, ст. 270). А также Awizy z Ukrainy: „w Pińsku kozaków niemało, którzy z Hruszą na to zesłani, aby jurament powiatów Pińskich podług Diplomu Chmielnickiego wykonany był" (Арх. Чартор. c d x 2446, f. 82).

[274]) List od Rodkiewicza do ks. Stef. Czetwertyńskiego 30 VIII 1657 r. Арх. Чартор. c d x 2446, f. 78.

[275]) Оповідання про ці події зі слів їх самовидця збереглись в рукописі Арх. Чартор. c d x 2105, f. 75.

[276]) Лист Виговського до Беневського 19 XII 1657 р. в Памятниках К. Ком. т. III ст. 253 і краща копія в Арх. Чарторийських c d x 2446 f. 91. Тамже в Памятн. т. III листи Сапіги (ст. 260, 263, 275) і реляція Беневського (ст. 269—270), в якій він між иншим радить вище згаданий лист Виговського, йому присланий, заховати до слушного часу, щоб згодом доказати ним факт

„зради пинської шляхти, яку дехто намагається заперечити.“ А поки що нарікає він на Сапігу, із за якого може розбитись його миротворча праця (вище примітка 273).

[277]) Арх. Чартор. c d x 2446 f. 154 (скарга на Костюшка кн. Степана Четвертинського до Тетері 18 IX 1658 р.) Пор. Кояловича Herbarz litewski s. 262 і Корзона біографія Тадеуша Косцюшка.

[278]) Копія універсалу Кост. Виговського в Арх. Чартор. c d x 2446, f. 142. Дата вписаня другий раз „Забезпеченя“ до книг мійських київських в Памятниках Киевск. Ком. III, 249. Пор. вище примітка 2.

[279]) „Syn mój Pan (Каштелян) Miński moim kosztem, mając pokrewność z IMcią Panem Hetmanem (Виговським), wyprawił do JMci chorągiew, która i teraz tam zostaje“ — писав 11 XI 1659 р. до полк. Кост. Виговського старий Степан кн. Четвертинський (Арх. Чартор. c d x 2446 f. 221). Мабуть на чолі цієї хоругви стояв Андрій кн. Святополк Четвертинський, якому пізніше 16 I 1660 р. в міст. Степані Гетьман Виговський видав універсал: „iż mając sobie sejmową constytucyą daną potestatem zaciągów w państwach J. Kr. Mci, użyłem Xięcia JMci Andrzeja Światopełka Czetwertyńskiego, aby chorągiew kozacką 150 koni w kwarciany zaciąg Xięstwa Ruskiego zaciągnął, etc.“ (Арх. Чартор. c d x 2446 f. 241).

[280]) „Syn Łukasza Roman Jelski, rotmistrz J. Kr. M. pod hetmanem Sapiehą, potem się przeniósł do wojewody kijowskiego Wyhowskiego i pułki wodził“ — пише Коялович: Herbarz „Herold Polski“ 1897 s. 213. Ротмистрами в полку Романа Єльського були Жуковський і Кржижановський. На них за якісь звичайні жовнірські кривди скаржиться 25 X 1659 Степан кн. Четвертинський (Арх. Чартор. c d x 2446, f. 214—15, 220).

[281]) Dyaryusz Sejmu Lubelskiego 1569 r., виданий Петербурською Археографічною Ком., ст. 257. Пор. мою розвідку в збірнику Z Dziejów Ukrainy ст. 68—74. Характерні з цього боку слова одного з видатніщих представників Руси кн. Костянтина Вишневецького, сказані на цім соймі: „I w tem się Waszej Królewskiej Mości opowiadamy, iż przystajemy ludzie wolni, swobodni, abyśmy nie byli w zacnościach swych szlacheckich uniżeni, gdyżeśmy jest naród tak poczciwy, jako żadnemu narodowi na świecie naprzód nic nie damy i czujemy się w tym, żeśmy każdemu narodowi są równi szlachectwem . . . Tak też, i ż e ś m y s ą r ó ż n e j r e l i g j i, a zwłaszcza Grekowie, abyśmy tym nie byli poniżeni, aby nikt do inszej religji nie był przyciągany“ . . .

[282]) М. Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в. вид. II, ст. 53. Акты Зап. Рос. т. III, N 64 і моя розвідка в збірнику Z Dziejów Ukrainy st. 74—77. Щоби „wszystkie przywileje, listy, mandaty i inne wszystkie sprawy Kijowskiego, Wołyńskiego i Bracławskiego Województw ruskim językiem w kancelaryach J. Kr. M. pisane i wydawane były“ — постановляє шляхта волинська на соймі 1632 р. (Al. Jabłonowski: Źródła dziejowe t. VI s. CV). Так само ще в р. 1638 вставляє вона в свою інструкцію послам на сойм, щоби „przy metryce ruskiej był szlachcic tych województw, które prawa swe charakterem ruskim pisane mają, którego bracia podadzą“ і який „dekreta

województw Kijowskiego, Bracławskiego, Wołyńskiego i Czernihowskiego pisać i expedyować ma“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I, N 21).

[283]) „Zdanie o Narodzie Ruskim“ Гербурта перевидане в цілости в збірнику Z Dziejów Ukrainy ст. 80—97, тамже моя розвідка про його автора.

[284]) „Supplikatia do Przeoświeconego i J. W. Przezacnej Korony Polskiej i W. X. Litewskiego obojego stanu duchownego i świeckiego Senatu, w roku tym teraźniejszym 1623 do Warszawy na Sejm Walny przybyłego — od obywatelów koronnych i W. X. Litewskiego wszystkich wobec i każdego zosobna: ludzi zawołania szlacheckiego, religii starożytnej greckiej, posłuszeństwa wschodniego.“ В важніщих уривках перевидана в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 99—111; в цілости — в „Документахъ объясняющихъ исторію зап.-рус. края“ (Петербург 1865). „Supplikatia“ була тоді ж таки, в 1623 р., оголошена її авторами друком. Один примірник цієї дуже рідкої тепер книжки зберігався в Публичній Бібліотеці Петербурській. Яко приклад тодішньої свідомости, що Русь буває двох вір — римської і грецької — і що до Народу Руського належать так православні як і римо-католики — може ще послужити згадана вище фундація Гальшки з Гулевичів Лозчиної з р. 1615, в якій підкреслюється, що вона зроблена тільки для Руси православної: „осьвіцоним княжатам, вельможним панам, шляхті і якого-ж кольвек іного заволаня і стану людям російским, а еднак тим тілько, которие в православной благочестивой Церкви Всходной набожества греческого вірі, в послушенстві теж і благословенстві святійшого Патріарха Константинопольського неодменне трвають і трвати будуть“... (Памятники Кіевск. Ком. II, 386).

[285]) Памятники Кіевск. Ком. вид 1898 I, ст. 332, і инші копії цієї „Supliki do Majestatu J. Kr. Mci i Rzplitej Wojska J. Kr. M. Zaporowskiego“. Пор. вище прим. 35 і лист Гетьмана до шлята волинської I XI 1650 р. (вище ст. 68—71).

[286]) Цей пункт введений в Умову Зборівську, пізніще в Умову Білоцерківську 28 IX 1651 р. („Szlachta rzymskiej i greckiej religji, którzy byli przy Wojsku J. Kr. M. Zaporowskim... tych wszystkich ma okrywać amnestya“) і т. д. Про це ширше в моїй монографії про Кричевського („Z Dziejów Ukrainy“ ст. 157 і дальші).

[287]) Арх. Чарторийських c d x 139, f. 317. Про характер козацького повстання в його першій автономістичній добі була мови вище в розділі V. Ще для еволюції поглядів тодішньої провідної козацької старшинської верстви на справи релігійно-національні і державні цікаво порівняти з „Забезпеченям“, виданим Гетьманом пинській римо-католицькій шляхті, його слова, сказані польським комісарам у Переяславі в початку 1649 р. Щоб ці слова зрозуміти, треба згадати, що більшість старшини тоді бажає тільки козацької автономії та забезпеченя прав православних в Річпосполитій, і про сотворення окремої своєї держави ще не думає. Коли комісари Річпосполитої почали Гетьманові докоряти, що по його наказу в Київі: „Ляхів топлять, вбивають шляхту обоєго пола, дітей, ксьондзів, і костели пограбувавши, шукають Ляхів і під землею“ — то він, висловлюючи погляди, пануючі тоді серед більшости присутної при цій розмові старшини ко-

зацької, відповів: „я не приказав невинних вбивати, але тільки тих, що до нас пристати і на нашу віру хреститися не хочуть“ (Памятники Кіевск. Ком. II, 324). Але вже напр. 24 Марта 1652 р. Гетьман видає з Чигрина універсал до „Pułkowników, Assaułów, Sotników і wszystkich mołojców Wojska Zaporowskiego ... і Lachów pobratymstwo z nami trzymających“ (Grabowski: Ojszyste Spominki II, s. 311). Чим далі, тим більше погляд територіяльний і державно-національний став брати верх над поглядом екстериторіяльно-реліґійним (забезпеченя прав православних в цілій Річпосполитій Польській де-б вони не жили) і станово-козацьким, недержавним. Про тодішню урядову політику Річпосполитої в справі унії пор. напр. наведену вище (примітка 29) інструкцію комісарам.

[288]) Пор. вище примітки 2 і 247.

[289]) Сборник Кіевск. Ком., вып. I, ст. 111: російські переклади шведських пропозицій Гетьману, привезені царським послом в Польщі Євлевим. Про ці переклади пор. вище примітка 113 а.

[290]) Наприклад в оповіданнях записаних в р. 1897—99 з уст старих селян в Суботові священником Марком Грушевським, знаходимо такі характерні місця: Оповідаючи про шукання скарбів у Суботові 80-літній дід Пилип Шуть каже: „чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть таки добиватись правів Хмельницького. Кажуть ... що в якійсь коломні, либонь, шкатулка є, а в ній ключі од льохів, плани та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там десь і права позамикані.“ Далі він каже, що „приспи (терраси), що й тепера є в попівськім огороді — зовуться царською дорогою через те, що ними Гетьман їздив понад ставом у Чигрин до столиці.“ Знов же дід Іван Пушкар, „літ більше сотні“, оповідає: „кажуть було мати і баба, що у Суботів приїдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську одшукати. Десь у замчищі на острові посеред моря старий Хмельницький оселив близнючків Тимошевих, як Тимоша вбито було. Навмисне все дбав, щоб роду не понизить і з роду не вийти: кортіло таки, щоб карона чужому не одійшла. То й сього сподіватись треба. Трегуб Махей то каже, що уже десь і у Херсонщині рід Хмельницького хутором живе, десь недалеко Ковалевої якономії, та хто його знає, не бачив і ні од кого другого не чув, то й казати не буду,“ і т. д. (Марко Грушевський: Гетьманське гніздо, урочища і перекази села Суботова, зібрані в р. р. 1897—99. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XCI, р. 1909, кн. V). Як відносилась тодішня „чернь“ козацька до проголошеня наслідником Гетьманським Юрія і як до планів та намірів Виговського — про це буде ширше мова в другій частині цієї праці.

[291]) Заслужений історик України Олександер Яблоновський пише: „серед старшини козацької, коли не більша частина, то частина дуже значна, була це шляхта, перейнята від колиски ідеалами, яких виразом була елєкція і pacta conventa“ (Pisma t. II s. 219).

Як сильні в Польщі були ці „ідеали“ свідчить між иншим вступна промова маршалка елекційного сойму в 1648 р. Богуслава Лещинського і промова Яна

Казіміра з подякою за вибір — промови, сказані в мент найбільшої небезпеки і початку руїни польської держави: „Одинока потіха і прикраса нашого народу та — казав маршалок, — що у нас не один Дім Володарів, а всі невольники: лише вільні голоси по своїй волі добірають собі Пана, не беручи його з колиски... Одній тільки Польщі нема рівні в виборі Пана: тут стільки електорів, скільки шляхти.“ „Дійсно — казав нововибраний Король Ян Казімір — має чим вислявляти себе Річпосполита понад всі під сонцем народи, коли може роздавати величний дар маєстату! Має чим величатися, коли у ній не так, як у невольничих народів, що дякують долі за пана даного їм припадком із пануючого роду: тут Володарі низько кланяються за королівський діядем“ (С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину ст. 101—105). Такого роду „ідеалів“, живцем взятих від занархізованої республіканської польської олігархії, Богдан Хмельницький знищити серед старшини козацької не встиг. Але українська монархічна ідея Великого Гетьмана на вмерла разом з ним. Боротьба між принципом монархічним і республіканським велась на Україні і далі по смерти Богдана Хмельницького. Видатніщі з поміж пізніщих виборних Гетьманів все намагались скріпити владу гетьманську і її в дідичне гетьманство: в українську монархію обернути, бачучи, що тільки в той спосіб може бути врятована Українська Держава. Але ніхто з них на нещастя не мав персональних даних, щоб такий переворот перевести. З одного боку опозиція старшини, з другого політика московська, яка н защо до дідичности і скріпленя гетьманства допустити не хотіла, ці українські пляни монархічні нівечили. Козацька Українська Держава упала зруйнована старшинською олігархією, в той самий майже спосіб, як пізніще упала і Річпосполита польська, що учителькою і політичним взірцем для старшини козацької була. І тут і там скріпленю монархічної — там королівської, тут гетьманської — влади противилась, піддержуючи в цім випадку „стародавні свободи і вольности“ самодержавна Москва. До цієї теми маю надію — коли обставини і здоровля мені дозволять — повернути в иншім місці. Тут для ілюстрації наведу тільки кілька прикладів. Отже наприклад Гетьмана Самойловича, коли він по довгих літах всяких хитанць, принижень і невдач врешті зміцнив свою владу і захотів зробити її дідичною, скинула старшина власне за „самодержаство, противне звичаям Війська Запорожського“. При чім скинула в той спосіб, що подала на нього донос московському урядові, який, бачучи скріпленя влади Самойловича і боючись того скріпленя, використав радо цей донос, щоб без суду заслати Самойловича разом із його старшим сином майбутнім наслідником в Сібір, а молодшого сина стратити в Сівську. При цій нагоді в кругах республіканської нашої старшини складено було про Самойловича такі вірші, заховані в літописі Величка:

Не уважав давної в Войску вольности
І всім станам належитой годности.
Себе тілько почитавлесь так бити,
Же твой рожай з давніх давен стал жити.
Забув єси, же тя з любви ізбрано
І старшим собі Паном названо.

Ради тобі отнюдь стало не треба
І мислил єсь, аки би ізшел з неба.
А в Войску Запорожском то здавна
Рада сильна (тільки проти Гетьмана очевидно) і всім явна.

Характерно, що при виборі нового Гетьмана, якого царський уряд дозволив втіленій старшині вибрати „по давним статям", поставлено було цим урядом жадання: „зблизити народ малороссійський і великороссійський міщанними подружжями і иншими способами так, щоб ніхто на Україні не важився говорити, що народ тутешній инший чим великороссійський і що він иншого „гетманскаго регимента." Пізніще Царь Петро I так само виступив на Україні оборонцем старинних прав і вольностей козацьких проти Гетьмана Мазепи, який по словам царських маніфестів, до українського народу виданих, змовився з Королями шведським і польським, щоб стати „самовластнымъ княземъ въ Украинѣ." Далі, вже на еміґрації, при „вільній елекції" Гетьмана Пилипа Орлика, складені були між ним і запорожською старшиною умови, на взірець польських pacta conventa, з яких найважніща та, що касується „самодержавна влада, котру прежні Гетьмани, зостаючи под Самодержцами московськими, привлащити собі дерзали над слушность і право" і т. д. Останній епізод боротьби між українським монархізмом і українським оліґархічним республіканством, що мав місце перед самим скасованям Гетьманства, був точним первовзором подій, які пізніще підчас упадку Річпосполитої в Польщі відбулися. Як пізніще в Польщі патріотична шляхта, так на Україні патріотична козацька старшина, бачучи упадок своєї Отчизни, схаменулась і зрозуміла нарешті (на жаль запізно), що без скріпленя гетьманської влади і установленя дідичного Гетьманства, Україна загине. І ось нащадки тих, що династію Хмельницького поваливши, втеряли найбільше відповідний момент для установленя української монархії, тепер стали між собою збірати підписи на проханню до Цариці Катерини, щоб Гетьманство було оставлене дідичним в роді Гетьмана Розумовського, при чім, що характерно, покликувались вони на приклад Богдана Хмельницького, який так само передав Гетьманство свому синові. Але це прохання навіть не могло бути подано, бо (поминувши непопулярність і особисту маловартність Гетьмана Розумовського) „привязана до стародавних вольностей" ґенеральна старшина, підтримана очевидно урядом російським (подібно як пізніще конфедерація торговицька в Польщі), не захотіла його підписати, і підписали його тільки полковники і полкова старшина. Занепокоєний все-ж таки оцім небезпешним для нього українским монархічним рухом уряд російський поспішив Гетьманство скасувати. Гетьман Розумовський одержав наказ написати до Цариці, що він просить увільнити його „від того тяжкого і небезпешного уряду" — Гетьманства. Його „прохання" розуміється зараз же було вдоволено і він був „звільнений" з Гетьманства подібно, як зі свого Королівства був звільнений пізніще останній Король польський Станіслав Понятовський. І в результаті обидва „найвільніщі під сонцем" — польський і український — народи, не витворивши власної сильної монархічної влади, промантачили свої держави і опинились на службі у націй, що таку сильну монархічну владу державну витворити у себе зуміли.

[292]) Пор. вище прим. 113 а. Посол Лілієнкрона 28 Червня ст. ст. 1657 р. доносив свому Королеві, що „Гетьман дуже слабий, а канцлер, судячи по ріжним обставинам, викликує велике підозріння, що після смерти Гетьмана він хоче захопити владу. Таким чином вже склалось дві партії, але на нещастя, після того, як 4 видніщих їх представники були тайно покарані смертю по наказу Гетьмана, я зустрів сильні перешкоди вести з ними які небудь переговори . . . Виговський умисне затягає вирішеня справи (переговорів), ждучи смерти Гетьмана, яка повинна прийти з хвилини на хвилину, щоб потім лекше задовольнити своє честолюбство, виконати свої наміри і приготовитись до всяких випадків . . .“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI, ст. 314, 316).

[293]) Акты Ю. и З. Р. т. VII, ст. 189. Kochowski: Annalium Poloniae Climacter II, 248.

[294]) Kubala: Wojna Brandeburska, s. 213. Про „капризи“ і непорозуміння між козацькими полковниками, яких не змогла припинити навіть присутність молодого Гетьмана, посланого туди Батьком, пише в вищезгаданім рапорті Лілієнкрона. Що Жданович мусів належати до партії Виговського, свідчить між иншим і те, що наказ покарати його смертю, виданий Гетьманом Хмельницьким, не був виконаний і, як пише Лілієнкрона, пізніще Виговський намагався виправдувати, перед Юрієм і перед старшиною, провину Ждановича (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, 321).

[295]) Арх. Ю.-З. Р. ib. ст. 321. „Awizy z Ukrainy“ Арх. Чарторийських c d x 2446, f. 82. Пор. Акты Ю. и З. Р. XI, 766.

[296]) Літопись Самовидця с. 48. Пор. Акты Ю. и. З. Р. XI, с. 795. Точне означеня місця, де був похований Богдан Хмельницький вимагалоби довгих архівальних студій і старанних пошукуваннь в Суботові. До тепер прийнята була традиція, що тіло Хмельницького поховано в Суботові в мурованій Церкві св. Іллі. Там же російським урядом була прибита маленька мідна табличка з написом: „здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго.“ Але ця традиція викликає великі сумніви. Перш за все, коли за основу взяти оповідання Самовидця, на якім ця традиція спірається, то треба вияснити, чи дійсно теперішня мурована церква св. Іллі була ринковою церквою. Місцева традиція що до цього неясна. Так, старі люде в Суботові оповідають, „що давньої памяти то самі либонь стіни були і ніхто їх церквою не звав, а звали великим льохом, хоч правити в їй правили — мабуть через те, що почали кладовище заводити коло неї та поминки справляти. Михайлівську (тепер деревляну) то ще Батько Богданів строїв, кажуть. Бо як оце перестроювали її, то там видко було усе: на одвірках, на каміні під престолом написи були, коли, хто і за ким строїв і перестроював її. Видко було, що й згоріла раз була. Це вже пята на цьому самому місці“. Далі про мурованy Іллінську церкву оповідають „що не не церква таки була, а двірець Хмелів, та вже либонь і у двірці між світлицями була й церква — у самих покоях би то, звичайно, як от буває у великого чоловіка, бо Хміль же мав булаву і за князя правив.“ Инші перекази знов кажуть, що таки в ній похований Хмельницький „з правого боку під стіною“, а другі „що він похований на дворі під церквою коло стіни цеї самої і проти цього самого місця.“ Знов звістна, але

вповні неймовірна легенда про спаленя останків Богдана і Тимофія Чарнецьким вяжеться в місцевих переказах з „урочищем Греченім, де саме Богунова нива“ і де „той попіл зарядили у пушку і випалили.“ „На тім місці ще недавно були могилки, а одна ще довго маячіла поки її не розорали.“ Але тут же старі люде додають, що того спаленя останків Гетьмана мабуть не було і „що козаки замість тіла Хмельницкого у землю поклали другого мерця, а його на другім місці десь сховали, де самі тільки знали. Може як раз у деревяній батьковій церкві, де й син його вже лежав і ніхто про се й досі не знав. Воно колись ощутить ся.“ Домовина Тимофія Хмельницького була знайдена в деревляній Михайлівській церкві. „Як почали строїти її — оповідають місцеві люде, самовидці — одбили двері у склепу, та зняли віко з домовини Тимошевої і показали людям, що справді є його могила і він сам є там. І зарівнявши і засипавши склеп той, повкидали туди все, що познаходили там і кусок дверей одбитих уклали туди, засипали, затоптали і почали підвалини класти. Не то й грошини не взяли з склепу того — усе то дорожили, щоб памятки таки ще й на далі там позоставались.“ (Марко Грушевський: Гетьманське гніздо, урочища і перекази с. Суботова зібрані в 1897—99 рр.).

[297]) Арх. Чарторийських c d x 2446, f. 82: „Awizy z Ukrainy“. Може бути, що з цею звісткою про похорон Гетьмана „в полі під високою могилою“ вяжеться наведене вище оповідання про „могилки на урочищі Греченім.“ Інтересно між иншим, що деякі варіянти „Думи на смерть Хмельницького“ так описують похорон Гетьмана: „Тоді-ж то Юрась, Гетьман молодий, до дому приїжджав, і Отця живого не заставав. Тоді то велів у Штомином дворі, на високій горі, гріб копати. Тоді-ж то козаки штихами суходіл копали, шликами землю виносили, Хмельницького похоронили; із разних пищаль подзвонили, по Хмельницькому похорон счинили“ (подано у Костомарова в монографії про Хмельницького, за Метлинським).

[298]) Бантышъ-Каменскій: Исторія Малой Россіи II, прим. 7.

[299]) „Мова при погребі Богдана Хмельницького, Гетьмана Войск Запоровских, мовленая через старого секретаря его Самоїла Зорку в Суботові Августа р. 1657“ — Літопись Величка, т. I, с. 283—294.

[300]) „Awizy z Ukrainy.“ Арх. Чартор. c d x 2446, f. 82. Те саме пише в своїм рапорті про смерть Гетьмана посол Ліліенкрона: „тепер нічого иншого мені не лишається, як поїхати з Канцлером Виговським до Війська і довідатись, що стане робити новий Гетьман (Юрій) вмісті з полковниками, згідно з тим, що покійний Гетьман ім радив і поручав у своїм заповіті.“ І тут же Ліліенкрона додає, що „Канцлера Виговського підозрівають, що він має намір повстати проти нового Гетьмана“ — иншими словами — заповіт Богдана Хмельницького зламати (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, с. 321).

Зміст частини першої.

Сторінки

Присвята . . . . . 1—4

Переднє слово . . . . . 5—7

Розділ I: Два документи . . . . . 11—17

Розділ II: Політика козацького автономізму від початку повстання 1848 р. до Переяславської Умови . . . . . 18—26

Розділ III: Кінець автономізму. — Унезалежненя України. — Переяславська Умова і Переяславська Леґенда. — Перші реальні наслідки Умови . . . . . 27—39

Розділ IV: Віленський мир між Москвою і Польщею. — Великий Сойм в Чигрині в Жовтні 1656 р. — Зворот зпід царської протекції. — Унезалежненя козацької Держави та її участь в міжнародній европейській політиці . . . . . 40—57

Розділ V: Внутрішня політика Богдана Хмельницького в добі автономізму. — „Військо Запорожське“. — Міщанство. — Духовенство. — Селянство. — Непокозачена шляхта . . . . . 58—87

Розділ VI: Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорожського під впливом революції. — Европеізація козаччини, як головна причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. — Взаємовідносини між козацькою державностю і українською непокозаченою шляхтою. — Форма правління в Українській Державі за Гетьмана Богдана Хмельницького. — Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалежненя України по Переяславській Умові. — Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученю східних і західних цивілізаційних впливів у незалежній Українській Державі формується Українська Нація. — Видатніщі представники нової української аристократії . . . . . 88—185

Розділ VII: Нова українська аристократія, обєднавшись коло особи „Єдиновладного“ Гетьмана, намагається обєднати всі українські землі в одній Державі Війська Запорожського. — 1-о Втручання Москви в українську державну політику не помагає, а стає на перешкоді такому обєднанню. — 2-о Без визволення з під влади польської Річпосполитої всіх північно-західних українських земель не може бути емансипації України з під руйнуючих впливів Москви. — На ціх двох стверджених досвідом тезах спірається внутрішня і зовнішня політика Богдана Хмельницького в послідній добі його гетьманування. — Становище шляхти в північно-західних

Сторінки

українських землях. — Переміна у взаємовідносинах між нею і Гетьманом та Військом Запорожським під впливом монархічних тенденцій Богдана Хмельницького і европеїзації південної козацької України. — Голова шляхти волинської Степан кн. Четвертинський і його листування з „Ясновельможним Великим Гетьманом". — Військо Запорожське прилучає до козацької України некозацькі „руські землі" Річпосполитої: Русь Червону, Поділля, Волинь, Полісся і південну Білорусь. — Юрій Немирич та инша шляхта цих „руських земель", що державну владу українського Гетьмана і Війська Запорожського приймає . . . . . 186—219

Розділ VIII: Пинській повіт і його злука з Українською Державою. — Присяга шляхти пинского повіту на вірність Гетьману і Війську Запорожському. — Забезпеченя, видане шляхті пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким. — Завершеня будови козацької державности. — Перші вістуни грядучої руїни. — Смерть Великого Гетьмана Богдана Хмельницького . . . . . 220—254

Примітки . . . . . 255—298

Важніщі друкарські помилки 301

Показчик імен буде поміщений в кінці другої частини.

Приступаючи до читання прошу виправити ось ці важніщі друкарські помилки:

Стор.	Рядок:	Надруковано:	Має бути:
19	15 згори	повною	повного
27	15 зг.	Виговською	Виговського
28	15 здолу	Мазени	Мазепи
30	9 зг.	постнійна	постійна
35	13 зг.	дійсности	дійности
37	4 зг.	Переяславського	Переяславською
73	16 зг.	часу	часу“
„	4 зд.	дається	дасть
86	13 зд.	свїх	своїх
„	2 зд.	встановленя	возстановленя
90	13 зд.	два	дав
91	13 зд.	вибрати	вбрати
92	3 зг.	переходні	передодні
„	8 зд.	Пидляшї	Підляшї
„	1 зд.	зачінаючи	зачіпаючи
93	14 зг.	від	під
100	10 зг.	гопи	гони
105	11 зг.	запапуе пебаром	запануе незабаром
113	4 зг.	папянських	панянських
120	9 зг.	полоп	полон
„	в кінці сторінки пропущено знак розділу: * * *		
127	12 зг.	загони	залоги
„	9 зд.	після слова — намовляв — пропущено: [122a]	
149	17 зд.	споєну	спаяну
150	5 зг.	доводять	доведуть
171	1 зг.	Громик	Громика
176	4 зд.	Мепжинський	Менжинський
206	11 зг.	позбулася	позбулася“
243	3 зг.	чухоземцям	чужоземцям

Крім того в деяких примірниках **н** деколи відбилося без внутрішньої чорточки, як **и**, що прошу читачів самім виправити.

Вячеслав Липинський

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА МОНОҐРАФІЇ

Том перший (ладиться до друку).

ШЛЯХЕЦЬКИЙ СТАН НА УКРАЇНІ ПЕРЕД ВЕЛИКИМ ПОВСТАННЯМ 1648 Р.

I. Назви „Русь“ і „Україна“ в нашій національній термінольоґії. — II. Присяга панів волинських на Соймі Люблинськім 1569. — III. Політична боротьба шляхти руської в Річпосполитій польській від Люблинської Унії до повстання 1648 р. — IV. Культурно-національна праця шляхти руської в першій половині XVII-го століття. — V. Раїна з Козірад Боговітинівна, дружина Костянтина на Ярмолинцях Ярмолинського, фундаторка православного Загаецького монастиря в 1637 р. (з портретами). — VI. „Русь віри римської“ та її участь в національнім життю. — VII. Ян Щасний Гербурт в обороні Руси. — VIII. Аріянський соймик в Киселині на Волині в 1638 р.

(З цих студій: I-ша, II-га і VII-ма були видані польською мовою в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ в 1912 р.; VIII-ма була видана в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ у Львові в 1910 р.; а III-тя, IV-та, V-та і VI-та мають вийти в цьому томі вперше).

Том другий (ладиться до друку).

УЧАСТЬ ШЛЯХТИ В ВЕЛИКІМ УКРАЇНСЬКІМ ПОВСТАННЮ ПІД ПРОВОДОМ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

I. Шляхта покозачена. — II. Станіслав Михайло Кричевський полковник київський (1648—1649).

(Обидві ці моноґрафії були видані в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ під заголовком: Stanisław Michał Krzyczewski. Z Dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego).

Том третій

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ
1657—1659.

ЗАМІТКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В XVII-ІМ СТОЛІТТЮ

Частина перша Київ-Відень 1920 р. видання Дніпросоюза.

Частина друга (ладиться до друку).

Зміст: **Знівеченя монархічно-династичних і державних плянів Гетьмана Богдана Хмельницького. — Усуненя Гетьманського Наслідника Юрія й вибір на уряд гетьманський генерального писаря Івана Виговського. — Останній акт політики Великого Гетьмана: Корсунська умова між Швецією і Україною. — Початок великої Руїни. — Внутрішня боротьба на Україні між „черню“ і старшиною Війська Запорожського. — Рівнобіжний з цею боротьбою зріст польських і московських впливів на Україні. — Нова українська політика по лінії найменшого опору. — Маніфест українського Уряду до европейських держав і листи козацької „черні“ до московського Царя. — Гадяцька Умова. — Неприродність та внутрішні протиріччя польсько-українського союзу. — Безсилість Польщи для перемоги над Москвою. — Польсько-московська боротьба за Україну ведена українськими силами. — Поділ і винищеня в цій боротьбі повставшої за гетьманування Богдана Хмельницького нової української аристократії. — Занепад разом з нею козацької Української Держави і Української Нації.**

(Частина друга цієї моноґрафії була видана в збірнику. „Z Dziejów Ukrainy“ під заголовком: „Na Przełomie“. Українське видання, що ладиться до друку, значно поширене).

Том четвертий (ладиться до друку).

З ЧАСІВ РУЇНИ.

І. Універсал задніпрянського Гетьмана Івана Брюховецького з „вірним Войском Й. Царского Пресвітлого Величества Запорожским“ до вірної польському Королеві старшини і черні на Україні правобіч-

ній. — II. Степан Немирич, ґенерал артилерії Великого Князівства Руського, потім полковник королівський і його лист до вірного московському Цареві Війська Запорожського. — III. Данило Братковський. — IV. Портрет-апотеоза Гетьмана Івана Мазепи, доручений йому Могилянською Академією в Київі в 1708 р. — V. До історії політичних і дипльоматичних заходів першої української еміґрації по погромі 1709 р. — VI. Спроба малороссійської лівобічної старшини в р. 1763 воскресити наміри Богдана Хмельницького і установити дідичне Гетьманство. — VII. „Князь Микола“ (Авґуст Доброґост Яблоновський) і змагання відновити в кінці XVIII ст. знищену правобічну козаччину. — VIII. Епіґони Великої Руїни: Пантелеймон Куліш, як ідеольоґ правобічного зросійщеного козацтва і Михайло Чайковський, як ідеольоґ козацтва правобічного спольщеного.

(З цих студій I-ша і IV-та були видані в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“; II-га почасти в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ у Львові в 1909 р., почасти в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“; III-тя в „Літерат. Наук. Вістнику в Київі в 1909 р.; V-та, VI-та, VII-ма і VIII-ма мають вийти в цьому томі вперше).

Р Л 3563 У
9 руб 12 коп (1986)

Липинський

Україна на переломі